شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال

شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

2010.2

بولاق

源泉（布拉克）◎BULAK

ISSN 1005-0876

04>

9 771005 087006

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

تىبابەتچىلىكنى ئۆگىنىش

ھەر قانداق كىشى تىبابەتچىلىكنى ئۆگىنىشنى ئارزۇ قىلسا يا خشى،

مۇنداق كىشى يا ئىش قابىل، زېھنى ئۇچۇق، ئۆگىنىشكە ھېرسمەن

مىزاجى خۇشخۇي، مۇلايىم، راستچىل، سەمىي ۋە ئەدەپلىك بولۇشى،

كىشىلەر گېرى كۆيۈنىدىغان كىپەسلىك ھالىغا يېتىدىغان بولۇشى يالغان

سۆزنى زېلىدىن خەلقنى ئالدايدىغان يامان ئىللەتلەردىن يىراق بولۇشى ئارزۇ

ھەۋەسلەردىن خالي بولۇشى، پۈتۈن زېھنى ئىلىمگە بېغىشلاشنى لازىم.

چۈنكى ئىلىم ئەھلى مۇسۇلمان باشقىلارنى ئىشتىبارغا ئالمايدۇ.

بۇنداق پەزىلەت بولمىغانلار ئىلىم ھەممىسى يالغان ئېتىۋېتىدۇ.

— ئەبۇ نەسىر فارابىي

خەتمات مەتنۇرسۇن ئابدۇرېشىت پارغان

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىنىڭ قوش ئايلىق ژورنىلى

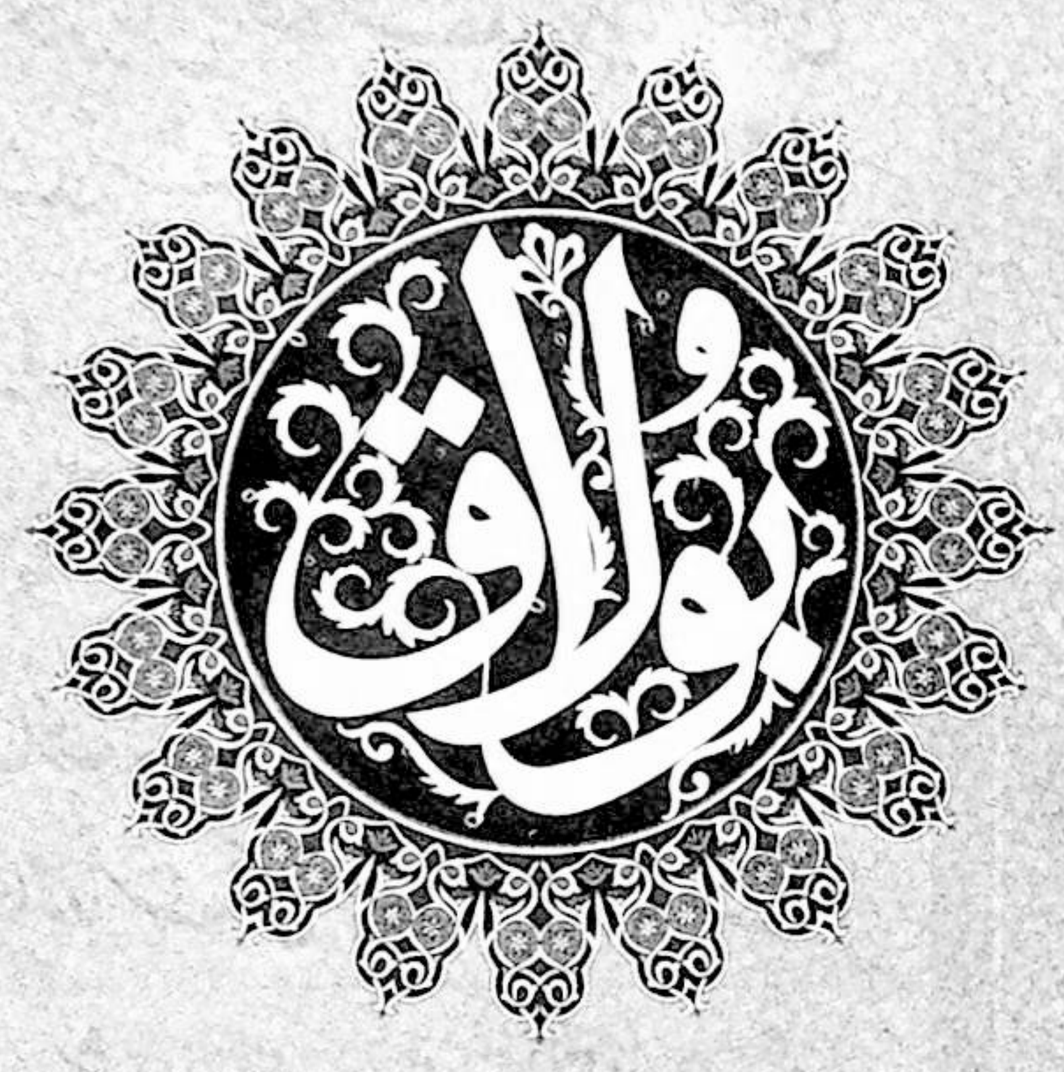

31 - يىل نەشرى

ئومۇمىي131 - سان

بولسا ئىگەمسىزلىك يۈزى ئەكسى سودا پەيدا،
ئول سوۋغىنى تەرەف بارسا ئاچلىغاي گويا رەنا.

زۇلفۇڭ غەمى كۆڭلۈمنى پىلىك فىكرىگە سالدى،
كۆزۈكىم، نى خىيال ئىچرە سالبتۇر ئانى سەۋدا.

غەۋغا قىلۇر ئەل مەھۋەشلەر كويىدا، لېكىن،
مەھۋەشلەر ئىشى قىلماق ئانىڭ كويىدا غەۋغا.

ئەھۋالىمە فەرھاد ئىلە مەجنۇنغا تەئەججۇب،
ئىشق ئېتتى خىرەد ئەھلى قاشىدا مېنى رەسۋا.

ھەرسارى تەماشاغاكىم ئول شوخ قىلسۇر ئەزم،
يوق ئاڭا تەماشاكى، ئېھرۇر ئەلگە تەماشا.

دەۋران ساڭا زۇلمىم ئەتسە، قەدەھلە رىولامەي ئېچ،
قان يۇتسەڭ ئايا غلار تولا دەۋرانىنە نى پەرۋا.

ئول شوخكى مەيدان ئارا كۆرگەنگە سالۇر تىغ،
كۆرمەسكە سالۇر يەتسە نەۋائى ساري ئەمدا.

نەۋائى غەزەللىرىدىن

بۇلاق

2010 ـ يىللىق 2 ـ سان

باش مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن　　مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

بۇ سانىدا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

مەئلۇماتۇل ـ ئافاق ..... ئەمنىددىنخان ھۇسەينىي ھىرەۋى (5)
مۇللا مۇھەممەدسەئىدنىياز تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئەركىن ئىمىننىياز قۇتلۇق
ئەجمەلخان ھەبىبۇللا ھاجى

مىرئاتى شەرئ ..... غىياسىددىن (37)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات تۇرسۇنباقى

شېئىرلار ..... ھاجى ئىمىن يېگانەساريي (46)
نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: بۇۋىمەريەم شېرىپ خۇشتار،
دىلبەر شاھمەردان

ھەلمىي شېئىرلىرىدىن ..... ئىنايىتۇللا ھەلمىي (55)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: بۇغدا ئابدۇللا

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «چەھار دىۋان» ناملىق ئەسىرىدىكى بەزى شېئىرىي پارچىلار توغرىسىدا .....
..... مىرسۇلتان ئوسمانوف (59)

بۇلاق بۇلاق بۇلاق بۇلاق بۇلاق بۇلاق بۇلاق بۇلاق

تىل، تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

تۇركمەنستان ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى ھەققىدە ..... غوجەخمەت سەئىدۇاققاسوف (70)
نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: تاھىرجان مۇھەممەد، ئادىلجان تاھىر
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى ھازىرقى تەتقىقات ئەھۋالىدىن قىسقىچە بايان ..... ئابدۇقەييۇم سايىم (89)
ئۇيغۇر تىلىدىكى «ياماق بولىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ تەرىبىەۋى ئەھمىيىتى ..... تۇرنىسا روزى (97)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

سودىگەرنىڭ ئوغلى بىلەن كېنىزەك (چۆچەك) ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەتئىمىن قۇربان (105)
ئوبۇل كاج بىلەن جەمىلەك جاھىل (چۆچەك) ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇرەھىم سابىت قاراخان (111)

※

مۇقاۋىنىڭ 1 ـ بېتىدە: مەختۇمسۇلا ۋە يالماۋۇز (رەسسام: ئەسقەر تۇردى)
قىستۇرما رەسىملەرنى سىزغۇچى: پەرھات ئىبراھىم

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت
مەسئۇل كوررېكتورى: گۈلشەھەر نېغمەت
تەكلىپلىك كوررېكتورى: ۋەلى زەيدۇن
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت
خەتتاتلار: مەتتۇرسۇن ئابدۇرىشىت، مەمەت نەۋبەت، نۇرئىلى نۇرمۇھەممەد

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2815971 (0991)
ئېلېكترونلۇق خەت سانduقى: bulak@yahoo.cn
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2827472 (0991)

بۇلاق بۇلاق بۇلاق بۇلاق بۇلاق بۇلاق بۇلاق بۇلاق

ئەسىددىنخان ھۈسەينى ھىردۇي

مەئلۇماتۇل ـ ئافاق

مۇللا مۇھەممەدسەئىدنىياز تەرجىمىسى

ئەركىن ئىمىنىياز قۇتلۇق :نەشرگە تەييارلىغۇچىلار
ئەجمەلخان ھەبىبۇللا ھاجى

يەتتە ئىقلىمنىڭ سىرتىدىكى جايلارنىڭ بايانى

ئۇنىڭ شىمال تەرىپىنىڭ سىرتىنىڭ ئاخىرى شۇنداق جايدۇركى، ئۇ يەردە كۈندۈز ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 24 سائەت داۋاملىشىدۇ. يەر ئۆگزىسى (يۈزى) نىڭ مۇساپىسى 750 مىڭ 32 پەرسەخىدۇر. ئۇنىڭدا ئىمارەت ئاز، ئاجايىبات ۋە غارايىباتلار تولىدۇر.

يەتتە ئىقلىمنىڭ سىرتى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

بىرىنچى قىسمى خەتتى ئۇستۇۋا (ئېكۇاتور سىزىقى)نىڭ ئارقىسىدىدۇر، ھۆكۈمالار ئۇ يەرلەرنى «ماۋەرايى خەتتى ئۇستۇۋا» (ئېكۇاتور سىزىقىنىڭ ئارقىسى) دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇ يەرلەرنىڭ ئاۋات يەرلىرىنىڭ مۇساپىسى 15 دەرىجىگە يېقىندۇر. مەشھۇر شەھەرلىردىن «سەفالەتۇر ـ رىيھ»، «سەرىيرە» دېگەن شەھەرلەر بار بولۇپ، كافۇرنىڭ كانىدۇر. يەنە «بەجە»دېيىلىدىغان شەھەر بولۇپ، بەربەر (غەربىي ئافرىقىدىكى قوۋم) شەھىرىدىندۇر. ئۇ يەردىكى ئاراللاردىن بىرى «لەنكابۇس» دېيىلىدۇ، ئۇنىڭ خەلقى ئادەمخورىدۇر. سودىگەرلەر ئۇ يەرگە يېقىنلاشماقچى بولسا، تولۇق، مۇكەممەل قوراللاندۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇ ئارالغا يېقىنلىشىدۇ. تۆمۇرلەرنى ئۇلارغا سېتىپ، ئۇلارنىڭ ئەنبەرلىرىنى سېتىۋالىدۇ.

يەنە بىرى «بەگلاپ» ۋە «جەبەلۇل قەمەر» ئاراللىرى بولۇپ، ئۇدى قىمارى (بىر خىل ياغاچ بولۇپ، دورىلىققا ئىشلىتىلىدۇ) شۇ ئارالدىن چىقىدۇ.

يەنە بىرى «كەھكەند» ئارىلى بولۇپ، خەلقى «پور بەند» دېگەن مەملىكەتنىڭ ئەسىرىدۇر. ئۇلار شۇلارغا باج ـ خىراج تۆلەيدۇ. ئۇسۇلى شۇكى، ئۇ ئارال خەلقى كۆپ پۇل خەجلەپ يېمەك ـ ئىچمەك تەييارلايدۇ، «پور بەند» خەلقى كېلىپ يېمەك ـ ئىچمەكنى يەپ كېتىدۇ. «كەھكەند» خەلقى ۋەزىپىسىنى بىر كۈن كېچىكتۇرسە، «پور بەند» خەلقى ئۇلارغا زەرەر يەتكۈزىدۇ.

* بېشى ئۆتكەنكى سانىدا.

يەنە بىرى «خالتۇ» ئارىلى بولۇپ، چىننىڭ شەھىرىدۇر.

بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەر بىرى كىچىك كەنتلەرگە، شەھەرلەرگە، تاغلارغا، چۆللەرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلارنى بايان قىلىمىز دېسەك، گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ.

ئىككىنچى قىسمى يەتتە ئىقلىمنىڭ سىرتىدىكى جايلاردۇر. ئۇ يەرلەر «ماۋەرايى ئەقالىمى سابىئە» (يەتتە ئىقلىمنىڭ ئارقىسىدىكى يەرلەر) دېيىلىدۇ. ئۇ يەرلەرنىڭ ئاۋات يەرلىرى 50 دەرىجە، شۇنداقلا بىر دەرىجىنىڭ 13 ھەسسىسىدۇر. ئۇ يەتتىنچى ئىقلىمنىڭ ئاخىرىدۇر. ئۇ يەرلەردىن ئۆتسە ناھايىتى سوغۇق بولىدىغان، قار تولا ياغىدىغان يەرلەر باردۇر. ئۇ يەرلەردىن ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەستۇر. ئۇ يەرلەردە ھايۋانات يوق، گىياھمۇ ئۇنمەيدۇ. ئۇ يەرلەرنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بىرى «ئەلبۇد»، يەنە بىرى «بۇلغار» دېگەن شەھەرلەردۇر. سودىگەرلەر بۇ شەھەرلەرگە بېرىپ سودا قىلىپ يانىدۇ. يەنە بىرى «بورە» دېگەن شەھەر بولۇپ، ئادەملىرى ياۋا، ۋەھشىي كېلىدۇ، ئۆز كىشىلىرى بىلەن چىقىشمايدۇ. ئەھلى جاھانغا مەشھۇر بولغان قاما (سىنجاب)، سۆسەر دېگەن ھايۋانلارنىڭ تېرىسى بۇ شەھەرلەرنىڭ بايلىقىدۇر. بۇ شەھەرلەر زېمىن كەڭلىكىنىڭ 56 پەرسەڭ، 61 دەرىجە يېرىدىدۇر. ئۇ يەرلەرنىڭ كۈندۈزى ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 19 سائەت داۋاملىشىدۇ.

زېمىن كەڭلىكىنىڭ 64 دەرىجە كېلىدىغان يېرىدە بىر قوۋم بولۇپ، ئۇلار ھېچ كىشىنى بىلمەيدۇ، كىشىنى ھەم تونۇمايدۇ. ئۇلارنىڭ كۈندۈزى ئۇزۇن بولغاندا 24 سائەت داۋاملىشىدۇ.

يەنە زېمىن كەڭلىكىنىڭ 65 دەرىجە يېرىدە ناھايىتى ئاۋات، كاتتا يەر باردۇر. ئۇ يەر خەلقىنىڭ قامىتى بەش غېرىچ، يۈزىنىڭ كەڭلىكى ئوچ غېرىچتۇر. ئۇلار ئۆز بەدىنلىرىنىڭ تېرىلىرى بىلەن ئۇچىدۇ، ئەمما ئۆز جايلىرىدىن يىراقتا بارالمايدۇ، ئۆز جايلىرىدىن ئايرىلسا دەرھال ئۆلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى شۇنچىلىك يازدۇق، قالغىنىنى ئاللا بىلىدۇ. ئۇلارنىڭ كۈندۈزى ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 22 سائەت داۋاملىشىدۇ.

يەنە زېمىن كەڭلىكىنىڭ 66 يېرىم دەرىجە يېرىدە بىر قوۋم بولۇپ، مىزاجى ۋە تەبىئىتى ياۋايى ھايۋانلارغا ئوخشاشتۇر. ۋۇجۇدىدا ئەقىل ـ ئىدراك يوقتۇر. ئۇلارنىڭ كۈندۈزى ئۇزۇن بولغاندا 23 سائەت داۋاملىشىدۇ.

يەنە زېمىن كەڭلىكىنىڭ 70 دەرىجە يېرىنىڭ بىر كۈنى بىر ئاي بولىدۇ. زېمىن كەڭلىكىنىڭ 71 دەرىجە يېرىنىڭ بىر كۈنى ئىككى ئاي بولىدۇ. زېمىن كەڭلىكىنىڭ 73 يېرىم دەرىجە يېرىنىڭ بىر كۈنى بەش ئاي بولىدۇ. زېمىن كەڭلىكىنىڭ 90 دەرىجە يېرىنىڭ بىر كۈنى ئالتە ئاي، كېچىسىمۇ ئالتە ئاي بولىدۇ. بىر كېچە ـ كۈندۈز بىلەنلا بىر يىل ئاخىرلىشىدۇ.

ئاۋات يەرلەرنىڭ ئارىسىدىكى ئارىلىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى «رۇبئى مەسكۇن» (ئاۋات تۇتاشقان بىرى)گە يەتكۈچە 429 مىڭ پەرسەڭ يولدۇر. ھەر بىر پەرسەڭ 12000 گەزدۇر. ئۇنىڭ بىر قىسمىدا قۇياش جەۋزا يۇلتۇزى پەسلىدە 27 ـ دەرىجىدىن باشلاپ سەرەتان يۇلتۇزى پەسلىنىڭ ئوچىنچى دەرىجىسىگە يەتكۈچە تولۇق غايىب بولماي تۇرۇپلا ھەقىقىي سۇبھى ئايان بولىدۇ.

يەتتە ئىقلىمنىڭ سىرتىنىڭ ئەھۋالىدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى شەھەرلەر، ۋىلايەتلەر، تاغلار، قۇرۇقلۇقلار، چوڭ ـ كىچىك دەريالار، ئېرىقلار، قۇدۇقلار، بۇلاقلار، ئاراللارنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋالىغا كىرىش قىلىندى.

يەتتە ئىقلىم ئىچىدىكى شەھەرلەر، ۋىلايەتلەر، تاغلار، قۇرۇقلۇقلار، چوڭ ـ كىچىك دەريالار، ئېرىقلار، قۇدۇقلار، بۇلاقلار، ئارالارنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنىڭ بايانى

دەسلەپتە ھەرقايسى ئىقلىملاردا قانچە شەھەر بارلىقى بايان قىلىنىدۇ.

بىرىنچى ئىقلىم

چوڭ شەھەرلىرى 340، كىچىك شەھەرلىرى 1000 دۇر. ئېگىز تاغلاردىن 20سى بار. 30 چوڭ ئېقىن (دەريا) سۇلار ئېقىپ تۇرىدۇ. مەشھۇر شەھەرلەرنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز.

نەقلە شەھىرىمۇ مەشھۇر شەھەرلەردىندۇر.

ھەزرىتى مۇسەننىپ ــ ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي ــ ھەرقايسى ئىقلىملاردىكى مەشھۇر شەھەرنى شۇ شەھەر ئىسمىنىڭ بېشىدا كەلگەن ھەرپ تەرتىپى بويىچە تارماق ـ تارماقلارغا بۆلۈپ بايان قىپتۇ.

ئەلىف (ا) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ئەجز، ئەنجە دېگەن شەھەرلەر بار.

بە (ب) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن بەھۇنە، بەربەر دېگەن ئىككى شەھەر بار.

تە (ت) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن تانە دېگەن بىر شەھەر بار.

جىم (ج) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن جاب، جوجەرمى، جەزىرەئى مىھراج، جەزىرەئى فەتىلە، جەكى، جىلە قاتارلىق ئالتە شەھەر بار.

ھا ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ھۇبرۇش، ھەبەشى، ھەرۇ مەھلا، ھەسىن، ھەزرەمەۋت، ھەتمى، ھەيران قاتارلىق يەتتە شەھەر بار.

خا (خ) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن خالقۇ دېگەن بىر شەھەر بار.

دال (د) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن دەرۋار، دەمار دېگەن ئىككى شەھەر بار.

را (ر) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن رابىھ، رامىن، راشىر، رەيلەئ، رەغارە دېگەن بەش شەھەر بار.

زا (ز) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن زەيبەد دېگەن بىر شەھەر بار.

سىن (س) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن سەتنا، سەنھەرنا، سەرغور، سەرەندىب، سەئدە، سەئۇتىرە، سەقائۇر رەنج، سەقالە، سەمۇرى، سەندابىل، سەندان، سەۋاكىن، سوفار، سورىن، سەرىن، سۇھەيلى قاتارلىق 16 شەھەر بار.

شىن (ش) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن شەرمە، شەقالە، شەلافلەھ، شەنھەج دېگەن تۆت شەھەر بار.

ساد (ص) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن سەھار، سىغار، سەمۇ دېگەن ئۈچ شەھەر بار.

تا (ط) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن تەغار دېگەن بىر شەھەر بار.

ئەين(ع) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ئامە، ئەدەن، ئەلىقى، ئەماق دېگەن تۆت شەھەر بار.

قاف (ق) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن قاھرۇن، قەئئارە، قۇلزۇم دېگەن ئۈچ شەھەر بار.

كاف (ك) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن كەرنى، كەللە، كوكەرد، كوكەم دېگەن تۆت شەھەر بار.

مىم (م) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ماربب، مەدىنە، مەرھۇما، مەربات، مەسۇاس، مەئدەن، مەئلەما، مەكروۋر، مەكىيل، مەمكۇت، مەبەندەرى، مىمجەم، مۇھرە دېگەن 13 شەھەر بار.

نۇن (ن) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن نەھرىۋان، نوبە دېگەن ئىككى شەھەر بار.

ۋاۋ (ۋ) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ۋەئدە دېگەن بىر شەھەر بار.

ھا (ھ) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ھەلەك دېگەن بىر شەھەر بار.

نوبە شەھرىنىڭ بايانى بۇ شەھەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى، كەڭلىكى ۋە ئەتراپلىرى كەڭ ـ كۇشادە بولۇپ، نىل دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان. ئۇزۇنلۇقىنى 80 كېچە ـ كۇندۇزدە ئايلىنىپ بولغىلى بولىدۇ. بۇ دىيارنىڭ ئەھلى ئوروس ـ پەرەڭدۇر. ئۇنىڭدا بىرقانچە جاي بولۇپ، كۇندۇزدىكى قۇياش ھارارىتىدىن سىرتقا چىققىلى بولمايدۇ، ئاھالىسى يەر ئاستىغا سېلىنغان ئۆيلەردە تۇرىدۇ. بۇ دىيارغا سودىگەرلەر بارىدۇ. بۇ ئىككى گۇروھ ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىم ـ سېتىم شۇنداق بولىدۇكى، بۇ يۇرتنىڭ ئەھلى ساتماقچى بولغان مالىلرىنى سىرتقا ئېلىپ چىقىپ مەلۇم جايدا قويۇپ قويىدۇ. سودىگەرلەر ئۇ يەرگە بېرىپ ئۆزلىرى ئىھتىياجلىق مالىلارنى ئېلىپ باھاسى ئۇچۇن كېرەكلىك پۇل ـ ئەشيالارنى قويۇپ قويىدۇ. مال ئىگىلىرى كېلىپ، قويۇپ قويغان پۇل ـ ئەشيالارنى كۆرگەندىن كېيىن رازى بولسا ياخشى، رازى بولمىسا پۇل ـ ئەشيالارنى يىراقراق يەرگە ئاپىرىپ قويىدۇ. شۇ چاغدا سېتىۋالغۇچىلار كېلىپ يەنە پۇل قوشىدۇ، تاكى مال ئىگىلىرى رازى بولغۇچە شۇنداق داۋاملىشىدۇ.

نەقله نوبە شەھىرىدىندۇر. نوبە پادىشاھى نەقلەدە ئۆلتۈرۇلگەن. ئۇ يەرنىڭ ئايالىرى ناھايىتى ساھىبجامال بولىدۇ. ئۇ يەردە زىراپە دېگەن ھايۋان بار.

ئىككىنچى ئىقلىم

بۇ ئىقلىمنىڭ چوڭ شەھەرلىرى 360، مەشھۇر بولغانلىرىمۇ شۇلاردۇر. ئۇنىڭدا ئەلىف (ا) هەرپى بىلەن كەلگەن شەھەرلەردىن ئەجا، ئەجىم، ئىرتىفا، ئەرمانىل، ئەرمەست، ئەسبۇت، ئەسنان، ئەسۋان، ئەسمىم، ئەقسەر، ئەمناس، ئورىن قاتارلىق 12 شەھەر بار.

بە (ب) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن بالۇلە، بەيلە، بەلىغ، بەھرەم، بەھرەن، بەھرەين، بەراھە، بەردەن، بەرزەج، بەسكەرە، بەسكەرەم، بەتەن، بەررە، بەكساھ، بەكھا، بەلدارە، بەنارەس، بەھلەۋارە قاتارلىق 18 شەھەر بار.

تە (ت) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن تىبەت، تەرانە، تەكناباد، تولى، تىھلىبان دېگەن بەش شەھەر بار.

جىم (ج) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن جابە، جىرە، جىددە، جەزىرەئى ۋالا (ۋالا ئارلى)، جەزىرەئى كادان (كادان ئارلى)، جىرفەت دېگەن سەككىز شەھەر بار.

ھا (ح) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ھىجر دېگەن بىر شەھەر بار.

زال (ذ) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن زەرئە دېگەن بىر شەھەر بار.

رە (ر) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن رەدىلە دېگەن بىر شەھەر بار.

سىن (س) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ساس، سەھلاسە، سەلامتە، سەلار، سەنجار، سوس، سومنات دېگەن يەتتە شەھەر بار.

تا ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن تايمۇ، تەبقەرا دېگەن ئىككى شەھەر بار.
ئەين (ع) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ئۈزاب، ئۈممان دېگەن ئىككى شەھەر بار.
فا (ف) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن فەقرا، فەقەت دېگەن ئىككى شەھەر بار.
قاف (ق) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن قاس، قەرىتا، قەرىن، قەتىق، قەلئەئى كالىنجەر، قەلئەئى كۆۋالىر، قەلئەئى قەنۇج، قەيس قاتارلىق توققۇز شەھەر بار.
كاف (ك) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن كۆجرات، كەلىيا، كەتانە، كەنكەرە، كەنبايەت، كەۋارەند، كەۋاھرابى دېگەن يەتتە شەھەر بار.
لام (ل) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن لەجام، لەھتى دېگەن ئىككى شەھەر بار.
مىم (م) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ماھۇدە، مەھۇا، مەدىنە، مۇدھەمە، مەفرەقەين، مەككە، مەكران، مەلەت، مەمنۇن، مەنسۇر، مەھرەۋان دېگەن 11 شەھەر بار.
نۇن (ن) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن نەجد دېگەن بىر شەھەر بار.
ۋاۋ (ۋ) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ۋەھىر، ۋەھا، ۋەھى دېگەن ئۈچ شەھەر بار.
ھا (ھ) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ھۇرمۇز، ھۇمان دېگەن ئىككى شەھەر بار.
يا (ي) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن يەمامە دېگەن بىر شەھەر بار.
ئىككىنچى ئىقلىمنىڭ شەھەرلىرىنىڭ بايانىدىن بىكار بولۇپ، ئۇلۇغ مەككىنىڭ بايانىغا كىرىش قىلىندى.
ئۇلۇغ مەككە بىر شەھەرنىڭ ئىسمىدۇر. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، مەككە دېگەن سۆز ئەرەب تىلىدىكى شوراش، شۇمۇرۇش دېگەن مەنىلەرنى بىلدۇرىدىغان سۆزدىن كەلگەنمىكەن. مەككىدە سۇ كەمچىل بولغانلىقتىن شۇنداق ئاتالغانمىكەن. بەزىدە بەككە دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ چاغدا ئېگىز يەر دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. مەككە «ئۇممۇل قۇرا» (كەنتلەر ئانىسى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى، ھەممە زېمىن ئۇنىڭ ئاستىدىن باشلاپ يېيىلغانمىكەن، شۇ مەنىدىن ئالغاندا، مەككە زېمىنىنىڭ ئەسلى ھېسابلىنىدىكەن. ئۇ ئىككىنچى ئىقلىمدا بولغانلىقتىن، بۇ يەردە بايان قىلىندى.
ھەقىقىي ئەھۋالنى ئاللا ئەڭ ئوبدان بىلىدۇ.
ھەزرىتى ئابباس ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ خۇدايىتائالا ئاسمان ۋ زېمىننى يارىتىشتىن بۇرۇن، بۇيۇك ئەرش سۇ ئۈستىدە ئىكەن. خۇدايىتائالا شامالنى «ئۆزۈڭنى سۇغا ئۇرغىن» دەپ پەرمان قىلغان، شامال ئۆزىنى سۇغا ئۇرغاندىن كېيىن سۇ ھەركەتلەنگەن، خۇدايىتائالانىڭ كامىل قۇدرىتى بىلەن شامال ئۈستىدە گۈمبەز مىسالى بىر تاش پەيدا بولغان، بۇ گۈمبەز مىدىرلاپ توختىمىغان، ھەممە تاغلارنى ياراتقاندىن كېيىن ئۇ مىدىرلاشتىن توختىغان.
قالغىنىنى ئاللا ئەڭ ئوبدان بىلىدۇ.
تاغلاردىن ئەڭ ئاۋۋال يارىتىلغىنى ئەبۇ قۇبەيىس تېغىدۇر. زېمىننى خۇدايىتائالا ئۇنىڭ ئاستىدىن سۇرۇپ كەڭ ـ كۈشادە قىلغاندۇر. بەيتۇللا تۆت بۇرجەكلىكى ۋە يېگانىلىكىدىن كەئبە دەپ ئاتالغان. ئادەمنىڭ ئوشۇق سۆڭىكىمۇ «كەئب» دېيىلىدۇ.
مەككىنىڭ خاسىيەتلىرىنىڭ بىرى شۇكى، ئۈستىدىن ھېچبىر ئۇچارلىق ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ.

مەدىنەئى مۇنەۋۋەرە (ئاللا ئۇلۇغ قىلسۇن)

مەدىنە دەسلەپتە «يەسرىب» دېيىلەتتى. ھەزرىتى رەسۇللاللا مەدىنە دەپ ئات قويغان. بۇ شەھەردە

خورما تولىدۇر. باغۇبوستانلىرى پاراۋان، ھاۋاسى ناھايىتى ئىسسىق. شىمال تەرىپىدە ئۇھۇد تېغى بار.

ئۇچىنچى ئىقلىم

ئۇنىڭ چوڭ شەھەرلىرى 369، كىچىك شەھەرلىرى 3000. ئالتە چوڭ تاغ، ئىككى چوڭ دەريا بار. مەزكۇر چوڭ شەھەرلەرنىڭ ئىسىملىرى تۆۋەندىكىدەك:

ئەلىف (ا) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەر ئەبىرى قۇۋە، ئەرسۇق، ئەزەرغات، ئىسقى، ئىسكەندەرىيە، ئەشمۇم، ئىستەخرى، ئەئمات، ئەنبا، ئەلفەتتا، ئەنكە، ئەھۋاز، ئىيلە قاتارلىقلار.

بە (ب) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەر بابىل، بەر، بەم، بەرسا، بەردەت، بەرۋەن، بۇرۇزكۇھ، بۇست، بەسرۇجى، بەسرە، بەسراھى، بەئلبەككە، بەغداد، بەل، بەھادىر، بەم، بەھەند، بەھكەرى، بەيتۇل مۇقەددەس، بەيزا قاتارلىقلاردۇر.

تە (ت) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن تەنلىس، تەبۇك، تىرمىز دېگەن شەھەرلەردۇر.

جىم (ج) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەر جەرجەد، جەرجەرا، جەرنزە، جەرت، جارەك، جەزفىت دېگەن شەھەرلەردۇر.

ھا (ح) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەر ھەلەب، ھۇللە، ھىمسە، ھەۋارىش دېگەن شەھەرلەر باردۇر.

دال (د) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن دارۇل بەھر، دەرئەش، دەرفادە، دەمەشق، دىمىيات دېگەن شەھەرلەر باردۇر.

رە (ر) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن رەجەھ، رەسەد، رىققە، رەملە، روستان دېگەن شەھەرلەر بار.

زە (ز) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن زابىل، زەرەنج دېگەن شەھەرلەر بار.

سىن (س) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن سامەرە، سەبزجان، سەدسان، سەدتا، سەتىل، سەلاد، سەلتە، سوسان. سەمۇبىن، سەنق، سەۋسەن، سويەك، سىيالكۇت، سايران، سەيلە، سىيۇسە قاتارلىق شەھەرلەر بار.

شىن (ش) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن شىرران، شىراز دېگەن شەھەرلەر بار.

ساد (ض) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن سەرسەر، سەفايىش، سىنق دېگەن شەھەرلەر بار.

ئىتقى(ط) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن تەرابلىس، تەبرىيە، تەرەر، تەيب دېگەن شەھەرلەر بار.

ئىزغى (ظ) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن زۇلۇما دېگەن شەھەر بار.

ئەين (ع) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ئاملىس، ئەببادان، ئەجلۇن، ئەداس، ئەرەفە، ئەساكىر، ئەتاسۇن، ئەكرا، ئەمان، ئەينۇش شەمس دېگەن شەھەرلەر بار.

غەين (غ) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن غەزنە بار.

فا (ف) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن فارىس، فەردار قاتارلىقلار بار.

قاف (ق) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن قەبزە، قەنۇم، قەرلۇت، قۇستاتا، قۇستەنتەنىيە، قۇممۇس سۇلھ، قەندەھار، قىرۋان دېگەن شەھەرلەر بار.

كاف (ك) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن كابۇل، كەردەر، كەرك، كىرمان، كەلۇ، كەنازرۇن، كەۋاشىر، كۇفە، كوكەج، كەمران دېگەن شەھەرلەر بار.

لام (ل) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن لاھور، لور دېگەن شەھەرلەر بار.

مىم (م) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ماجە، مائجۇنە، ماقار، مانياس، مادلا، مايسىرىب، مەھلە، مەدايىن، مەدىيەن، مەراكەش، مىسىر، مۇلتان، مەلس، مىنبەرەين، مەنت، مەجرۇن، مەۋسۇل، مەھدىيە، مەھراج، مەھراۋەر، مەھلىستان دېگەن شەھەرلەر بار.

نۇن (ن) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن نافەز، نۇئمانىيە، نەھرىۋان دېگەن شەھەرلەر بار.

ۋاۋ (ۋ) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ۋاسىت دېگەن شەھەر بار.

ھا (ھ) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ھەرزان دېگەن شەھەر بار.

يا (ي) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن يەزىد، يەسار، يۇنىس دېگەن شەھەرلەر بار.

ئىسكەندەرىيە شەھرى بۇ شەھەرنى ئىسكەندەر رۇمى بىنا قىلغاندۇر. ئۇ شاھمات (شەترەنج) تاختىسىنىڭ شەكلىگە ئوخشايدۇ. ھاۋاسى ئىسسىققا مايىلدۇر. سۇيى نىل دەيارسىنىڭ سۇيىدۇر. بۇ شەھەرگە يېقىن ناھايىتى ئېگىز بىر قەلئە بولۇپ، ئۇستىگە بىلىناس ھاكىم ئىسكەندەرنىڭ پەرمانى بىلەن ئىنتايىن ئېگىز مۇنار ياسىغان. ئۇستىگە يەتتە گەز ئېگىزلىكتە ئون مىل كېلىدىغان ئەينەكنى تىلسىم بىلەن ئورۇنلاشتۇرغان. پەرەڭلەردىن كىمكى پەرەڭ دەريا سى يۈزى بىلەن قۇستەنىيە تەرەپتىن كېلىپ ئىسكەندەرىيەدىن ئۆتسە، كېمىلەر ئەينەكتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئەمرۇ بىننى ئاس ــ ئالالا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ ئىسكەندەرىيەگە ھاكىم بولغان زامانغىچە بۇ ئەينەك بار ئىدى. ئەھلى ئىسلام بۇ ئەينەككە قاراپ پەرەڭلەرنىڭ قىلغان ھەممە ھەرىكەتلىرىدىن ئاگاھ بولۇپ تۇراتتى. ئەھلى پەرەڭلەر تەڭقىسلىقتا قېلىپ، ئىسلام ئەھلىدىن قورقۇپ كېچىلىرى خاتىرجەم ئارام ئالالمايتتى. ئاخىر پەرەڭلەرنىڭ كاتتىباشلىرى كېلىشىپ، ئارىسىدىن بىر تۇركۇم كىشىلەرنى زاھىت قىياپىتىدە ياساپ ئىسكەندەرىيەگە ئەۋەتكەن. ئىسكەندەرىيە خەلقىنىڭ كۆڭۈللىرىدە ئۇلارنىڭ زاھىتلىقىغا ئىشەنچ پەيدا بولغاندىن كېيىن، بۇ زاھىت بولۇۋالغان پەرەڭلەر ئىسكەندەر ئەينىكىنىڭ كەينىگە تىلسىم بىلەن غايەت زور مىقدارىدىكى بايلىقنى يوشۇرۇپ قويغانمىش دېگەن سۆزنى تارقاتقان، ئەمرۇ بىننى ئاس ئۇلارنىڭ سۆزلىرىگە ئالدىنىپ بايلىق تەمەسىدە قول ئاستىدىكىلەرنى ئەينەكنى ئاجرىتىپ قاراپ بېقىشقا بۇيرۇغان. ئۇلار كۆتۈرۈپ قاراپ باقسا، ئۇ يەردە ھېچ نەرسە يوق ئىكەن، شۇنىڭ بىلەن ئەينەكنى ئۆز ئورنىغا قويۇپ قويغان. لېكىن، شۇنىڭدىن كېيىن ئەينەكنىڭ دەسلەپكى خاسىيىتى يوقالغان ۋە پەرەڭلەر قېچىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولغان. ئەمرۇ بىننى ئاس ئۇلارنىڭ ھىيلە ئىشلەتكەنلىكىنى بىلىپ، قىلغان ئىشىغا پۇشايمان يېگەن. غەم ـ غۇسسەدىن كېسەل بولۇپ، شۇ كېسىلى بىلەن ۋاپات بولغان.

دەمەشق شەھرى دەمەشق شامنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بولۇپ، تارىخى ناھايىتى ئۇزۇندۇر. پاكىز، يېقىشلىق ۋىلايەتتۇر. دەسلەپتە ئىرەم بىن سام بىن نۇھ ئەلەيھىسسالام ئۇ شەھەرنىڭ چېگرا سىنى پەيدا قىلغان. كېيىن شەددات بىننى ئاد ئۇ يەردە بېھىشنىڭ نەمۇنىسىنى پەرەز قىلىپ «ئىرەمە ۋاتىل ئىماد» (تۇرۇكلۇك ئىرەم) دەپ ئاتىغان. ئاللانىڭ «ئىرەمە زاتىل ئىمادىللەتى لەم يۇخلەق مىسلۇھا فىل بىلاد» دېگەن ئايىتى شۇنى كۆرسىتىدۇ. ھەزرىتى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاتىسى ئازەر دەمەشق شەھىرىنى پەيدا قىلىپ خاراب بولغاندىن كېيىن، ئىسكەندەر رۇمى قايتا ئاۋات قىلغان. ئۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ئىسسىققا مايىل.

دەمەشق جامەسىدە بىر توپ پەيغەمبەر خاتىرجەم ھالدا ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولغان. ۋەلىد بىننى ئابدۇل مەلىك پادىشاھ بولغان زامانلاردا مەزكۇر جامەنى غايەت زور كۈچ سەرپ قىلىپ قايتا ياسىغان.

دەمەشقتە بىر تاغ بار، ئۇنىڭدا بىر ئۆڭكۇر بولۇپ، بەزى كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى قابىل ھابىلنى شۇ يەردە قەتل قىلغانمىش. ھازىرغىچە ئۇ يەردە قان ئىزى بار

ئىكەن. 40 پەيغەمبەر بۇ ئۆتكۈرده ئىبادەت قىلىپ ئاچلىقتىن ۋاپات بولغانلىقى ئۈچۈن «مەغارۇل جۇئ» (ئاچلىق ئۆتكۈرى) دەپ ئاتالغان.

شىراز شەھرى بۇ شەھەرنى ھەججاج بىننى يۈسۈف سەقەفىنىڭ تاغىسىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد بىننى قاسىم سەقەفى بىنا قىلغان. ئۇ ھىجرىيەنىڭ 74 ـ يىلى ئەزۇدۇد دەۋلە دەيلەمىينىڭ سەلتەنىتى زامانىسىدا شۇنداق ئاۋات بولغانكى، لەشكەرلەر تۇرغۇدەك يەر قالمىغان. خەلىپە سەمسامۇد دەۋلەنىڭ زامانىسىدا دۇشمەننىڭ قورقۇنچىدىن شەھەر ئەتراپىغا سېپىل سېلىنغان. بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى يېقىشلىق، گۈللۈك، گۈزەل باغلىرى ناھايىتى كۆپتۇر. خەلقى ھەمىشە ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن مەشغۇلدۇر. غېرىب ـ غۇرۇالار ئۇ يەردىن تېز كېتىدۇ. ئۇ يەرنىڭ سۇلىرى كارىزدىن كېلىدۇ. كارىزلارنى خەلىپە رۇكنۇد دەۋلە قازدۇرغان. ئۇ يەرلەر «رۇكن ئاباد» دېيىلىدۇ.

سامىرە شەھرى سامىرە قەدىمكى چوڭ شەھەر بولۇپ، سۇيى ۋە ھاۋاسىنىڭ ياخشىلىقى جەھەتتە پۈتۈن ئەرەب زېمىنلىرىنىڭ ئەڭ ياخشىسىدۇر. دەسلەپتە خەلىپە دەۋلەت ئالى ئاببباس خاراب قىلغان. خەلىپىلىك مۇئتەسەم بىللاھ ئاببباسىيغا يەتكەندە تۇركلەردىن نۇرغۇن خىزمەتچىلەرنى سېتىۋېلىپ تېخىمۇ پۇختا قىلىپ قايتا قۇرغان ۋە ئاۋاتلاشتۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ شەھەر ھەممە پادىشاھلارنىڭ پايتەختى بولغان. بۇ شەھەر شۇنداق ئاۋات بولدىكى، ئىمارەتلەرنىڭ تولىلىقىدىن ھەر بىر قۇرۇلۇشنىڭ ئېگىزلىكى يەتتە پەرسەڭ، كەڭلىكى بىر پەرسەڭ ئىدى. مۇئتەسەم بىللاھنىڭ پەرمانى بىلەن بىر مەسچىت سېلىنغان. ناھايىتى ئېگىز ۋە ئازادە، تاملىرى تاشتىن قوپۇرۇلغانىدى. ھەر تەرىپى 23 گەز، ئېگىزلىكى يەتتە گەز ئىدى.

قالغىنىنى ئاللا ئەڭ ئوبدان بىلىدۇ.

تۆتىنچى ئىقلىم

چوڭ شەھەرلىرى 215، كىچىك شەھەرلىرى 14 مىڭدۇر. بەش چوڭ تاغ، 22 دەريا بار. مەشھۇر شەھەرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

ئەلىف (ا) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن ئەبھەر، ئەبىۋەز، ئەرجىكىس، ئەردبىل، ئەرمىنە، ئاستەرئاباد، ئىستىقرار، ئىسفەراين، ئەسنەبلىيە، ئوشنايان، ئەلمەۋت، ئەماس، ئەنشە، ئەنتاكىيە، ئەندراب، ئوجان، ئوتتە دېگەن شەھەرلەر بار.

بە (ب) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن بادغىس، بامىيان، بەججە، بەدلىس، بەرزەندجىلە، بەرئار، بەردماس، بەئلبەككە، بەلخ، بەلتەۋى دېگەن شەھەرلەر بار.

تە (ت) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن تەبىز، تەرس، تىئراز، تەلئەقر دېگەن شەھەرلەر بار.

جىم (ج) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن جىلە، جەزىرەئى ئۇدنىس، جەزىرەئى سامىس، جەزىرەئى قۇبرىس، جەزىرەئى مالىيە، جەلۇلە دېگەن شەھەرلەر بار.

ھا (ح) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ھارم، ھەدىسە، ھەيران، ھەسىين دېگەن شەھەرلەر بار.

خا (خ) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن خافقىين، خانبغ، خىزىر خۇي دېگەن شەھەرلەر بار.

دال (د) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن دەرەنجاد، دەيلەن، دەينۇرۇس دېگەن شەھەرلەر بار.

رە (ر) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن رەھىيە، رەساف، رىقە، رەدان دېگەن شەھەرلەر بار.

سىن (س) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن سالۇس، سانە، ساۋە، سەبزەۋار، سەرخىد، سەرقەندكار، سەرە، سەرەس، سەراد، سەرۋەج، سەرۋاز، سەسئىر، سەفرەت، سەكرە، سەلامىيە، سەلماس،

سەلادىر، سەمجىيان، سەن، سىنە دېگەن شەھەرلەر بار.
شىن (ش) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن شەمشاد، شومۇلا، شەھرىئازار، شەھرىستان، شەھرىۋەر دېگەن شەھەرلەر بار.
ساد (ص) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن سەئلەبىيە، سەيھۇن دېگەن شەھەرلەر بار.
تا (ط) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن تالقان، تىرابلوس، تەراتاس، تۇس دېگەن شەھەرلەر بار.
ئەين (ع) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن ئەرەفە، ئەرەفات، ئەينى رويە، ئەينى غانە، غەرجىستان، غور دېگەن شەھەرلەر بار.
فا (ف) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن فارياب، فەنادىيان دېگەن شەھەرلەر بار.
قاف (ق) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن قائىدە، قالتقا، قامىيىە، قەبباد، قۇرتۇب، قەرمىن، قەزۋىن، قەشرىن، قەسرى ئەھمەد، قەسرى شىرىن، قەلئەتۇر رۇم، قەلئەئى خەززان، قۇم، قوقا، قومۇش، قوشەنج دېگەن شەھەرلەر بار.
كاف (ك) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن كۇردكۇ، كەرك، كەرۋەخ، كەفەرتاب، كەفەريۇنان، كەنئا دېگەن شەھەرلەر بار.
لام (ل) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن لارقىيە، لەئشۇر، لەۋارىنج، لورجان، لەنكوتە دېگەن شەھەرلەر بار.
مىم (م) ھەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن ماربب، ماردىن، مارۋان، ماكسىن، مالىن، مان نەترۋا، ماۋەرايى رود، مەربە، مۇرتەد، مۇرئىش، مەرەقە، مەرۋى شاھجاھان، مەستەسە، مەسەررە، مەسىھ، مەشھەد، مەسىسە، مەئەررە، مەكرىيە، مەلىيە، مەل، مەنسۇرە، موقان، مەيافارقىن دېگەن شەھەرلەر بار.
نۇن (ن) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن نەدداد، نىسا، نەسىبىن، نۇرىيە، نەھاۋەند، نەھنايان، نىشاپۇر، نىل مەراغە ۋەساتان، ناك دېگەن شەھەرلەر بار.
ھا (ھ) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن ھىرات، ھەمەدان، ھەمدۇن، ھوكرەماشاھان دېگەن شەھەرلەر بار.

تەبرىز شەھرى تەبرىز ئەزەربەيجاننىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بولۇپ، ھارۇن رەشىدنىڭ ئاغىچىسى زۇبەيدە خاتۇن بىنا قىلغان. مۇتەۋەككىل ئەبباسنىڭ خەلىپىلىك زامانىسىدا يەر قاتتىق تەۋرەپ خاراب بولغان. قائىم لىئەمرىللاھنىڭ خەلىپىلىك زامانىسىغا كەلگەندە، مەمۇر ۋە ئاۋات بولۇپ، چىڭگىزخانىڭ زامانىسىدا پايتەخت بولغان ۋە بۇرۇنقىدىن كۆپ ئىمارەتلەر سېلىنغان. بۇ شەھەردە باغلار تولا، مېۋىلىرى ياخشى. ھاۋاسى سوغۇققا مايىل، سۇيى ياراشلىق، كارىزلار تولا. بازار خەلقىنىڭ تولىسى ئەپيۇنكەش. خەلقى ھۇرۇن ۋە بوشاڭلىقىدىن ئەتىگەندە ئارغىماقتا چىرايلىق توقۇم توقۇپ ئېلىپ بارسىمۇ كىشىگە دەشنام بېرىدۇ. نامازنى پېشىندىن كېيىن ئۇلارنىڭ دۇمبىلىرىگە توقۇم توقۇسىمۇ تۇرلۇك تەكەللۇپلار ۋە خۇشامەتلەرنى قىلىدۇ. پۇقرالىرى كەمبەغەل ياكى باي بولسۇن، ھەممىسى تېرىقچىلىق قىلىدۇ. تەبرىز خەلقىنىڭ رەڭگى ئاق، تەكەببۇر بولۇپ، باشقا ئەل خەلقلىرى بىلەن چىقىشمايدۇ.

نىشاپۇر شەھرى قەدىمىي شەھەر، ئۇ خۇراسان شەھەرلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمىيىدۇر. ئۇنى شاھ تەھمۇرەس دېيۇەبەند بىنا قىلغان. خاراب بولغاندىن كېيىن شاھ ئەردىشىر بابەك يەكىلاپ ئىمارەتلەرنى بىنا قىلغان. تارىخقا 605 بولغاندا بۇ شەھەر يەر تەۋرەشتە ۋەيران بولۇپ، يەنە قايتىدىن ئىمارەتلەر سېلىنغانكەن. ئۇنىڭ سۇيى تاغدىن كېلىدۇ. شەھەردىن بىر پەرسەڭ يىراقلىقتىكى جايدا بىر تۇگمەن بولۇپ، ناھايىتى ھەيران قالارلىق ئىكەن، يەنە بىر تاغار بۇغدايىنى تۆككەندىن كېيىن، ئىككىنچى تاغار

بۇغداينى تۆكۈپ بولغۇچە دەسلەپكى بۇغداينى ئۇن قىلىپ چىقىرىپ بولىدىكەن.

بادئىس شەھرى زېمىنى ناھايىتى كەڭ ـ كۈشادە، ئېقىن سۇلىرى ناھايىتى كۆپ، مەھسۇلاتى ئىنتايىن مول، ھاۋاسى سوغۇققا مايىل شەھەر. قەلئەسى ناھايىتى ئېگىز بولۇپ، ئۇستىدىن ئۆتۈشكە ئۇچارلىقمۇ ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭدا بىر باياۋان بار بولۇپ، ئۇنىڭ كەڭلىك، ئۇزۇنلۇقلىرى نامەلۇم. ئۇنىڭ ھەممىسى پىستە دەرىخىدۇر. خالايىق پىستىنى ئۇ يەردىن ئېلىپ كېلىشىدۇ. بىر كۈنى سۇلتان مەھمۇد سەبۈكتىگىن شۇ تەرەپلەردە شىكار قىلىۋېتىپ، توساتتىن لەشكىرىدىن ئايرىلىپ بىر مومانىڭ تۇرالغۇسىغا كېلىپ قالدى. بۇ ئايالنىڭ بىر ئوتۇنچى ئوغلى بار ئىكەن. پادىشاھ ئۇ يەرگە ئارام ئالغىلى كەلدى. مومای ئوغلىغا: «ئۆيگە مېھمان كېلىپ قالدى، بىر ئوغلاق تۇتۇپ كەلگىن، زىياپەت بەرەيلى» دېدى. ئوغۇل ئانىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بىر ئوغلاق تۇتۇپ كېلىپ بوغۇزلىدى. مومای ئاش تەييارلاپ سۇلتانىنىڭ ئالدىغا كەلتۈردى. پادىشاھ ناھايىتى شاد ـ خۇرام بولدى. بىر دەمدىن كېيىن پادىشاھنىڭ لەشكەرلىرى يېتىپ كېلىپ پادىشاھنىڭ ئۇ يەردە تۇرغانلىقىنى بايقىدى. پادىشاھ ئېتىغا مىنىۋېتىپ مومايغا: «مەن بۇ مەملىكەتنىڭ ھاكىمى بولىمەن، ئوغلىڭنى ھۇزۇرۇمغا ئەۋەتىڭ، بەرگەن زىياپىتىڭىزگە شاھانە ئىلتىپاتلار قىلغايمەن» دېدى. پادىشاھ لەشكەرگاھىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئىشىكباقارلىرى ۋە ياساۋۇللىرىغا: « پالانى شەكىلده بىر ئوغۇل مېنى ئىزدەپ كەلسە، دەرگاھىمغا ئېلىپ كىرىڭلار» دېدى. كۈنلەرنىڭ بىرىده مومای ئوغلىغا: «پادىشاھ سۇلتان مەھمۇدنىڭ خىزمەتلىرىگە بارغىن» دېدى. ئوغۇل سۇلتانىنىڭ بارگاھىغا كېلىۋىدى، مۇلازىملىرى: «بىر دەم ساقلاپ تۇرغىن، سۇلتان ھازىر ۋىردى ـ ۋەزائىپلىرىنى (بەلگىلىگەن دۇئالىرىنى) ئوقۇپ، ھاجەتلىرىنى تەڭرى دەرگاھىغا ئەرز قىلىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتىدۇ، شۇ ئىشتىن بىكار بولسا سېنى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كىرىمىز» دېدى. بۇ چاغدا ئوغۇل: «شۇنچە شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ ھاجەتلىرىنى تىلەپ دەرگاھى ھەققە يۈزلەنسە، ماڭا ئەڭ مۇناسىپى خەلقىتىن تەمەيسىنى ئۈزۈپ، ھاجەت قوبۇلىنى بارگاھى ئىززەتكە (غالىب دەرگاھقا) ئۇزىتىش ئىكەن» دەپ دەرھال ياندى. ئانىسىغا بولغان ئەھۋالىنى بايان قىلدى ۋە كەكىسىنى قولىغا ئېلىپ چۆل تەرەپكە راۋان بولدى. ئوتۇن كېسىۋاتقان ھالىتىده كەكىسى بىر تاشقا تەگدى. تىرىشىپ، تىرمىشىپ تاشنى قومۇرۇۋېتىدى، ئاستىدىن چوڭ خەزىنە چىقتى. دەرھال ئانىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ بولغان ئىشنى ئانىسىغا بايان قىلدى. ئانىسى: «ئوغلۇم، پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىش لازىمدۇر، پادىشاھ نېمىگە بۇيرۇسا شۇنى قوبۇل قىلغىن» دېدى. ئوغۇل پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن مۇلاقات بولۇۋېتىدى، پادىشاھ: «بىز سېنى كۈتۈۋاتقىلى ئۇزۇن ۋاقىتلار بولدى، نېمە ئۈچۈن بۇنچىۋالا كېچىكىسەن؟» دېدى. ئوغۇل بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى بايان قىلىۋېتىدى، پادىشاھ ئاڭلاپ كۆپ كۆز يېشى قىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئادەملىرىگە: «ئۇ خەزىنىنى ئېلىپ بېرىپ مومايغا تاپشۇرۇڭلار» دەپ پەرمان قىلدى. ئۇلار خەزىنىنى مومايغا تاپشۇردى. مومای بۇ خەزىنە بىلەن كەمبەغەللىكتىن قۇتۇلدى.

بەشىنچى ئىقلىم

بۇ ئىقلىمنىڭ چوڭ شەھەرلىرى 215، كىچىك شەھەرلىرى 2700 دۇر. 30 چوڭ تاغ، 30 چوڭ دەريا بار. چوڭ شەھەرلىرىنىڭ بەزىسى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنىدۇ:

ئەلىف (ا) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن ئەخلات، ئەرزەن، ئەررۇم، ئەرزىنجان، ئەشرۇن، ئەفراد، ئەنكورىيە، ئەيلاق دېگەن شەھەرلەر بار.

بە (ب) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن بۇخارا، بەشۇرى، بارىكەند، بەيلەقان، بىسرويە دېگەن شەھەرلەر

بار.

ته (ت) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن تەفلەس، تەفلىيس دېگەن شەھەرلەر بار.

جىم (ج) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن چاج، جۇرجانىيە دېگەن شەھەرلەر بار.

ها (ح) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن هەرازىبە، هەۋاقىيە دېگەن شەھەرلەر بار.

خا (خ) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن خوجەند، خوتەن دېگەن شەھەرلەر بار.

دال (د) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن دەز دېگەن شەھەر بار.

را (ر) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن راھەن، رەنمەك، رويىن دېگەن شەھەرلەر بار.

زا (ز) هەرپى بىلەن باشلانغان شەھەرلەردىن زەمەخشەر دېگەن شەھەر بار.

سىن (س) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن سايان، سەرمىغان، سەرىرۇل مىلان، سەغەد، سەلمۇرە، سەمەرقەند، سوس، سۇاس دېگەن شەھەرلەر بار.

شىن (ش) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن شاش دېگەن شەھەر بار.

تا (ط) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن تەۋابىس دېگەن شەھەر بار.

ئەين (ع) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن ئەككە، ئەمۇرىيە دېگەن شەھەرلەر بار.

قاف (ق) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن قەرئانە، قەيسەرىيە دېگەن شەھەرلەر بار.

كاف (ك) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن كات، كەركەنج، كەرائى، كەرمىيە، كەش، كەناتبە، كەتاب، كەنجە دېگەن شەھەرلەر بار.

لام (ل) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن لوبىيە دېگەن شەھەر بار.

مىم (م) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن ماقەند، مەكنەت دېگەن شەھەرلەر بار.

نۇن (ن) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن نەخشەب دېگەن شەھەر بار.

ۋاۋ (ۋ) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن ۋەنبە دېگەن شەھەر بار.

يا (ي) هەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن يوفات دېگەن شەھەر بار.

سەمەرقەند شەھرى سەمەرقەند ماۋەرائۇننەھرنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن. بۇ شەھەر پايتەخت. جەنۇب تەرىپىدە كۆپ باغلار بار. شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۇلار ئېقىپ تۇرىدۇ. ئۇ يەرنىڭ بېھىسى ئەڭ ياخشى. هايۋاناتلارنىڭ باھاسى ئەرزان. پەزىلەتلىك ئۆلىمالار ۋە ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ كانىدۇر. بەزى كىتابلاردا بايان قىلىنىشچە، ئىلگىرى سەمەرقەندنىڭ ئورنىدا بىر قەلئە بولۇپ، شەكلى يۇمىلاق ئىكەن. ئۇزۇنلۇقى 50 ماكدام ئىكەن. ئۇزاق زامانلار جەريانىدا ۋەيران بولغان، قالغان بەزى ئىمارەتلىرىمۇ كىشىنكى يەر تەۋرەشلەردە ۋەيران بولغان. پادىشاھ كىشتاسىب ئۇ جايغا يېتىپ بېرىپ پادىشاھلىق قىلغاندا خارابلىكتىن چەكسىز خەزىنىلەرنى تاپقان. كىشتاسىب پادىشاھ ئۇ يەرگە يەنە قەلئە سېلىپ، ئىمارەتلەرنى ئاۋات قىلغان. يەنە ئۇزۇن زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن يەنە ۋەيران بولۇپ كەتكەن. كىشتاسىب پادىشاھ ئىككىنچى قېتىم يەنە ئاۋات قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسكەندەر رۇمى ئۇ يەردە ناھايىتى چوڭ شەھەر بىنا قىلغان. سەمەرقانى تائىپىسىنىڭ پادىشاھلىرى ئىسكەندەر رۇمىغا ئاداۋەت تۇتۇپ ئۇ شەھەرنى ۋەيران قىلغان. ئۇ پادىشاھلار يەنە شۇ نامدا ناھايىتى چوڭ شەھەر بىنا قىلىپ ئىسمىنى سەمەرقەند دەپ ئاتىغان. ئۇنى ئەرەبچە سەمەرقەند دەپ ئاتاشقان.

بۇخارا شەھرى بۇ شەھەر ناھايىتى ئاۋات. ھەممە تەرىپى باغۇ بوستانلار، ئەتراپى ئاۋاتتۇر. ماۋەرائۇننەھەردە ئۇنىڭغا ئوخشايدىغان يەنە بىر شەھەر يوقتۇر. ئۇ يەرنىڭ ئادەملىرى بىناكارلىقتا ناھايىتى تىرىشىدۇ. ئىلگىرىكى زامانلاردا ئۇنىڭ ئەتراپىغا سېپىل سېلىنغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 12

پەرسەك كېلەتتى. ئۇ يەردە مېۋە، ئاشلىقلار ھەمىشە ئەرزان بولىدۇ. ئۇ شەھەر پەزىلەتلىك كىشىلەر ۋە ئۆلىمالارنىڭ كانى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەردە ئىسلام ھۆكۈمالىرى ئۆلىمالىرى ۋە مۇجتەھىدلەر تولىدۇر.

خارەزم شەھرى ئۇ بىرقانچە ۋىلايەتنىڭ ئىسمىدۇر. ئۇ دىيارنىڭ پايتەختى گۈرگەنجى كۇبرادۇر. ھازىر خارەزم دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئۇ شەھەرگە قاراشلىق كەنتلەر ناھايىتى تولا. بىرى گۈرگەنجى سۇغرا بولۇپ، جورجانىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنە بىر قاراشلىق كەنتى زەمەخشەردۇر. «تەفسىرى كەششاف» نىڭ مۇسەننىفى ھەزرىتى ئەبۇل قاسىم مۇھەممەد شۇ يەردىن، يەنە ھەزرىتى شەيخ نەجمۇددىننىڭ خانىقالىرىمۇ شۇ يەردىدۇر. سۇلتان مەھمۇد خارەزم شاھىنىڭ زامانلىرىدا بۇ ۋىلايەت ناھايىتى ئاۋات بولغان.

قونىيە شەھرى بۇ ئۇلۇغ ھەم چوڭ شەھەردۇر. قىلىنچ ئارسلانخان ئۇ يەردە تاشتىن بىر قەلئە بىنا قىلغان. سۇلتان ئەلائۇددىن كەيقۇبان سەلجۇقى بۇ شەھەرنىڭ كەخمىلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى 20 گەزگە يەتكۈزۈپ تاشتىن قوپۇرۇپ چىقارغان. ئەتراپىغا يەنە سېپىل سالدۇرغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 1000 ماڭدامدىن ئارتۇقراق ئىدى. بۇ شەھەردە تولا ئىمارەتلەر ۋە قەسىرلەر باردۇر. 12 دەۋازىسى بار، ھەر دەرۋازىنىڭ بېشىغا راۋاقلار سېلىنغان. شەھەرنىڭ ھاۋاسى مۆتىدىل. چىقىمى ۋە مەھسۇلاتى ناھايىتى تولا. باغۇ بوستانلىرىنىڭ مېۋىلىرى، ئۈزۈم، ئۆرۈكلىرى ناھايىتى شېرىندۇر. ھەزرىتى مەۋلانا جالالىدىن رۇمى ــ ئاللا ئۇنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي ــ مازارلىرى شۇ دىياردا. ئۇنىڭ ئېتىزلىرى ۋە باغلىرى تاغ ئەتراپىدا بولۇپ، ھازىرمۇ ئاۋات. چۆل ئەتراپىدىكى كەنتلىرى خاراب بولۇپ كەتكەن بولۇپ، ئىزناسى ھازىرمۇ بار.

رۇم شەھرى رۇم چوڭ شەھەر بولۇپ، ناھايىتى ئاۋاتتۇر. تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان. ئەلائۇددىن كەيقۇبات سەلجۇقى رۇم قەلئەسىنى مىس، قەلەي ۋە تاشتىن قوپۇرۇپ ياساپ چىققان. «مەجمەئۇل ـ بۇلدان» (مەملىكەتلەر مەجمۇئەسى) دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشچە، ھېكسم بەلناس بۇ شەھەردە پادىشاھ قەيسەر ئۇچۇن بىر ھاممام سالغان. ئۇنىڭ ھېكمىتىدىن ھاممام بىر چىراغنىڭ ئوتى بىلەن ئىسسىيدىكەن. ئۇ يەردە بىر جاي بولۇپ، ئۇ ھەزرىتى ئەلى ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ ئەۋلادلىرىدىن بولغان خەلىپە مۇھەممەدنىنى ئايدۇللانىڭ جايى. كىشىلەر ئۇ يەرنى تەۋرۈك بىلىپ زىيارەت قىلىشىدۇ. رۇمنىڭ ئاجايىباتلىرى ھەددى ـ ھېسابسىز كۆپ.

ئالتىنچى ئىقلىم

بۇ ئىقلىمنىڭ چوڭ شەھەرلىرى 240، كىچىك شەھەرلىرى 2022 دۇر، ئىككى تاغ، 30 چوڭ دەريا بار. مەزكۇر شەھەرلەرنىڭ ئىسىملىرى تۆۋەندىكىچە:

ئەلىف (ا) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن ئاس، ئىسفىجاب، ئەسرەر، ئەفلىيۇن، ئىلھاھ، ئەناسىيە دېگەن شەھەرلەر بار.

بە (ب) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن بابۇل ئەبۋاب، بەرشان، بەلس دېگەن شەھەرلەر بار.

جىم (ج) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن جەزىرەئى سەناكۇ بار.

دال (د) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن دارۇل مەلى سەناكۇ دېگەن شەھەر بار.

رە (ر) ھەرپلىرى بىلەن باشلانغانلىرىدىن رومىيە بار

سىن (س) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن سەئىين، سەمەند، سەنات، سىيۇت دېگەن شەھەرلەر بار.

ساد (ص) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن سەدقىيە دېگەن شەھەر بار.

تا (ط) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن تەراز دېگەن شەھەر بار.
فا (ف) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن فاراب دېگەن شەھەر بار.
قاف (ق) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن قەھنار، قەريە، قۇستەنتىنىيە دېگەن شەھەر بار.
كاف (ك) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن كاشغەر دېگەن شەھەر بار.
مىم (م) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن مالىغ، مەدىنەئى جەزرە، مەرۋەلە دېگەن شەھەرلەر بار.
ھا (ھ) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن ھىرەقلە، ھەززە دېگەن شەھەرلەر بار.

فاراب شەھرى فاراب بىر ۋىلايەتنىڭ ئىسمى، ئۇنىڭ شەھىرى «گۈزەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئېتىزلىرى كەڭرى. كىتابنىڭ ئاپتورى «فاراب شاش دېگەن شەھەرنىڭ ئۇستى تەرىپىدە. شاغۇنىنىڭ شەھەرلىرىگە يېقىن. فاراب خەلقىنىڭ ھەممىسى شاپئى مەزھەپتىدۇر» دەيدۇ.

تىراز شەھرى بۇ تۈركىستانىنىڭ ئەڭ مەشھۇر شەھىرى. ئۇ يەردە كۆپ ئۆلىمالار يېتىشىپ چىققان. ئەتراپىدا شەھەرلەر تولا.

چىگىل شەھرى تۈركىستانىنىڭ ئەڭ ئاۋات شەھىرى، خەلقى ناھايىتى گۈزەل ۋە يېقىملىق.

كاشغەر «لۇباب» دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشىچە، بۇ شەھەردە بىر توپ ئۆلىمالار يېتىشكەن. ئۇ يەردە ئەقلىي ۋە نەقلىي ئىلىملەر كۆپ زاھىر بولغان.

قۇستەنتەنىيە قۇستەنتەنىيە چوڭ شەھەردۇر. ئۇچ تەرىپىنى دەريا ئىھاتە قىلىپ تۇرغۇچىدۇر. يەنە بىر كىتابتا ئېيتىلىشىچە، ئۇنىڭ سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى بىر گەزدۇر. ئۇنىڭدا قەدىمدىن بۇيان ناسارا (خىرىستىيان)لار غالىب ئورۇندا تۇرغان. سۇلتان مەھمۇد رۇمى بۇ شەھەرگە كۆپ قېتىم غازات قىلغان. بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلىش كىشىنىڭ ئەقلىگە سىغمايدۇ. ئەمما، سۇلتان مەھمۇد رۇمى تەلىيى ۋە زور كۈچى بىلەن ئۇنى ئىشغال قىلغان.

ئەماسىيە شەھرى رۇم شەھەرلىرىنىڭ بىرى، زېمىنى ناھايىتى كەڭ، قەلئەلىرى ئېگىز، دەريالىرى كۆپ، ئوتتۇرىسىدىن دەريا ئېقىپ تۇرىدۇ.

يەتتىنچى ئىقلىم

ئۇنىڭ چوڭ شەھەرلىرى 150، كىچىك شەھەرلىرى 1000دۇر. ئىككى چوڭ تاغ، 49 چوڭ دەريا بار.

ئۇنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرى تۆۋەندىكىلەر:

ئەلىف (ا) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن ئىچكىل دېگەن شەھەر بار.
بە (ب) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن بۇلغار دېگەن شەھەر بار.
دال (د) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن دىيارى يەجۇج ۋە مەجۇج دېگەن شەھەرلەر بار.
رە (ر) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن راق دېگەن شەھەر بار.
سىن (س) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن سەراي، ساقچى، سەۋار دېگەن شەھەرلەر بار.
شىن (ش) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن شەبا دېگەن شەھەر بار.
ساد (ص) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن ساری، سەدا، سەلقا، سەۋادىق دېگەن شەھەرلەر بار.
تا (ط) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن تەرقۇر، تالاس دېگەن شەھەرلەر بار.
كاف (ك) ھەرپى بىلەن باشلانغانلىرىدىن كەركەس، كىرمان دېگەن شەھەرلەر بار.

كەفار شەھرى ئۇ دەريايى مۇھىتنىڭ بويىغا جايلاشقان. يەجۇج ۋە مەجۇج شەھەرلىرى ئۇنىڭدا. زېمىنى

ۋە چۆللىرى كەڭرى. ئۇنىڭ بېشىدا بىر شەھەر بولۇپ، ناھايىتى پۇختا سېلىنغان. ئىسكەندەر سېپىلى شۇ يەردە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇلغار شەھىرى شۇ شەھەرنىڭ زېمىنىدا ئىكەن. ئۇنىڭ ئىمارەتلىرى ناھايىتى كۆپ ھەم ئېگىزدۇر. ئىمىل دەرياسىغا يېقىن.

بۇلغار شەھرى بۇلغار شەھىرى بىلەن سەراي شەھىرىنىڭ ئارىلىقى 20 مەنزىل يولدۇر، خەلقى ھەنەفى (ئىمامى ئەزەم) مەزھىپىدىدۇر. زېمىنىنىڭ سوغۇقلۇقىدىن ئۇ يەردە مېۋىلىك دەرەخلەر بولمايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ يەردە يېز كۈنلىرىنىڭ باشلىرىدا شەپەق غايىب بولماي تۇرۇپلا تاڭ يورۇپ كېتىدىكەن.

قەرقەرە شەھرى بۇ شەھەر مۇستەھكەم تاغ ئۈستىگە جايلاشقاندۇر. بۇ تاغنىڭ ئۈستى شۇ شەھەر خەلقى سىغقۇدەك دەرىجىدە كەڭرى. «قەرقەرە» دېگەن بۇ سۆز مۇڭغۇل تىلىدا «قىرىق ئەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ شەھەر تاتار مەملىكىتىنىڭ شىمال تەرىپىدە.

سەۋادىق شەھرى بۇ شەھەر تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان، خەلقى مۇسۇلمان. ئۇنىڭدا سودىگەرلەر كۆپ. قۇستەنتەنىيەگە قۇرۇقلۇق يولى بىلەن 20 كۈندە بارغىلى بولىدۇ.

شەقتاقۇ شەھرى بۇ ناھايىتى چوڭ شەھەر بولۇپ، ئادەملىرى تولا. ئۇنىڭ بىلەن مۇھىت دېڭىزى ئارىلىقى بىر كۈنلۈك يول. ئەتراپىدا شەھەرلەر كۆپ. سۇيى شەرق تەرەپتىكى تاغدىن كېلىدۇ.

رۇبئى مەسكۇن (زېمىننىڭ ئاۋات تۆتتىن بىرى)دىكى ۋىلايەتلەرنىڭ بايانى

مەشھۇرلىرى 61 ۋىلايەت.

بىرىنچىسى مەغرىب ۋىلايىتى. ئۇنىڭدا 30 شەھەر بار. پايتەختلىرى بىلسان، ۋەھۇس قاتارلىقلار. شەرقىي چېگراسى مىسىر شەھىرى، شىمالىي چېگراسى رۇم دېڭىزى، غەربىي چېگراسى دەريايى مۇھىت (ئوكيان)، جەنۇبىي چېگراسى سۇدان.

ئىككىنچىسى ئەندەلىس ۋىلايىتى. ئۇنىڭ 23 شەھىرى بار. پايتەختلىرى ئەسلىمىم ۋە قەرتىيىە. كۆپ قىسمى ناسارا (خرىستىيان)لارنىڭ قولىدا. مەغرىب شەھەرلىرىگە تەگدۇر.

ئۇچىنچىسى سۇدان ۋىلايىتى. ئۇنىڭ 11 شەھىرى بار. پايتەختى جۇرجى. ئەندەلىسنىڭ شەرق تەرىپىدە.

تۆتىنچىسى بەربەر ۋىلايىتى. ئۇ ئۇچ شەھەر. چوڭراقى قىلىش شەھىرى. 13 دەرۋازىسى بار، ھەر بىر دەرۋازىسىنىڭ ئارىلىقى بىر پەرسەڭ يول.

بەشىنچىسى ..... ۋىلايىتى (ئەسلىي ئەسەردە مەزمۇن بولمىغانلىقى ئۈچۈن تەرجىمە قىلىش مۇمكىن بولمىدى ـــ ت.) ئۇنىڭدا 22 شەھەر بار. چوڭ شەھەرلىرى ھەزىرمۇت بىلەن سەفا. كەرەملىك مەككىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە.

ئالتىنچىسى ئۇممان ۋىلايىتى. ئۇنىڭدا ئۇچ شەھەر بار. كەرەملىك مەككىنىڭ شەرق تەرىپىدە، جەنۇب تەرەپكە مايىلدۇر. ئۇممان دەرياسىنىڭ بويىدا.

يەتتىنچىسى زەنجى ۋىلايىتى. ئۇنىڭدا بەش شەھەر بار. چوڭراقى رەغاۋە شەھىرى. خەتتى ئۇستەۋا (ئىكۇاتۇر سىزىقى)نىڭ جەنۇب تەرىپىدە.

سەككىزىنچىسى ھەبەش ۋىلايىتى. تۆت شەھىرى بار. چوڭراقى رەبئ شەھىرى بولۇپ، ناھايىتى ئاۋات.

ھاۋاسى ناھايىتى ئىسسىق. قۇياش ھەمەل بۇرجىنىڭ ئاخىرى، مىزان بۇرجىنىڭ بېشىغا كەلگەندە، مىس قاچىغا سۇ ئېلىپ قويۇپ قويۇلسا قاينىماپ تۇرىدۇ.

توققۇزىنچىسى فەرقە ۋىلايىتى. ئۇنىڭدا 12 شەھەر بار. چوڭراقى نەقلە شەھىرى.

ئوننىچىسى نەھرىۋان ۋىلايىتى. ئۇنىڭدا توققۇز شەھەر بار.

ئون بىرىنچىسى مىسر ۋىلايىتى. ئۇنىڭدا 27 شەھەر بار. شەرق تەرىپى قەسرە شەھىرى. شىمال تەرىپى رۇم شەھىرى. پايتەختى قۇستات شەھىرى. بۇ ۋىلايەت ناھايىتى ئاۋات. ئۆلىمالىرى ۋە پەزىلەتلىك كىشىلىرى كۆپ.

ئون ئىككىنچىسى شام ۋىلايىتى. ئۇنىڭدا 17 شەھەر بار. پايتەختى بەئلىبەككە، ھەلەب ۋە دەمەشقتۇر.

ئون ئۈچىنچىسى ھىمس ۋىلايىتى. ئۇنىڭ تۆت شەھىرى بار.

ئون تۆتىنچىسى پەلەستىن ۋىلايىتى. يەتتە شەھىرى بار. چوڭراقى بەيتۇل مۇقەددەس، قەيسارىيە شەھەرلىرىدۇر.

ئون بەشىنچىسى مىسر ۋىلايىتى. 40 شەھىرى باردۇر. چوڭراقى ئەنتاكىيە، ئەرزھەررۇم، رومىيە، ئەمۇرىيە ۋە قۇستەنتەييەدۇر. قۇستەنتەييە بۇغۇنكى زاماندا ئىستانبۇل دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ شەھەردە يەتتە تاغ بار. يەرنىڭ قىسلىقىدىن كىشىلەر تاغ ئۇستىگە ئۆي سېلىپ ماكان تۇتۇپ ئولتۇرۇشىدۇ. قارىغاندا، ئۇ يەرنىڭ تاغ ئىكەنلىكىنى ئەسلا بىلگىلى بولمايدۇ.

ئون ئالتىنچىسى ئەرمەن ۋىلايىتى. ئۇنىڭ يەتتە شەھىرى بار. چوڭراقى تەرتۇس شەھىرى.

ئون يەتتىنچىسى قىيرۋان ۋىلايىتى. 12 شەھىرى بار.

ئون سەككىزىنچىسى پەرەڭ ۋىلايىتى. 31 شەھىرى بار. پورتىگال، كەرەش، كوھ قاتارلىق شەھەرلىرى ناھايىتى ئاۋات.

ئون توققۇزىنچىسى قۇلزۇم ۋىلايىتى. بەش شەھىرى بار. پايتەختى ئەدەن شەھىرى. مەككىنىڭ غەربىي شىمالى تەرىپىدە بولۇپ، مەغرىبكە مايىل.

يىگىرمىنچىسى تەھام ۋىلايىتى. ئالتە شەھىرى بار. چوڭراقى سەئلەبە شەھىرى، ئۇ مەغرىب شەھەرلىرىدىن بولۇپ، خەتتى ئۇستۇۋا تەرىپىدە.

يىگىرمە بىرىنچىسى ھىجاز ۋىلايىتى. تۆت شەھىرى بار. دېڭىزغا يېقىن بولۇپ، مەككىنىڭ شىمال تەرىپىدە.

يىگىرمە ئىككىنچىسى بەھرەين ۋىلايىتى. 20 شەھىرى بار. چوڭراقى تەكرىت، مەۋسىل شەھەرلىرىدۇر. غەربىي چېگراسى قۇلزۇم (قىزىل دېڭىز.) شىمالىي چېگراسى شام مەملىكىتىدۇر. جەنۇبىي چېگراسى ھىندى شەھىرىدۇر.

يىگىرمە ئۈچىنچىسى غەبراب ۋىلايىتى. 26 شەھىرى بار. چوڭراقى بەسرە، بەغداد، كۇفە شەھەرلىرى بولۇپ، بۇ زامانلاردا خاراب بولغان.

يىگىرمە تۆتىنچىسى يوق ئىكەن.

يىگىرمە بەشىنچىسى ئەھۋەز ۋىلايىتى. يەتتە شەھىرى بار. چوڭراقى سەھەردەرۇن شەھىرى.

يىگىرمە ئالتىنچىسى نۇئاس ۋىلايىتى. ئۈچ شەھىرى بار.

يىگىرمە يەتتىنچىسى بەكىر ۋىلايىتى. ئۈچ شەھىرى بار. چوڭراقى ئىل شەھىرى.

يىگىرمە سەككىزىنچىسى پارىس ۋىلايىتى. 18 شەھىرى بار. چوڭراقى ئىستەخر، شىراز شەھەرلىرى.

يىگىرمە توققۇزىنچىسى كىرمان ۋىلايىتى. 60 شەھىرى بار. چوڭراقى ھورمۇز شەھىرى. تارىخقا 1035

بولغاندا پادىشاھ ئاببباسخان ئۇ شەھەرنى پەرەڭلەردىن ئېلىپ خاراب قىلغانىكەن. تا ھازىرغىچە خاراب ھالىتىدە تۇرۇۋاتىدۇ. ھېچ كىشى ئۇ يەردە تۇرمايدۇ.

ئوتتۇزىنچىسى ئىرقى ـ ئەجەم ۋىلايىتى. توققۇز شەھىرى بار. چوڭراقى ئىسپاھان شەھىرى.

ئوتتۇز بىرىنچىسى ئەزەربەيجان ۋىلايىتى. 13 شەھىرى بار. چوڭراقى ئەردەبىل، تەبرىز شەھەرلىرىدۇر.

ئوتتۇز ئىككىنچىسى ھىل ۋىلايىتى. 15 شەھىرى بار. چوڭراقى رەي، قازۋىن شەھەرلىرى. رەي شەھىرى بۇگۈنكى زامانداۋەيرانىدۇر.

ئوتتۇز تۆتىنچىسى كۇلان ۋىلايىتى. ئۇنىڭ يەتتە شەھىرى بار. چوڭراقى لاھجان شەھىرى.

ئوتتۇز بەشىنچىسى مازەندەران ۋىلايىتى. چوڭراق شەھىرى ئەشرەفدۇر.

ئوتتۇز ئالتىنچىسى ۋارىس ۋىلايىتى. يەتتە شەھىرى بار. چوڭراقى گەنجە شەھىرى.

ئوتتۇز يەتتىنچىسى گۇرجىستان ۋىلايىتى. يەتتە شەھىرى بار.

ئوتتۇز سەككىزىنچىسى ئەرمەنىيە ۋىلايىتى. ئىككى شەھىرى بار. چوڭراقى ئەخلات شەھىرىدۇر.

ئوتتۇز توققۇزىنچىسى تەبەرىستان ۋىلايىتى. بەش شەھىرى بار. چوڭراقى ئەستەرئاباد بىلەن ئامۇل شەھىرىدۇر.

قىرىقىنچىسى خۇراسان ۋىلايىتى. 34 شەھىرى بار. چوڭراقى بەلخ، مەرۋى، ھىرات شەھەرلىرى.

قىرىق بىرىنچىسى سەجىستان ۋىلايىتى. 14 شەھىرى بار. چوڭراقى كەجدىن فەھل دېگەن شەھەر.

قىرىق ئىككىنچىسى سەرق ۋىلايىتى. پايتەختى تەھكەر، تەھتەھە شەھەرلىرى.

قىرىق تۆتىنچىسى ھىندىستان ۋىلايىتى. 37 شەھىرى بار. چوڭراقى ئەگرە، دېھلى، سومنات، قەنۇج، گۇجەرات، لاھۇر، مۇخان دېگەن شەھەرلەر.

قىرىق بەشىنچىسى ئەردەن ۋىلايىتى. 12 شەھىرى بار. پايتەختى مۇلتان.

قىرىق ئالتىنچىسى دەۋال ۋىلايىتى. تۆت شەھىرى بار.

قىرق يەتتىنچىسى جەند ۋىلايىتى. 13 شەھىرى بار. چوڭراقى بەغەر شەھىرى.

قىرىق سەككىزىنچىسى فەرغانە ۋىلايىتى. بەش شەھىرى بار. چوڭراقى قىيام شەھىرى.

قىرىق توققۇزىنچىسى خارىستان ۋىلايىتى. چوڭراق شەھىرى بەدەخشان.

ئەللىكىنچىسى رەببئە ۋىلايىتى. ئالتە شەھىرى بار. چوڭراقى بىكران دېگەن شەھەر.

ئەللىك بىرىنچىسى زابلىستان ۋىلايىتى. ئالتە شەھىرى بار. چوڭراقى كابۇل، مەيمەنە شەھەرلىرى.

ئەللىك ئىككىنچىسى ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتى. 23 شەھىرى بار. پايتەختى بۇخارا، تاشكەنت، سەمەرقەندتۇر.

ئەللىك ئۈچىنچىسى تۇركستان ۋىلايىتى. 32 شەھىرى بار. چوڭراقى چىگىل، خانبالىغ، كاشغەر دېگەن شەھەرلەر.

ئەللىك تۆتىنچىسى رۇس ۋىلايىتى. ئۈچ شەھىرى بار. چوڭراقى مۇغىرە دېگەن شەھەر.

ئەللىك بەشىنچىسى ھەر ۋىلايىتى. چوڭراق شەھىرى سىندابىل دېگەن شەھەر.

ئەللىك ئالتىنچىسى چىن ۋىلايىتى. 14 شەھىرى بار. چوڭراقى خەرمەنىد، زەيتۇن، ھەجەر، كۇفە دېگەن شەھەرلەر.

ئەللىك يەتتىنچىسى خىتاي ۋىلايىتى. 22 شەھىرى بار. پايتەختى خوتەندۇر.

ئەللىك سەككىزىنچىسى ئالان ۋىلايىتى. ئالتە شەھىرى بار. چوڭراقى باكرىيە شەھىرى.

ئەللىك توققۇزىنچىسى تاتار ۋىلايىتى. 15 شەھىرى بار. چوڭراقى كىيد شەھىرى.

ئاتمىشىنچىسى مەشرىق ۋىلايىتى. 22 شەھىرى بار. پايتەختى جەگەر، لەيلا شەھەرلىرىدۇر.

ئاتمىش بىرىنچىسى يەجۇج ۋە مەجۇج ۋىلايىتى. شەھەرلەرنىڭ سانلىرى ۋە جايلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئاللادىن ئۆزگە كىشى بىلمەيدۇ. چۈنكى، غايىبنى پەقەت ئاللا بىلىدۇ.

رۇبئى مەسكۇنددىكى تاغلارنىڭ بايانى

مەلۇم بولغايكى، تاغلارنىڭ يارىتىلىشى خۇدايىتائالانىڭ قۇدرىتى ۋە ھېكمىتىنىڭ ئىزنالىرىدىن. ئۇنىڭدا كۆپ پايدىلار بار. ئۇلارنىڭ بىرى شۇكى، تاغلار دېڭىز سۇلىرىنىڭ تېشىپ يەر يۈزىنى غەرق قىلىشىدىن توسىدۇ. يەر يۈزى توز بولسا ئىدى، دېڭىز سۇلىرى زېمىننى قورشاپ كىشىلەرنىڭ ھاياتى ھالاكەتكە يۈزلىنەتتى. زېمىن يۈزى توز بولۇپ، دېڭىزلار بولمىسا ، ئادەم ئەۋلادىغا سۇنى زاپاس ساقلاش زۆرۈر بولۇپ، ھاياتى خەۋپكە ئۇچرايتتى. چۈنكى، ئۇ چاغدا ھاۋا ئىسسىغاندا زېمىن سۇنى سۇمۇرۇپ كېتەتتى. تاغلاردا چوڭقۇر ئازگاللار كۆپ بولۇپ، يامغۇر تامچىلىرى ئۇ يەرلەردە يىغىلىپ، ئۇنىڭدىن كىيىن تەدرىجىي ئېقىپ چىقىدۇ. ئاي، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، يارىتىلغان تاغلارنىڭ بايانى كۆپ بولۇپ، ھەممىسى ئېيتىلسا كىشىگە مالالىق كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قىسقارتىپ ئېيتىلدى. زېمىندىكى تاغلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ، مەشھۇرلىرى بەش تاغدۇر، بۇلار:

لىكام تېغى ئۇ مەككە بىلەن مەدىنەدىن باشلىنىپ شام ۋە ھىمس چېگراسىغىچە داۋاملىشىدۇ. ئۇ يەردىن ئەنتاكىيە، مەلاتىيە ۋە سىمات شەھەرلىرىگىچە يېتىپ بارىدۇ. تەبەرىستان دەرياسىدىن ئۆتۈپ، دەيالەمە، گىلان، قەزۋىن، رەي، جۇرجان، دامغان، تىربلۇس، نىشاپۇر شەھەرلىرىگىچە داۋاملىشىدۇ. يەنە بىر تەرىپى ئەۋەز، غورجىستان ۋە بەلختىن ئۆتۈپ، سەرەندىپ ئاراللىرىغا كېلىپ ئۇ يەردىن دەريايى مۇھىت (ئوكيان)غا تۇتىشىدۇ.

شىراز تېغى ئۇ يەمەن چېگراسىدىن باشلىنىپ تايىق، سەنئا، شام، رۇملارغا يېتىپ بېرىپ، شامنىڭ شەرقىدە ئاخىرلىشىدۇ.

زەيتۇن تېغى. ئۇ سەرەندىپ تېغى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇستىدە ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك قەدەملىرىنىڭ ئىزلىرى بار.

دەماۋەند تېغى تەبەرىستان چېگراسىدىن باشلىنىدۇ. ناھايىتى ئېگىز بولۇپ، ئېگىزلىكى تۆت پەرسەڭ كېلىدۇ. زېمىن يۈزىدە ئۇنىڭدىن ئېگىز چوڭ تاغ يوق. بۇلۇتمۇ ئۇنىڭدىن ھالقىپ ئۆتەلمەيدۇ. ھېچ كىشى ئۇ تاغ ئۇستىگە چىققان ئەمەس. كېچىلىرى تاغ چوققىسى قۇياش نۇرىغا ئوخشاش يالتىراق كۆرۈنىدۇ. يورۇقى بىلەن يىراق يەرلەرنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. كۈندۈزى ئۇ تاغدىن بۇس ئۆرلەپ تۇرىدۇ، ستىرىنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. ئاللا ئەڭ ئوبدان بىلىدۇ.

تۇرى سىنا تېغى ئۇ كەنئان تېغى، مىسر تېغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تاغدىن مىسىرغا يەتتە كۈنلۈك يول. شام بىلەن «قۇرا» ۋادىسىنىڭ ئارىلىقىدا. ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالام خۇدايىتائالا بىلەن سۆزلەشكەن تاغ شۇ.

ئاجايىب بىر نەقىل بارکى، شەيخ مەنسۇر ئىبنى جەئفەر بۇبەگانى «ئۇجالەتۇت ـ تالىبىن» (ئىلىم تەلەپ قىلغۇچىلار ئۈچۈن كىتابچە) دېگەن كىتابىدا ئېيتىدۇكى: «ماڭا مەدىنە شەرىپىنىڭ ئىمامى ئابدۇل قادىر ئىبنى مۇھەممەد بىننى ئىبراھىم ھىجرىيە 957 ـ يىلى ئۇلۇغ مەككىدە ئولتۇرۇپ:

‹ئادەملىرىمدىن بىرى تۇرى سىنا تېغىدىن ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالام ھەقتائالا بىلەن سۆزلەشكەن يەردىن بىر پارچە تاش ئېلىپ كەپتۇ، ئۇنىڭغا ‹لائىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدۇن رەسۇلىللا (ئاللادىن باشقا ھېچ ئىلاھ يوقتۇر، مۇھەممەد ئاللانىڭ ئەلچىسىدۇر) دېگەن خەت پۈتۈكلۈك ئىكەن. تاشنىڭ رەڭگى ئاق، خېتى قىزىل ئىكەن. كىچىكرەك پارچىلىرىدا بۇ خەتنىڭ بەزىسى پۈتۈكلۈك ئىكەن، دەپ ھېكايە قىلىپ بەردى. ئۇنىڭ ئېيتىشچە، بۇ تاغنىڭ ھەممە تاشلىرى شۇنداق ھالەتتە ئىكەن. مەن: ھەقتائالا ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالامغا: «فەخلەغ نەئلەيكە ئىننەكە بىلِ ۋادىل مۇقەددەسى تۇۋا، ‹يەنى ئى مۇسا، كەشىڭنى سالغىن، سەن ھەقىقەتەن پاك جايغا كەلدىڭ دەپ ئەمر قىلغان. چۈنكى، ئۇ تاغنىڭ تاشلىرىغا كەلمەئنى تەييىبە پۈتۈكلۈك ئىكەن، دېدىم.»

يەنە ئېيتىلىشچە، 70 پەيغەمبەر ئۇ تاغنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلىپ، ئاچلىقتىن ھالاك بولغانىكەن. ھەزرىتى ھارۇن ئەلەيھىسسالامنىڭ قەبرە شېرىفلىرىمۇ شۇ تاغدا.

قەمەر تېغى بۇ تاغ ئىخەتتى ئۈستۈۋانىڭ جەنۇب تەرىپىدە. «تەزكىرەتۇل ـ ئافاق» (ئالىم تەزكىرىسى) دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشچە، بۇ تاغ ئاق ئىكەن. چۈنكى، ئۇنىڭدا ھەمىشە قار يېغىپ تۇرىدىكەن. ئەمما، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەر شۇنچىلىك ئىسسىق ئىكەنكى، كۈن چۈش ۋاقتى بولغاندا تاش ئۈستىدە نان قويسا پىشىدىكەن، مىس قاچىغا سۇ قۇيۇپ قويۇلسا، قاينىپ تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى مەشرىقتىن مەغرىبقىچە.

دەران تېغى بۇ تاغ مەغرىب شەھەرلىرىدىن ئىسكەندەرىيەگىچە سوزۇلىدۇ. ھەمىشە قار ئۆكسۈمەيدۇ. ئۇزۇنلۇقى 1110 پەرسەڭ.

كۈرۈب تېغى بۇ تاغ مەغرىبنىڭ تاغلىرىدىن باشلىنىپ مەشرىقكە سوزۇلىدۇ. ئىككىنچى، ئۈچىنچى ئىقلىمغا جايلاشقان.

ئەنھار تېغى بۇ تاغ مەغرىب شەھەرلىرىنىڭ يىراق چېتىدە. ئۇنىڭدىن 1000 چوڭ ئېقىن ئېقىپ تۇرىدۇ. بۇ ئېقىنلارغا 1000 كۆۋرۈك سېلىنغان. قىزىل، سېرىق، كۆك ياقۇتلارنىڭ ھەممىسى شۇ تاغدىن چىقىدۇ.

ئەتلەس تېغى بۇ تاغ مەغرىب تەرەپتە بولۇپ، ناھايىتى چوڭ.

ۋاست تېغى بۇ تاغ ئەندەلىس شەھەرلىرىگىچە سوزۇلىدۇ. ئۇنىڭدا بىر يېرىق بولۇپ، تۆمۈر ئوقلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. كىمكى بۇ ئوقلارنى ئالماقچى بولسا، ئۇ ئوقلار غايىب بولۇپ كېتىدۇ. بۇنىڭ سىرىنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. ئاللا ئەڭ ئوبدان بىلىدۇ.

فەتھى تېغى بۇ تاغنىڭ فەتھى تېغى دەپ ئاتىلىشى شۇ سەۋەبتىنكى، ئىسلام خەلقى ئەندەلۇس شەھىرىگە كېلىپ ئۇنى ئۆزلىرىگە پاناھگاھ قىلىپ تۇرۇپ ئەندەلۇس شەھىرىنى فەتھى قىلغانىكەن.

بەزى كىتابلاردا بايان قىلىنىشچە، ئەبدۇل مەلىك مەرۋان پادىشاھلىق قىلغان زامانلاردا، ھەزرىتى سۇلايمان ئەلەيھىسسالام دىۋىلەرنى ئەۋەتىپ ئەندەلۇسنىڭ باياۋىنىدا دەريايى زۇلۇماتقا يېقىن جايدا بىر شەھەرنى ئالتۇن بىلەن توشقۇزۇپ، ئۇنى تىلسىم قىلغانمىش ــ دېگەن سۆزنى ئاڭلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بەرىپ ئاجايىپ ـ غارايىپلىرىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، ھاكىم مۇسا نەسىرىنى جاھان كۆرگەن ۋە ئىشلارنى باشلىرىدىن ئۆتكۈزگەن كىشىلەر بىلەن بىللە شۇ دىيارغا ئەۋەتكەن. ئۇلار 40 كىچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ، باياۋانلارنى كېزىپ ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىشقان ۋە ئۇ يەرنىڭ پاكىز، سۈزۈك سۇلىرى ھەر

تەرەپتىن ئېقىپ تۇرىدىغان، ھاۋاسى خويمۇ يېقىشلىق ئۆزگىچە زېمىن ئىكەنلىكىنى بىلىشكەن. ھاكىم مۇسا نەسىر ئۇ شەھەرنىڭ ئەتراپلىرىنى ئايلىنىپ ھېچبىر دەرۋازىسىنى كۆرمىگەن ۋە ئىچىگە كىرىشكە ئامال قىلالمىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شەھەرنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ چۈشىنىش ئۈچۈن، ئەمرلىرىنىڭ بىرىنى 1000 ئاتلىق ئادەم بىلەن بىللە، شەھەرنىڭ ئەتراپلىرىنى ئايلىنىپ شەھەرنى بىلىدىغان بىرەر كىشىنى تېپىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. 1000 ئاتلىق كىشى شەھەر ئەتراپلىرىنى ئايلىنىپمۇ شەھەرنى بىلىدىغان ھېچ كىشىنى تاپالمىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار شەھەرنىڭ ئاستىدىن لەخمە (تونېل) كولاپ شەھەرنىڭ سېپىلى مىس، قەلەي، چويۇن ۋە تۆمۈر قاتارلىق يەتتە خىل مېتالنى ئېرىتىپ ھەپتە چوش (ئەبجەش) قىلىپ ياسالغانلىكەن. شۇڭا، ئۇ يەرگە كىرىش مۇمكىن بولمىدى. ئۇلار شەھەرنىڭ تېگىدىن باشلاپ ئېگىز مۇنار ياساپ شەھەر ئىچىنى كۆرۈش قارارىغا كېلىشكەن. كېلىشكەنلىرى بويىچە ئېگىزلىكى 300 گەز كېلىدىغان مۇنارنى گەج ۋە تاش بىلەن قوپۇرۇپ چىقىشقان. مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى مەلۇم چەككە يەتكەندە ئۇستىگە ھېچبىر سايمانىنى ئېلىپ چىقىش مۇمكىن بولمىغان. شەھەر قورغىنىنىڭ تېمى تېخى 80 گەز ئېگىز تۇرغان. ئۇلار ئاخىر ئېگىزلىكى شەھەر تېمى بىلەن تەڭ بولغان بىر شوتا ياساش قارارىغا كېلىشكەن ۋە شوتىنى ياساپ پۈتكۈزۈشكەن. بۇ چاغدا ھاكىم مۇسا نەسىر: «كىمكى شوتا بىلەن چىقىپ شەھەرنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر بەرسە مىڭ تىللا ئىلتىپات قىلىمەن» دەپ ۋەدە بەرگەن. بىرى ئۆمرىدىن ۋاز كېچىپ، مەن چىقاي، دەپ شوتىغا قەدەم قويغان. شوتىنىڭ بېشىغا چىققاندىن كېيىن قاقاقلاپ بىر كۈلۈپلا ئۆزىنى شەھەر ئىچىگە تاشلىغان. شەھەر ئىچىدىن بىردىنلا كۈچلۈك سۇرەن ـ چۇقان كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان. ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز شۇنداق ھالەتتە ئۆتكەن. تۆتىنچى كۈنى ھاكىم مۇسا نەسىر ئادەملىرىنى شەھەر ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن ھېلىقى كىشىنىڭ دېرىكىنى قىلىشقا ئۈيۈشتۇرغان. ئەمما، ھېچبىر دېرىكىنى ئالالمىغان.

ھاكىم مۇسا نەسىر يەنە ئادەملىرىنى شەھەر ئىچىگە چۈشۈپ ئاجايىپ ئەھۋالدىن خەۋەر ئېلىشقا داۋاملىق پەرمان قىلغان. بۇ چاغدا ئۆزىگە تەۋەككۈل قىلغان بىر كىشى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ شەھەر ئىچىگە ئۆزىنى تاشلىغان، ئۇزۇن ئۆتمەي سىرتتىكىلەرگە بىردىنلا قورقۇنچلۇق ئاۋازلار ئاڭلانغان. تاكى ئۇچ كېچە ـ كۈندۈزگىچە شۇنداق ھالەتتە ئۆتكەن. ھاكىم مۇسا نەسىر يەنە قاتتىق تەكىتلەپ كىمكى شەھەر ئىچىگە چۈشۈپ ئەھۋالدىن خەۋەر بەرسە، ئىككى مىڭ تىللا بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە قىلغان. ئاندىن بىر كىشى: «ئۇزۇن ئارغامچىنىڭ ئۇچىنى بېلىمگە باغلاي، كۆپ جامائە ئۇنىڭ ئۇچىنى توتۇپ پەستە شوتىنىڭ يېنىدا ساقلاپ تۇرسۇن. مەن ئۆزۈمنى شەھەر ئىچىگە تاشلىغاندىن كېيىن ئارغامچىنى تارتىپ مېنى چىقىرىۋالسۇن» دېگەن. ئۇلار شۇنداق كېلىشكەندىن كېيىن، دېيىشكەنلىرى بويىچە ھېلىقى ئادەم ئۆزىنى شەھەر ئىچىگە تاشلىغان. ئارقىدىن ئارغامچىنى تۇتۇپ تۇرغان كىشىلەر ئارغامچىنى تارتىپ ھېلىقى كىشىنى چىقارماقچى بولۇشقان. ئەپسۇسكى، ھېلىقى كىشىنىڭ يېرىمى ئۈزۈلۈپ شەھەر ئىچىدە قېلىپ، يېرىمى چىققان.

مۇسا نەسىر بۇ تىلىسماتتىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ ئارقىسىغا يانغان. قايتار يولدا باياۋاندىن ئۆتۈۋېتىپ ئاق تاشتىن ئويۇپ قوپۇرۇلغان تاش لەۋھەلەرنى كۆرگەن. ئۇستىدە پەيغەمبەرلەر ـــ ئاللا ئۇلاردىن رازى بولغاي ـــ نىڭ مۇبارەك ناملىرى ۋە مەشھۇر شاھلارنىڭ ناملىرى پۈتۈلگەنىكەن. لەۋھەلەرنىڭ بىرى «لەۋھى مەسھا لەۋھۇررۇھ» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇستىگە: «بۇ لەۋھەلەرنىڭ يېنىدىن ھېچ كىشى زىنھار ۋە زىنھار ئۆتمىسۇن، ئۆتسە ھالاك بولىدۇ» دەپ يېزىلغانىكەن. ھاكىم مۇسا نەسىر خەتلەرنى كۆرگەندىن

كېيىن تەئەججۇپلىنىپ ئارقىسىغا يانغان. مەلۇم مۇساپە يول ماڭغاندىن كېيىن ھەر تەرەپتىن مىڭلىغان چۇمۇلىلەر چىقىپ ئاتلار ۋە ئادەملەرنى چىشلەپ ھەر تەرەپكە ئېلىپ كېتىشكەن، پارچە ـ پارچە قىلىپ ھالاك قىلىشقان.

يىغىنچاقلىغاندا، ھاكىم مۇسا نەسىر ۋەلىد بىننى ئەبدۇل مەلىكنىڭ زامانىسىدا ئەندەلۇسنىڭ ئىككى چوڭ شەھرىنى ئىشغال قىلغان. بىرى تەلىيتەلە شەھىرى، يەنە بىرى قەرتىيىە شەھىرىدۇر. ئەندەلۇسنىڭ تاغلىرىنىڭ بىرىدىن غايەت خەزىنە تاپقان. بۇ خەزىنىلەرنىڭ بىرى ئالتۇن ئۈستەل بولۇپ، پۈتلىرىغا قىزىل ياقۇت ۋە مەرۋايىتتىن كۆز قويۇلغان، ئاجايىپ كۆركەم ئىدى. جەۋھەرشۇناسلار ئۇنىڭغا باھا قويالمىغان. ئۇ شۇنچىلىك دەرىجىدە چوڭ ئىدىكى، 100 كىشى چۆرىدەپ ئولتۇرسا كەڭ ـ كۈشادە سىغاتتى. ئۇنىڭغا ھەزرىتى سۇلايمان ئەلەيھىسسالامدىن قالغان ئۈستەل» دېگەن خەت پۈتۈلگەنىدى.

نۇرۇددىننىڭ «ئاسارۇل ـ بىلاد» (مەملىكەتلەر ئىزنالىرى) دېگەن كىتابىدا ئېيتىلىشىچە، ئۇ جايدا ماگنىت تاشقا ئوخشايدىغان بىر تاش بارمىش، ئادەمنى ئۆزىگە تارتارمىش، ئۆلمىگۈچە قويۇپ بەرمەسمىش. ئۇنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتى ھازىرغىچە يوقالمىغانمىش.

مەدىيۇنە تېغى قاس شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىدىن جەنۇب تەرەپكە سوزۇلىدۇ.

تاھىرە تېغى مەغرىب زېمىنىدىكى بىر تاغ بولۇپ، ئۈستىدە ئىبادەتخانا، يەنى خىرىستىيانلارنىڭ بۇتخانىسى بار. ئۇلار بۇ جاينى تەۋەررۈك بىلىشىدۇ.

رەۋزە تېغى بۇ مىسىرغا يېقىن مۇبارەك تاغدۇر. ئۇ «رەۋزەئى بىھىشت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھەزرىتى ئۆمەر ـــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ـــ خەلىپىلىك زامانلىرىدا ئەھلى كىتابلار (خىرىستىيانلار بىلەن يەھۇدىيلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ) ئۇ تاغنى 70 مىڭ دىنارغا سېتىۋېلىشقا خېرىدار بولغان. ئەمما، ھەزرىتى ئۆمەر ـــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ـــ «رەۋزەئى بىھىشت مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلكىدە بولغىنى ياخشىراق» دەپ ساتمىغانىكەن. ئىمام ئىدرىسنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ قەبرىلىرى شۇ تاغ ئۈستىدە. ئۇنىڭ ئۈستىدە قويلار تولا بولۇپ، ھېچ كىشى ئۇلارغا چېقىلالماسمىش.

قىلال تېغى قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان بۇ تاغدا ھېچ كىشى تۇرمىغان. ئىسلام دىنى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، بىر تۈركۈم مۇسۇلمانلار ئۇ يەرگە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان. يەنە بىرمۇنچە پەرىشتە ئۇنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە ماكان تۇتۇشقان. ئۇلار ئۇ يەردە ئېگىز ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىشقان. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا دائىم ئۇرۇش ۋە جېدەل بولۇپ تۇرغان.

مۇئەززەم تېغى بۇ نىل دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى قۇستاتا شەھىرىنىڭ چېگرا سىدىكى چوڭ تاغ بولۇپ، نوبە ۋىلايىتىگىچە سوزۇلىدۇ.

قاجات تېغى بۇ بىرقانچە تاغنىڭ نامى. بىرى مەغرىب تەرىپىدە. يەنە بىرى مىسىر ۋىلايىتىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە. ئۇ يەردە كۆپ ئىمارەتلەر ۋە شەھەرلەر بار ئىكەن. ھازىر خاراب بولۇپ كەتكەن.

شام تېغى ئۇ دەمەشقكە يېقىن تاغدۇر. ئاللاتائالا قۇرئان كەرىمدە بۇ جايىنى تىلغا ئېلىپ: «بىز ئۇ ئىككىسىنى تۇرغىلى بولىدىغان ۋە بۇلاقلىرى بولغان دۇڭگە پاناھلاندۇردۇق» دېگەن. ئۇنىڭ ئۈستىدە بىر مەسچىت بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز سېلىنغان. ئىچىدە يەنە بىر ئۆڭكۇر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىسلىتىقامەت قىلىپ ھاجىتىنى تىلىسە، ھەممە ھاجىتى راۋا بولىدۇ.

جۇش تېغى بۇ تاغ شامغا جايلاشقان. مىس بىلەن قەلەينىڭ كانى.

ئىبراھىم تېغى شام چېگرا سىغا جايلاشقان. شامدىن باشلىنىپ قۇلزۇم شەھىرىگىچە سوزۇلىدۇ.

بەئلىبەككە تېغى كىشىلەر بۇ تاغدىن تاش كېسىپ ئېلىپ كېتىپ قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىدۇ. ئۇنىڭدىن

ئېلىپ كېلىنگەن تاش «سەككى رۇخام» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن ئېگىز تۇرۇلغان ياسىلىدۇ. شام دىيارىدا ئۇنىڭدىن ھەيران قالارلىقراق يەنە بىر نەرسە يوق.

سامساق تېغى بۇ تاغ شام دىيارىغا يېقىن. ئۇزۇنلۇقى 4000 پەرسەڭ.

ماگنىت تاغ بۇ تاغ قىزىل دېگىزغا تۇتاش. ئۇ يەردە (ماگنىت تاش) كۆپ. شۇ سەۋەبتىن سەفاينى شەھىرىدە تۇمۇر ئىشلىتىلمەيدۇ.

سۇلەيمى تېغى ئۇ شىر تېغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭدا بىر يول بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن ماڭسا شىرلارنىڭ ماكانى بولغان باياۋانغا بارغىلى بولىدۇ.

ئەبۇ قۇببە تېغى بۇ ئۇلۇغ مەككىگە يېقىن تاغ بولۇپ، ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ــ ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي ــ غا پەيغەمبەرلىك كېلىشتىن ئىلگىرى مۇبارەك قەدەملىرى بۇ تاغقا يەتكەن. ئۇ ھەزرەتكە شۇ تاغدا ۋەھيي نازىل بولغان. كىمكى بۇ تاغ ئۈستىدە قوي بېشى يېسە ئۆمرىدە باش ئاغرىقى كۆرمەيدۇ، دېگەن قاراش مەشھۇر.

سەۋر تېغى ئۇلۇغ مەككىگە يېقىن تاغ بولۇپ، ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ــ ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي ــ بىلەن ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ ئۇنىڭدىكى غاردا ئارام ئېلىپ ئۇ يەردىن مەدىنە شەھرىگە ھىجرەت قىلغان.

تۇھامە تېغى بۇ بىرقانچە كىچىك تاغنىڭ ئىسمى بولۇپ، بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇر. شەرق تەرىپى بۇخران ئەتراپىغا، مەغرىب تەرىپى قىزىل دېگىز (دەريايى قۇلزۇم) تەرەپكە تۇتىشىدۇ. شىمالىي چېگراسى ئۇلۇغ مەككە بىلەن چېگرىلىنىدۇ. جەنۇبىي تەرىپى سەنئان تەرەپكە سوزۇلىدۇ.

نەسۋا تېغى بۇ مەدىنە شەھرىگە يېقىن بىر تاغ. شىئەلەر ھەزرىتى ئىمام مەھدىنى شۇ تاغدىن چىقىدۇ دەپ ئېتىقاد قىلىدۇ، ھازىر شۇ تاغدا بار دەپ ئويلايدۇ.

ئۇھۇد تېغى مەشھۇر تاغ بولۇپ، مەدىنە شەھرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، مەدىنە بىلەن بولغان ئارىلىقى ئازغىنا يولدۇر.

تۆۋەندە ئۇھۇد تېغىدا بولغان غازاتلار، ھەزرىتى رەسۇللاللانىڭ مۇبارەك چىشلىرىنىڭ تۆكۈلۈپ كېتىشى، شېھىتلارنىڭ ئەھۋالى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ: بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ھەزرىتى سەئىد بىننى ۋەققاس ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ نىڭ قەبرىندىشى ئۇتبەدىن ھەزرىتى رەسۇللاللاغا تاش ئېتىشتەك ناچار ھەرىكەت كۆرۈلگەن. ئاشۇ تاش كېلىپ ھەزرىتى رەسۇللاللانىڭ مۇبارەك چىشلىرىغا تەگكەن، شۇ سەۋەبتىن سەئىد بىننى ۋەققاس ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ : «مەن قەبرىندىشىم ئۇتبەنى ئۆلتۈرۈشكە ھېرىسمەن، ئۇنىڭ خۇنىغا تەشنادۇرمەن» دېگەن. ئەمما، شۇنىڭ ئۆزى كۆپايىدۇركى، ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك چىشلىرى تۆكۈلگەن، مۇبارەك يۈزلىرى قانغا بويالغان ھالەتتە ئۇتبە ھەققىدە دۇئا قىلىپ: «ئىلاھىم، ئۇتبە بىر يىل ئۆتمەي ئىمانسىز ئۆلسۇن» دېگەن. دەرۋەقە بىر يىل ئۆتمەي ئۇتبە ئىمانسىز ئۆلگەن، بىر يىلمۇ ئۆمۈر كۆرەلمىگەن.

ئۇھۇد تېغىدا 70 كىشى شېھىت بولدى، بۇلاردىن تۆت كىشى مۇھاجىرلاردىن، 66 كىشى ئەنسارلاردىن ئىدى. ئەبۇ سۇپىيانىنىڭ خوتۇنى ھىندىنىڭ باشقا خوتۇنلار بىلەن بىللە شېھىتلارنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىشتى، شېھىتلارنىڭ قۇلاق ـ بۇرۇنلىرىنى كېسىشىپ ئۇلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ خۇشال بولۇشتى. ھەزرىتى ھەمزە ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ نىڭ باشلىرىغا كېلىپ ئۇنىڭمۇ قۇلاق ـ بۇرۇنلىرىنى كېسىشتى. ھەزرىتى ھەمزىنىڭ قورسىقىنى يېرىپ بىر پارچە جىگىرىنى ئېلىپ يېيىشتى، ئەمما چاينىپ يۇتالماي پۈركۈۋېتىشتى. ئۇزلىرىنى زىننەتلەش ئۈچۈن تەييارلىغان جابدۇقلىرىنى ھەزرىتى

ئەمرنى شېھىت قىلغان ۋەھشىي ئاتلىق قۇلغا بېرىشتى.

مۇسۇلمانلار شېھىتلىرىنى مەدىنە شەھرىپقا يۆتكەپ كەتمەكچى بولغاندا، ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇلارنى بۇ ئىشتىن توستى. ئۆز جايلىرىغا دەپنە قىلىشتى. ئېلىپ كەتكەنلەرنىمۇ ياندۇرۇپ كېلىپ شۇ جايدا دەپنە قىلىشتى. شېھىتلارنىڭ تەنلىرى قەبرىلىرىدە ئۆزگەرمەي تۇرغانىدى. ھەزرىتى جابىر ئەنسارىينىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، شۇ ۋەقە بولۇپ 40 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ھەزرىتى مۇئاۋىيە ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ ئۇھۇد تېغىدىن سۇ باشلىماقچى بولۇپ پەرمان قىلدى: «بەزى قەبرىلەر سۇ يولىغا توغرا كېلىپ قالدى، شېھىتلارنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرىنى باشقا جايغا يۆتكەپ قويۇڭلار» دەپ پەرمان قىلدى. ھەزرىتى جابىر ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ «مەن مۇسۇلمانلارنىڭ شېھىتلارنى بىر ـ بىرلەپ ئۇچىلىرىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ ماڭغانلىرىنى، جەسەتلەرنىڭ خۇددى ئۇخلاپ ياتقاندەك، چىرايلىرى نۇرلۇق ھالەتتە تۇرغانلىقلىرىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ھەزرىتى ئەمىر ھەمزە ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ نىڭ پۇتلىرىغا ئوق تەگكەن بولۇپ، قان تېمىپ تۇرۇپتۇ» دېگەن.

ئاللا ئۇلاردىن رازى بولسۇن.

ئەخا تېغى بۇ تاغ قەند چۆلىگە يېقىن. تەي قەبىلىسىگە تەۋەدۇر.

جۇدى تېغى بۇ تاغ جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى ئۈچ كۈنلۈك يول. مەۋسۇل شەھرىگە يېقىن. ھەزرىتى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىلىرى ئۇنىڭ ئۈستىدە توختىغان.

جورجان تېغى بۇ تاغ پارس ۋىلايىتىدە بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر غار بار، ئۇستىدىن ھەمىشە سۇ تېمىپ تۇرىدۇ، غار ئىچىدىكى كىشى سۇغا موھتاج بولغاندا، بىر كىشى بولسا بىر كىشىلىك، مىڭ كىشى بولسا مىڭ كىشىلىك سۇ تامىدۇ. بۇ ئاجايىپ ئىش بولۇپ، سىرىنى خۇدادىن باشقا ھېچ كىشى بىلمەيدۇ.

ئەلۋەند تېغى بۇ تاغ ھەمەدان شەھىرىدە. ئۇنىڭدا بىر بۇلاق بولۇپ، سۇيى ھەممە ئىللەتلەرگە پايدىلىق.

سەيلان تېغى بۇ ئېگىز تاغدۇر. ئەردەبىل شەھرىگە يېقىن. ئۇنىڭدا سانجاق ـ سانجاق مېۋە بولىدىغان دەرەخلەر بولۇپ، ھەرقانداق جانلىق بۇ مېۋىلەردىن يېمەكچى بولسا، شۇ ھامان ھالاك بولىدۇ. ئۇنىڭدا يەنە سۇيى ئىسسىق بىر بۇلاق بار. سۇيى ھەممە كېسەلگە پايدىلىق.

ئەشكىران تېغى بۇ ئىسفەھان شەھرىنىڭ چېگراسىغا جايلاشقان تاغ. ئۇنىڭدا زەھەرلىك يىلان كۆپ. كۈندۈزى ئۇستىدىن بۇس ئۇرلەپ تۇرىدۇ.

بىستۇن تېغى بۇ تاغ ھەمەدان بىلەن باغدادنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، فەرھاد بىلەن شىرىننىڭ قىلغان ئىشلىرىنىڭ ئىزنالىرى ئۇ تاغدا بار ئىكەن. ئۇنىڭ بىر تەرىپى ساپ قۇرۇق تۇزلۇق بولۇپ، ئۇ تەرەپتىن تاغقا چىقىش مۇمكىن ئەمەس.

كەركەس تېغى رەي شەھىرى بىلەن ئىسفەھان شەھىرىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئەتراپى بایاۋان. ئۇنىڭدا ئوغرى ـ قاراقچىلار ماكان تۇتۇشقان.

ئەسۋەد تېغى (قارا تاغ) بۇ قارا رەڭلىك تاغ بولۇپ، كەھىستانىنىڭ تاغلىرىغا تۇتاش. ناھايىتى سۇرلۇك بولۇپ، ئوغرى ـ قاراقچىلارنىڭ ماكانى.

لوج تېغى بۇ تاغ «نەقس تېغى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدا غارلار تولا بولۇپ، ئىچىدە ئادەملەر تۇرىدۇ.

قارۇن تېغى بۇ چوڭ تاغ بولۇپ، تەبەرىستان، رەي، دىماۋەند شەھەرلىرىنىڭ ئارىسىغان جايلاشقان.

ھېچقانداق تاغقا تۇتاش ئەمەس.

سەيراق تېغى بۇ بىر شەھەر بولۇپ، پارس شەھەرلىرىدىن بىرىدۇر. دەريا بويىدا بۇ شەھەرگە يېقىن ناھايىتى چوڭ بىر تاغ بار. «جاھاننامە» دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، بۇ تاغنىڭ بەزى يەرلىرىدە تاش بار ئىكەن، سۇندۇرسا ئىچىدىن ياقۇت رۇمانىغا ئوخشاش تاش چىقىدىكەن. دەسلەپتە كىچىك بولىدىكەن. پەردە تۇرۇپ ئاستا ـ ئاستا چوڭىيىدىكەن. بۇنداق بولۇشى ئىلاھىي قۇدرەتنىڭ ئاجايىباتلىرىدىن ئىكەن.

جىسران تېغى بۇ تاغ ماردىن شەھىرىگە يېقىن بولۇپ، ئەزەربەيجاننىڭ شەھەرلىرىدە. بۇ تاغ ناھايىتى ئېگىز بولۇپ، ئۇستىگە ھېچ كىشى چىقالمايدۇ. ئۇنىڭدىن پەزىدە ناله ـ زار، بەزىدە نەغمە ـ ناۋا ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ھەقىقىتىنى خۇدادىن باشقا ھېچ كىشى بىلمەيدۇ.

سۇۋەر تېغى بۇ كىرمان شەھىرىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدىن بىرەر پارچە تاشنى ئېلىپ ئېزىپ قاچىدىكى سۇغا سالسا، سۇدا ئادەم ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەر خىل سۈرەتلىرى ھاسىل بولىدۇ.

ئەشرە تېغى بۇ تۈركىستان شەھەرلىرىدىن بولغان شاش شەھىرىنىڭ زېمىنىدىكى تاغ بولۇپ، ئەتراپلىرىدا نېفىت، فىرۇزا، تۆمۈر، ئالتۇن قاتارلىق مەدەنلەرنىڭ كانلىرى بار. ئۇنىڭدا بىر خىل تاش بولۇپ، ئوتقا سالسا كۆيۈپ ئاقىرىدۇ. ئۇنى سۇغا ئارىلاشتۇرۇپ شۇ سۇ بىلەن كىيىم يۇيۇلسا ناھايىتى پاكىز، يۇمشاق بولىدۇ.

قالىيە تېغى بۇ تاغ سەفالىيە تاغلىرىنىڭ شىمال تەرىپىدە بولۇپ، ئېگىزلىكى ئۇچ كۈنلۈك يولدۇر. ئۇنىڭدا ئالتۇن كېنى بار.

فەرغانە تېغى بۇ تاغدا بىر خىل گىياھ بولۇپ، ئەر ـ ئاياللىنىڭ شەكلىدە ئۆسىدۇ. ئۇ «بۇرۇجۇس سەنەم» دەپ ئاتىلىدۇ. شەھۋەتنى ۋە ئەرلىكنى ناھايىتى كۈچەيتىدۇ. خىتا تىلىدا «رېنسىڭ» دېيىلىدۇ. ئاللا ئەڭ ياخشى بىلىدۇ.

ھەددە تېغى ھىندىستان دىيارىدىكى بىر تاغ بولۇپ، قىزىل تۆمۈر كېنىدۇر. بۇ تۆمۈردىن تېغ سوقۇلۇپ، بىرەر يەرنى كەسسە قان چىقمايدۇ. كۆرگەنلا ئادەم داغلىغان يەر ئوخشايدۇ دەپ ئويلايدۇ.

قەتران تېغى بۇ ھىندىستانغا يېقىن بىر تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدىن ھەممە دورا چىقىدۇ.

نەبان تېغى ئۇ بىر چوڭ تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈرلۈك مېۋىلەر، قوتىبۇل ئەقتابلار ۋە ھەممە ئەۋلىيالارنىڭ ماكانلىرى بار.

بىتائىل تېغى ھىندى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدىن داۋاملىق داپ چالغان ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ئەمما، داپ چالغۇچىنى كۆرگىلى بولمايدۇ.

شەۋقە تېغى ھىندى دىيارىدىكى بىر تاغ. ئۇنىڭدا بىر بۇلاق بار بولۇپ، ھىندىستان خەلقىنىڭ قارىشىچە، كىمكى ئۇنىڭ سۈيىدىن ئىچسە ئۆمرى ئۇزۇن بولىدىكەن.

ھارىس ۋە ھەۋارىس تېغى ئەرمىنىيە دىيارىدىكى ئىككى تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەجەم پادىشاھلىرىنىڭ قەبرىلىرى بار. بەلىناس ھەكىم ئۇ يەرگە تىلىسمات قىلغان بولۇپ، ھېچ كىشى بارالمايدۇ.

فەرھە تېغى بۇمۇ ئەرمىنىيە ۋىلايىتىدىكى بىر تاغ بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز ھەم كەڭ ـ كۇشادىدۇر. ئۇنىڭدا ئادەملەر تولا، ئېكىنزارلىقلارمۇ كۆپ. ئۇنىڭدا تۇرۇۋاتقان كىشىلەرنىڭ ھېچقانداق غېمى يوق.

پۇشت تېغى بۇ تاغ ئۇستىدە ئوت يېقىلسا ئۆچۈپ قالمىدۇ. ئۇنىڭدىن سۇ چىقىپ تۇرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر زامانلاردا بىر پادىشاھ سىناق ئۈچۈن بۇ تاغ ئۇستىگە نېفىت، گۈڭگۈرت ۋە ئوتۇنلارنى تولا جەملەپ ئوت ياققان. ئوت كۆيۈشكە باشلىغاندا ئاستىدىن دەرھال سۇ پەيدا بولۇپ، ئوتنى ئۆچۈرگەن،

بۇنىڭ بىلەن پادىشاھ قايتقان.

فەتەق تېغى بۇ ھىرز دەريىسى ساھىلىدىن باشلىنىپ بابۇل ئەبۇئاب دېگەن جايغا يېقىن ھالدا جەنۇب تەرەپكە سوزۇلىدىغان بىر تاغ بولۇپ، ئەتراپىدا بىرقانچە تائىپە ئادەملەر ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى باشقا تىلدا سۆزلىشىدۇ.

لەسۇھ تېغى بۇ فەتەق تېغىغا تۇتاش تاغ بولۇپ، مۇتلەقە دېگەن جاينىڭ چېگرا سىنغا تۇتىشىدۇ. يەنە بىر قىسمى رۇم تاغلىرىغا تۇتىشىدۇ.

مەرزىتۇ تېغى ئۇ يەنە «ئەقەبەئى تۇران» (تۇران داۋىنى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «ئەۋەز» دېگەن جاينىڭ چېگرا سىدىن باشلىنىدۇ. بەستام، دامغان شەھەرلىرىدىن ئۆتۈپ، كۆھىقارۇن تېغىغا تۇتىشىدۇ. ھىرات ئۇنىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان.

غور تېغى ئۇ غور ۋە غۇرجىستاننىڭ چېگرا سىدىن باشلىنىپ تىبەتنىڭ تاغلىرىغا تۇتىشىدۇ.

خاجە تېغى ئۇ شۇ يەردىن باشلىنىپ چىننىڭ چېگرا سىغا يېتىدۇ. ئۇنىڭدا جاۋاھىراتلارنىڭ كانلىرى كۆپ.

خەتلان تېغى بۇ تاغ خوتەن چېگرا سىدىن باشلىنىپ فەرغانىغە بېرىپ ئاخىرلىشىدۇ.

ئەسرۇش تېغى بۇ چوڭ تاغ بولۇپ، بۇخاراغا بېرىپ ئاخىرلىشىدۇ. ئۇنىڭدا ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قەلەي، تۆمۈر، سىماب ۋە نۇشدارۇ (زەھەر قايتۇرغۇچى دورا) نىڭ كانلىرى بار.

نۇشدارۇنى يىغىۋېلىش ئۇسۇلى: بۇ تاغدىن بۇخار (ئىس ـ تۇتەك) ئۆرلەپ تۇرىدۇ، كېچىسى ئوت نۇرى، كۈندۈزى تۇتۇنگە ئوخشاش نەرسە كۆرۈنىدۇ. ئۇ يەرگە ئۆيلەر ياسىلىپ يوچۇقلىرى مەھكەم ئېتىلىدۇ، ئىچىگە بۇخار (ئىس ـ تۇتەك)لار كىرگەندىن كېيىن ئىشكىلەر ھىم تاقىلىپ ئىس ـ تۇتەك چىقارماي قويسا، ئۇزۇن مۇددەتتە ئۆرلىگەن بۇخار (ئىس ـ تۇتەك) ئۆينىڭ تورۇسلىرىغا ئولتۇرۇشۇپ قېلىنلاپ قاتىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرىنى ئېچىپ قويۇپ ھارارىتى پەسەيگەندىن كېيىن بىر كىشى ھۆل كىيىملەرنى كىيىپ ئۆينىڭ ئىچىگە كىرىپ تورۇستىكى نۇشدارۇلارنى تېز يىغىۋېلىشقا بۇيرۇلىدۇ. ئادەم ئۆيدە بىر سائەتتىن ئارتۇق تۇرسا، كۆيۈپ كېتىدۇ.

بۇ تاغدا بىر خىل تاش بولۇپ، كۆمۈردەك كۆيىدۇ، كۈلى سوپۇن ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

خەستابان تېغى بۇ تاغ كىرمانىنىڭ چېگرا سىدا. ئۇ يەر مەدەستان تېشىنىڭ كانى. مەدەستان(دەھانە) تېشى ھىندىستاننىڭ قېرىمىنىڭ دورىسىدۇر.

كوجان تېغى تونۇشلۇق ۋە مەشھۇر تاغ بولۇپ، كىرمان (پارسنىڭ بىر شەھىرى)نىڭ چېگرا سىغا جايلاشقان. ئۇ يەردە ئانار، نارەنجى، لىمون دەرەخلىرى كۆپ، ئىمارەتلەرمۇ تولا.

ئەبۇ غانىم تېغى بۇ تاغنىڭ مەشرىق تەرىپى مەكران شەھىرىنىڭ قوملۇقىدۇر. مەغرىب تەرىپى مەنۇجان ۋە ھۇرمۇزغە تۇتاش.

بابەك تېغى بايەك خۇدەم شۇ يەردە. ئۇلارنىڭ كەنتلىرى، مەسچىتلىرى تولا. ئاھالىلىرى نامىز ۋە قۇرئان ئوقۇشقا مەشغۇل. ئەمما، خۇداسىزلىق ئىشلىرى بىلەنمۇ تولا مەشغۇل بولىدۇ.

سىرشك تېغى ھىراتقا يېقىن تاغ. كىشىلەر تۇغمەن تېشىنى ئۇ يەردىن ئېلىپ كېلىشىدۇ.

كەردكۇ تېغى قەھىستان چېگرا سىدىكى تاغ. ئۇنىڭ ئارىسىدىن رەھسەن دەريا سى ئېقىپ ئۆتىدۇ، كىشىلەر ئۇنىڭغا ئاجايىپ كۆۋرۈكلەرنى سالغان.

پىروزە تېغى مەشھۇر ۋە تونۇشلۇق تاغ.

بەدەخشان تېغى ناھايىتى چوڭ تاغ. ئالتۇن، كۈمۈش ۋە لاجۋەرد كېنى.

جەغرا تېغى بۇ تاغ جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، چىن تەرەپكە ماڭىدۇ.

بابۇل ئەبۋاب تېغى چوڭ تاغ بولۇپ، دەريايى خەزەر دېڭىزىنىڭ قىرغىقىدا. ئىلگىرىكى زامانلاردا ئۇ يەردە 14 ئىمارەت ۋە قىشلاقلار بىنا قىلىنغان. ھازىر خاراب بولغاندۇر.

رۇبئى مەسكۇنىدىكى بایاۋانلارنىڭ بایانى

بایاۋانلار تولىدۇر. بەزىسى شەھەرلەرگە جایلاشقان بولۇپ، كىشىلەر ئۇلاردىن كېسىپ ئۆتۈپ تۇرىدۇ. تۆۋەندە ئۇلارنىڭ ئەھۋالى بایان قىلىنىدۇ.

مەغرىب بایاۋانى چوڭ بایاۋان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 700 پەرسەڭ. مەغرىبتىكى قارا ئادەملەر شۇ بایاۋاندىن كېلىدىغان بولۇپ، شۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان.

مىسىر بایاۋانى چوڭ قۇملۇق بولۇپ، بەزى يەرلىرىدە ئادەم ئولتۇراقلاشقان. مېۋىلىك دەرەخلىرىمۇ بار.

ھىجاز بایاۋانى ئۇ قۇم ـ تاشلىق. ئۇنىڭدا ئادەمزات يوق.

پەلەستىن بایاۋانى ئۇ «تەييەئى بەنىي ئىسرائىل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 40 پەرسەڭ كېلىدۇ، قۇملۇق.

جاغار بایاۋانى ئۇ باشقا بایاۋانغا تۇتاشتۇر. ئۇ يەردە ئۇزۇنلۇقى بىر ئەيرىچ كېلىدىغان يىلانلار بولۇپ، سەكرەپ تۆگىنىڭ يۈكىگە سوقۇلۇپ ئۆتۈپ كېتىدۇ.

بۇخارا بایاۋانى بەھرەين بىلەن ئامماننى ئارىسىغا جایلاشقان. سۇنىڭ يوقلۇقىدىن ھېچ كىشى ئۇنىڭدىن ئۆتەلمەيدۇ.

يەزىد بایاۋانى ئۇ ناھايىتى خەتەرلىك. ئوغرى ـ قاراقچىلارنىڭ ماكانى.

بەختۇ بایاۋانى قەھىستان دېگەن يەردىن بۇ بایاۋان ئارقىلىق كىرمان شەھەرلىرىگە ئۆتۈپ كەتكىلى بولىدۇ. ناھايىتى قۇرغاق بولۇپ، ئازراق ۋاقىت يامغۇر ياغمىسلا ئات ـ چېچىرلارنىڭ ئاياغلىرى لايغا پېتىپ قالىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 25 پەرسەڭ كېلىدۇ.

مەغزۇبە بایاۋانى قەھىستاندىن كىرمانغا بارماقچى بولغاندا ئوڭ قول تەرەپكە توغرا كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 15 پەرسەڭ كېلىدۇ. ئاۋات يەرلىرىمۇ بار. ئەمما، تاشقا ئايلىنىپ كەتكەن. كىچىك بالىنىڭ بۆشۈكى، ھەتتا ئىچىدىكى بالىمۇ تاشقا ئايلىنىپ كەتكەن. نېمە سەۋەبتىن، قايسى زامانىدا شۇنداق بولغانلىقىنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. ئۇنىڭ سىرىنى پەقەت خۇدايىتائالا بىلىدۇ.

يەنە بۇ بایاۋاننىڭ بىر تەرىپىدە بىر خىل چایان بولۇپ، رەڭگى قارا. كېچىسى ھاۋادا ئۇچۇپ يۈرىدۇ. ئادەمنىڭ قانداق يېرىنى چاقسا دەرھال ئۆلتۈرىدۇ. داۋالاشنىڭ ئىلاجى يوق. ئۇ خارەزم بىلەن خۇراساننىڭ

ئارىسىدا. ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى 100 پەرسەڭ يولدۇر. خالايىق ئۇ ئارقىلىق بەدەخشان، رىققە دېگەن شەھەردىن شامغا كەلمەكچى بولسا، بۇ بايئاۋان سول قول تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ.

ھەزرىمەۋت بايئاۋانى كىچىكرەك بايئاۋان بولۇپ، قۇملۇق. ئۇ «ئەھقاق بايئاۋانى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

رەبئە ۋە مۇزەر بايئاۋانى ئۇ فۇرات بىلەن دەجلە دەريالىرىنىڭ ئارىسىدا. ئۇنىڭدا رەبئە بىلەن مۇزەرنىڭ قەبىلىلىرى بار.

قۇلزۇم بايئاۋانى قۇلزۇم دەريالىرى (قىزىل دېڭىز) بويىدىكى بايئاۋان بولۇپ، بەربەرستانىنىڭ چېگرالىرىغىچە سوزۇلىدۇ.

سكرە بايئاۋانى ئىراق چېگرالىرىدا، ۋەسكەر شەھىرى بىلەن ھەلەۋان شەھىرىنىڭ ئارىسىدا.

نەۋبە بايئاۋانى چوڭ بايئاۋان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 500 پەرسەڭ كېلىدۇ.

نەسبەت بايئاۋانى سىيستان تەرەپتىن باشلىنىپ ئابگۇن دەريالىرىغىچە سوزۇلىدۇ.

ئەمەۋىيە بايئاۋانى بەلخ چېگرالىرىدا بولۇپ، خارەزمگىچە سوزۇلىدۇ، ھەممىسى قۇملۇق.

ئەفروشتىنە بايئاۋانى ئىختىلان دېگەن يەردىن فەرغانىغىچە سوزۇلىدۇ. ئۇ يەردە سەھرالىق تۈركلەر تۇرىدۇ.

سامىرە بايئاۋانى چوڭ بايئاۋان بولۇپ، مەغرىب تەرىپى ئاۋاتتۇر. دەرەخلىرى كۆپ، سۇلىرى مول.

ئەۋسەت بايئاۋانى ۋاسىت شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىن باشلىنىپ كۇھىستانغىچە سوزۇلىدۇ. چۆل ئەرەبلىرىنىڭ تولىسى ئۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان.

ئەمارە بايئاۋانى ئەمارە شەھىرىدىن باشلىنىپ تاكى تۇتارام دېگەن يەرگىچە يېيىلغان. ئۇ يەردىن خۇراسان چېگرالىرىغىچە 120 پەرسەڭ يول.

بۇلغار بايئاۋانى بۇ يەردىن «رودى ئامۇل» بايئاۋانىغىچە بىر ئايلىق يول.

تەھمىد بايئاۋانى چوڭ بايئاۋان بولۇپ، ئۇنىڭدا خورمىزارلىق ۋە ئېكىن تېكىدىغان جايلار كۆپ.

تەبرىز بايئاۋانى چوڭ بايئاۋان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئولتۇراقلاشقان خەقلەر كۆپ.

فەرس بايئاۋانى خۇراساندىن باشلىنىپ كاشان دېگەن يەرگىچە داۋاملىشىدۇ. ئۇنىڭدا خەتەرلىك تاغلار كۆپ.

يىلان بايئاۋانى ناھايىتى ئۇزۇن بايئاۋان بولۇپ، شاھىماران (يىلان شاھى) شۇ يەردە. ئۇزۇنلۇقى يەتتە مەنزىل كېلىدۇ. سۇيى ئاچچىق.

دوراق بايئاۋانى ھىمىس شەھىرىنىڭ چېگرالىرىدىن باشلىنىدۇ. ئۇزۇنلۇقى بەش مەنزىل كېلىدۇ.

غۇررە بايئاۋانى ئۇزۇن بايئاۋان بولۇپ، خارەزمگە تۇتىشىدۇ.

ۋەسەڭ بايئاۋانى ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ۋە قەزۋىن دېگەن يەرلەردىن باشلىنىپ خارەزمگىچە ئالتە مەنزىل بولىدۇر.

رەخلىس بايئاۋانى ئۇزۇنلۇقى 20 پەرسەڭدۇر، سۇيى يوق.

سەبكۇن بايئاۋانى تەبەرىستان چېگرالىرىدا بولۇپ، «بابۇل ئەبۋاب» دېگەن يەرگىچە سوزۇلىدۇ.

كىرمان بايئاۋانى «لەكەر» دېگەن يەردىن باشلىنىپ سەيرىۋان دېگەن يەرگىچە سوزۇلىدۇ.

بەكرىمان بايئاۋانى شام چېگرالىرىدا بولۇپ، مانىس دېگەن يەرگە يېقىن. چوڭ بولۇپ، سۇيى يېقىشلىقى بىلەن مەشھۇر، ھاۋاسى بەلەن. بايئاۋان خاراب، ئەمما ئىمارەتلىرىنىڭ ئىزنالىرى مەۋجۇت.

چۈمۈلە بايقاۋانى قۇستەنتەنىيە داۋىنىغا تەۋە. ئۇنىڭ ئەھۋالى ھېچ كىشىگە مەلۇم ئەمەس. ھەزرىتى ئەبدۇللاھ ئىبنى ئۆمەر ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ ئەمرۇ بىننى ئاس ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ نىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، بۇ بايقاۋانىڭ بېشىدا بىر ئاتىنىڭ ئۇستىدە مىنىپ تۇرغان بىر ئادەمنىڭ ھەيكىلى ياسالغان، ئادەم قولىنى سۇنۇپ تۇرىدىكەن. سۇنۇپ تۇرغان قولىنىڭ ئالقىنىغا خەتلەر يېزىلغان بولۇپ، مەزمۇنى «كىمكى بۇ ھەيكەل تۇرغان ئورۇندىن ئۆتسە، چۈمۈلە بايقاۋانىغا كىرىدۇ، چۈمۈلىلەر ئۇنى ھالاك قىلىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئىكەن.

بۇ ھېكايىنىڭ يەنە بىر ئوخشىشى «ئەجايىبۇل ـ ئالەم» دېگەن كىتابتىمۇ بايان قىلىنغان.

رۇبئى مەسكۇندىكى دېڭىزلارنىڭ بايانى

دېڭىزلاردا ھەر خىل ئەھۋاللار بولىدۇ. سۇيى يەرزىدە كۆپىيىدۇ، يەرزىدە كېمەيىدۇ. مەلۇم بولغايكى، زېمىن دېڭىز يۈزىدە تۇرالماي ھەر تەرەپكە مايىل بولغاندا، خۇدايىتائالا تاغلارنى ئاپىرىدە قىلغاندىن كېيىن زېمىن تاغلارنىڭ ئېغىرلىقىدىن ھەرىكەتتىن توختىغان. خۇدايىتائالا ئۆز قۇدرىتى بىلەن زېمىننىڭ ئارىسىدىن، تاغلارنىڭ ئەتراپلىرىدىن دەريالارنى ئاقتۇرغان. ئاجايىپ قۇدرەتلىرى بىلەن زېمىنغا دەريالار ۋە ئۆستەڭلەرنى كىرىشتۇرگەن. بارلىق دېڭىزلارنىڭ ئەسلى مۇھىت دېڭىزىدۇر. مۇھىت دېڭىزى ئالەمنىڭ ئەتراپىنى قورشاپ تۇرىدۇ. باشقا دېڭىزلار مۇھىت دېڭىزىدىن ئايرىلغان شاخلاردۇر. دېڭىز شاخلىرىنىڭ ئارىسىدا ئاراللار، قۇملۇقلار، ئىمارەتلەر ۋە خارابىلىكلەر كۆپتۇر. يەنە شۇنىڭدەك، تاغلارنىڭ ئارىسىدا كۆلچەكلەر، تۇرغۇن سۇلار، ئۆڭكۇرلەر ساناقسىز بولۇپ، دەريا ـ ئۆستەڭلەر شۇ يەردىن باشلىنىدۇ.

ھەقتائالانىڭ ھېكمەتلىرىنىڭ بىرى شۇكى، دېڭىزلارنىڭ سۇيىنى تۇزلۇق ۋە ئاچچىق ياراتقان. دېڭىزلارنىڭ سۇيى تاتلىق بولغان بولسا، دېڭىز ھايۋانلىرى ئۆلگەندىن كېيىن جەسەتلىرى سېسىپ دېڭىز سۇيىنى بۇلغاپ ھاۋانى بۇزاتتى. بۇنىڭ بىلەن جىمى مەۋجۇداتلار سېسىق ھاۋادىن زەھەرلەنگەن بولاتتى. خۇسۇسەن، ئادەمزاتنىڭ ھاياتى ھالاكەتكە يۈزلىنەتتى. شۇ سەۋەبتىن ھەزرىتى ھەقتائالانىڭ كامىل قۇدرىتى دېڭىزلارنىڭ سۇيىنى تۇزلۇق بولۇشىنى تەلەپ قىلغان، چۈنكى شۇنداق بولغاندا چىرىشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

ئەمما، دېڭىز سۇلىرىنىڭ تۇزلۇق بولۇشىنىڭ ھېكمىتى ئايان بولۇپ، بايانىغا تىل ئاجىزلىق قىلىدۇ.

تۆۋەندە تالىبى ئىلىملەرنىڭ زوق ـ شوقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بەزى چوڭ ـ كىچىك دېڭىزلارنىڭ زىكرى بايان قىلىنىدۇ.

رۇبئى مەسكۇندا بەش دېڭىز بار. بىرىنچىسى مۇھىت دېڭىزى؛ ئىككىنچىسى مەغرىب دېڭىزى؛ ئۈچىنچىسى شام دېڭىزى؛ تۆتىنچىسى نىتىس دېڭىزى؛ بەشىنچىسى تەبەرىستان دېڭىزى.

مۇھىت دېڭىزى دەپ ئاتالغان بىرىنچى دېڭىز چوڭ بولۇپ، «بەھرى ئەئزەم» (ئەڭ چوڭ دېڭىز)،

«بەھرى ھىندى» (ھىندى دېگىزى)، «بەھرى فارىس» (پارس دېگىزى)، «بەھرى ئۇممان» (ئۇممان دېگىزى)، «بەھرى چىن» (چىن دېگىزى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئومۇمەن، ئۇ ئالەمنىڭ ھەممىسىنى ئىھاتە قىلىپ تۇرغان بولۇپ، قايسى شەھەرنىڭ ئۇدۇلىغا كەلسە، شۇ شەھەرنىڭ دېگىزى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ مەغرىب تەرەپتىن باشلىنىپ مەشرىققە ئۆتۈپ، چىن ۋىلايىتى ئارقىلىق مەشرىق شەھەرلىرىگە بېرىپ يەجۇج ۋە مەجۇجنىڭ سېپىلىنىڭ داۋىنىدىن ئۆتۈپ، شىمال بىلەن روس دەرياسى، زەنگىلەرنىڭ دەرياسىغا قوشۇلۇپ، يەنە مەغرىب تەرەپكە تۇتىشىدۇ. ئۇنىڭدىن بەش شاخ ئايرىلىپ ئالەمنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، يەنە مۇھىت دېگىزىغا قوشۇلىدۇ. ئايرىلغان ھەر شاخ دېگىزنىڭ بايانى خۇدايىتائالا خالىسا ئۆز جايىدا بايان قىلىنىدۇ.

بۇ مۇھىت دېگىزنىڭ ئىچىدە 20 مىڭ ئارال بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر ئارال ناھايىتى كەڭ بولۇپ، دائىرىسى 1000 پەرسەڭ كېلىدۇ. ئۇنىڭدا ھەيۋەتلىك تاغلار، دەريالار كۆپ. ئۇنىڭدىن كۆك رەڭلىك ياقۇت چىقىدۇ.

مەغرىب دېگىزى ئۇ «بەھرى ئەندلىس» (ئەندەلىس دېگىزى)، «بەھرى تەيھە» (تەيھە دېگىزى)، «بەھرۇل ئەسۋەد» (قارا دېگىز)، «بەھرۇل ئەكبەر» (ئەڭ چوڭ دېگىز)، «بەھرى دەقيانۇس» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ سۇدان زېمىنىدىن ئەندەلىسكە ئۆتۈپ، مەشرىق تەرەپ بىلەن بەھرى ئەئزەمگە قوشۇلىدۇ. ھىندى دېگىزى مەغرىب تەرەپتىن كېلىپ شۇ دەريانى قوشۇلىدۇ. دېگىز دولقۇنى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، سودىگەرلەرنىڭ كېمىلىرى ماڭالمايدۇ.

«ئەجايىبۇل ـ بىھار» (ئاجايىپ دېگىزلار) دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشچە، بۇ دېگىزدا «مەجمەئۇل ـ بەھرەين» (ئىككى دېگىزنىڭ قوشۇلىدىغان يېرى) دېگەن بىر ئورۇن بار ئىكەن. ھىندى دېگىزنىڭ قوشۇلىدىغان يېرى ئىكەن. بۇ يەردە تاشتىن قوپۇرۇلغان بىر مۇنار بولۇپ، ئېگىزلىكى 100 گەز كېلىدىكەن. ئەتراپىدا ناھايىتى ئاۋات ئارال بار ئىكەن. ئىككى دېگىزنىڭ سۇيى تۇتاش ھالەتتە بولۇپ، كۈن چىقاندىن باشلاپ قىيىلغۇچە مەغرىب دېگىزنىڭ سۇيى يوقىرى ئۆرلەپ ھىندى دېگىزىغا قوشۇلىدىكەن. كۈن قىيىلغاندىن باشلاپ ئولتۇرغۇچە ھىندى دېگىزى يۇقىرى ئۆرلەپ مەغرىب دېگىزىغا قوشۇلىدىكەن. بۇ ئىككى دېگىزنىڭ ئۇلۇغلۇقىدىن ئادەملەرنىڭ ئۆتۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن كەڭلىكى مەلۇم ئەمەس ئىكەن.

شام دېگىزى ئۇ «بەھرى رۇم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى مەشرىقتىن باشلىنىپ 1800 پەرسەڭ، كەڭلىكى ئۇچ پەرسەڭدۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭدا قەدىمكى زامانىدىكى ھەرەقلىس دېگەن كىشىنىڭ قەبرىسى بار ئىكەن. ئۇ بىر پادىشاھنىڭ ئىسمى بولۇپ، شۇ دەريانى كۆۋرۈك سالغانىكەن. كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئاسانلىق بىلەن ئۆتۈپ تۇرىدىكەن. ئەندەلىس دىيارى بۇ دەريانىڭ شىمال تەرىپىگە توغرا كېلىدىكەن. مەغارىب دىيارى بۇ دېگىزنىڭ جەنۇب تەرىپىگە توغرا كېلىدىكەن. رۇمدىن كېلىدىغان ئۆستەڭلەرنىڭ تولىسى ئۇنىڭغا قوشۇلىدىكەن. ئۇنىڭدىن ئىككى شاخ ئايرىلىپ ئىقلىملارنىڭ ئارىسىغا كىرىدىكەن. ئۇنىڭ بىرى «خەلىجى ئىدرىش» (ئىدرىش قولتۇقى)، يەنە بىرى «خەلىجى يۇنان» (يۇنان قولتۇقى) دېيىلىدىكەن. بۇ دەريانىڭ ئىچىدە 262 ئاۋات ئارال بار. سودىگەرلەر ئۇ يەرلەرگە كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدۇ. بەزى ئاراللارغا ئادەمزاتنىڭ قەدىمى يېتەلمەيدۇ. كىشىلەرنىڭ كۆزىتىشىدە بۇ ئاراللارنىڭ دائىرىسى ئون پەرسەڭدىن كەم، 500 پەرسەڭدىن ئارتۇق ئەمەس ئىكەن.

نىش دېگىزى بۇ چوڭ دېگىز بولۇپ، «بەھرى تەيرى ئەندرۇن»، «بەھۇرۇر رۇس» (رۇس دېگىزى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قۇستەنتەنىيە شەھىرىنىڭ داۋىنىغا جايلاشقان. ئۇنىڭدا ئارالار كۆپ، ئاراللاردا ئاجايىپ - غارايىپ هايۋاناتلار بار. بۇ ئارالاردىن سودىگەرلەر تولا پايدا ئالىدۇ. بۇ دېگىز ئىككى شاخقا ئايرىلىپ، بىرى سۇدان ئارىلىغا بارىدۇ. بۇلغارىيە زېمىنى بۇ دەريانىڭ ساھىلىدا.

تەبەرىستان دېگىزى ئۇ «دەريايى گىلان»، «دەريايى گورگان»، «بابۇل ئەبۇاب»، «بەھرى خەزەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەكلى يۇمىلاق. ئۇ ھېچبىر دېگىزغا تۇتاش ئەمەس. دولقۇنلىرى ھەمىشە ئۆركەشلەپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا سەپەر قىلىش بەك خەتەرلىك. سۇيى ئاز - كۆپ بولمايدۇ. ئۇنىڭدا يەتتە ئارال بولۇپ، ئۇلاردىن ئاق، قارا نېفىتلار چىقىدۇ.

رۇبئى مەسكۇنددىكى كىچىك دېگىزلارنىڭ بايانى

تۆۋەندە كىچىك دېگىزلار بايان قىلىنىدۇ. ئۇلار «خەلىجات (قولتۇقلار)»، «شۇئىبات (تارماقلار)» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «خەلىج» دېگەن سۆز پارچە دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كىچىك دېگىزلاردىن مەشھۇرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

بەربەر دېگىزى ئۇ يەنە «بەھرۇز - زەنەج» (زەڭگىلەر دېگىزى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھىندى دەريا-سىنىڭ تارماقلىرىدىن. بەربەرستاننىڭ چېگراسىغا بېرىپ ئاخىرلىشىدۇ. ئۇنىڭدا سەپەر قىلغان كىشى سۇھەيل يۇلتۇزىنىڭ جەنۇب تەرىپىنىڭ ئاخىرىنى كۆرىدۇ. ئەمما، شىمالىي قۇتۇپنى كۆرەلمەيدۇ. ئايالار ئۇنىڭ كۆپۈكىدىن يۇزلىرىگە زىننەت تەييارلايدۇ. بۇ دەريانىڭ ئاراللىرىدىن سەندەل، ئابنۇس (بىر خىل ئۆسۈملۈك) چىقىدۇ.

قۇلزۇم دېگىزى ئۇ «بەھرى ئەھمەر»، «بەھرى ئەدەن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھىندى دەريا-سىنىڭ تارماقلىرىدىن. ئەدەن، يەمەن زېمىنلىرى ئۇنىڭ مەشرىق تەرىپىدە. «ئەجايىبۇل بىھار» (ئاجايىب دەريالار) دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، لەنىتى پىرئەۋن شۇ دەريادا ھالاك بولغانىكەن.

فارس دېگىزى ئۇ «بەسرە دېگىزى، ئۇممان دېگىزى، ھىندى دېگىزى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ شۇ شەھەرلەرنىڭ ئەتراپلىرىغا جايلاشقان. ئۇ ناھايىتى خەيرلىك ۋە بەرىكەتلىك دېگىز بولۇپ، سۈيىنىڭ ھەرىكىتى ۋە دولقۇنى ئاز. تىجارەت، جاۋاھىراتلار تولا. ئىككى يېرىدە تاش بولۇپ، بىر قاينام بار، كېمىلەر بېرىپ قالسا نىجاتلىق تاپالمايدۇ.

ئاللاھنىڭ ئوبدان بىلىدۇ.

ھىندى دېگىزى ھىندى زېمىنىدا بولۇپ، ئۇمۇ مۇھىت دېگىزىنىڭ تارمىقىدۇر. ئۇنىڭدا ئاۋات ئاراللار بار. سەرەندىپ ئارىلىمۇ شۇ دېگىزدا. بەزى ئاراللىرىدا ئالتۇن، كۇموش، لەئلى ۋە باشقا جاۋاھىراتلارنىڭ كانلىرى بار.

بەھرى ئەخسەت (يېشىل دېگىز) ئۇ ھىندى شەھەرلىرىنىڭ ئەڭ چېتىدە. ئۇمۇ مۇھىت دېگىزىنىڭ تارمىقى بولۇپ، چىنماچىننىڭ شەھەرلىرى ئۇنىڭ ئەتراپىدا. ھىندى خەلقى شۇ دەريا بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ. ئاراللىرىدا ياقۇت كانلىرى بار.

ئەندلىس دېگىزى ئۇ مەغرىب دېگىزىنىڭ تارمىقى. دەقيانۇس دېگىزى، «بەھرى تۇلانى»، يەنى ئۇزۇنچاق

دېگىز دېيىلىدۇ. بۇ دېگىزنىڭ كەڭلىكى يېرىم پەرسەڭ كېلىدۇ. ئۇ ئازەرنىش دېگىزى، شام دېگىزىنىڭ تارمىقىدۇر. قۇستەنتەنىيەنىڭ سودىگەرلىرى بۇ دېگىزدا تولا سەپەر قىلىدۇ. ئۇ مۇھلىت دېگىزىغا تۇتاش ئەمەستۇر.

يۇنان دېگىزى ئۇ شام دېگىزىنىڭ تارمىقى بولۇپ، قەدىمكى يۇنان زېمىنى ھازىر شۇ دېگىزنىڭ ئاستىدا. شۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇكى، بۇ دېگىزدا يۇرگەن كېمىلەر يۇنان شەھىرىنىڭ ئۇستىگە كەلگەندە، كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىگە ئۇچ ـ تۆت يىل بۇرۇنقى ئىشلار كېلىدۇ. چۈنكى، شۇنداق بولۇش شۇ جايلارنىڭ خاسىيەتلىرىدىن. بۇ دېگىزدا 62 ئاۋات ئارال بار.

سۇق دېگىزى بۇ نەبتىش دېگىزىنىڭ تارمىقى بولۇپ، بۇلغار ۋە كەمەك شەھەرلىرىدە ئاخىرلاشىدۇ. قىرغىقىدا پەرەڭلەر ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى كۆپ خەلقتۇر. ئۇنىڭدا چوڭ شەھەرلەر بار.

خەنەج دېگىزى چوڭ دېگىز بولۇپ، تۈركىستان ۋىلايىتىدە. پەرزىلەتلىك ئۆلىمالارنىڭ تولىسىنىڭ ئېيتىشىچە، ئەفراسياپ كەيخىسرەۋنىڭ قولىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن ئۆزىنى شۇ دەريا‌غا تاشلىغان. كەيخىسرەۋ ئۇنى ھېيلە بىلەن تاشقىرىغا چىقىرىپ قىساسقا بۇيرۇغان.

ئالماس دېگىزى ئۇ ئالماس چىقىدىغان بايا‌ۋاننىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئىچىدىكى ئارالىلاردىن ئالماس چىقىدىغان بولۇپ، تەستە قولغا كەلتۈرۈلىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ يولى ناھايىتى خەتەرلىك.

شىمال دېگىزى ئۇ شىمال تەرەپتە، شىمالىي قۇتۇپنىڭ ئاستىدا. تېگى مەلۇم ئەمەس. دەريا‌غا كېمە سېلىنسا سۇ داۋالغۇپ دولقۇنلاشقا باشلايدۇ. شۇ سەۋەبتىن سودىگەرلەر ئۇنىڭغا كېمە سالمايدۇ. ئۇنىڭدا سۇ ئادەملىرى تولا.

بەھرى سەھاب زەنگىبار دەريا‌سىنىڭ تارمىقى بولۇپ، ئۇنىڭدىن ھەمىشە تۈتۈن، بۇس ۋە تۈمان ئۆرلەپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بەھرى سەھاب (بۇلۇت دېگىزى) دېيىلگەن.

مەزالىم دېگىزى مەغرىبنىڭ ئاخىرىدىكى چوڭ دېگىز. ياقۇت ئارىلى شۇ دېگىزدا. بۇ دېگىز ئەقۋاق شەھىرىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن باشلىنىپ يەجۇج مەجۇجنىڭ شەھەرلىرىگىچە سوزۇلىدۇ.

رۇبئى مەسكۇندىكى كۆللەرنىڭ مەشھۇرلىرىنىڭ بايانى

جابىرتىس كۆلى ئۇزۇنلۇقى مەغرىبتىن مەشرىق تەرەپكە قاراپ سوزۇلغان، تاكى قۇستەنتەنىيەنىڭ چېگرا‌سىغىچە يېتىپ بارىدۇ. مىسىرنىڭ ئەتراپىدا شام دېگىزىغا ئۇلىنىدۇ. خارەزمى كۆلى شەكلى يۇمىلاق بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 90 پەرسەڭ. جەيھۇن ۋە سەيھۇنلارنىڭ ئېرىقلىرى شۇ كۆلگە قۇيۇلىدۇ. سۇيى ئاچچىق. ئۇنىڭدا سۇ ھايۋانلىرى ئاز.

تەبەرىيە كۆلى شام زېمىنلىرىغا جايلاشقان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئايلانمىسى 70 پەرسەڭ. 12 ئارىلى بار.

كەلكۈي كۆلى چىن ـ ماچىن شەھەرلىرىگە يېقىن. ئۇزۇنلۇقى 70 پەرسەڭ. ئۇنىڭدىمۇ 12 ئارال بار. بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەردە ئىسلام دىنى يوق.

ئەرزىن كۆلى ئەزەربەيجان چېگراسىدا. ئۇ جايلاردا بىر خىل بېلىق بولۇپ، ئەترەپنج بېلىقى دېيىلىدۇ. بۇ بېلىق شۇ يەردىن ئالەمنىڭ ئەتراپلىرىغا تارقىلىدۇ. ئۇستىخىنى بولمايدۇ، گۆشى ناھايىتى لەززەتلىك، تەملىك ۋە چۈرۈك بولىدۇ.

تىير كۆلى شام چېگراسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىككى تاغ ئارىسىدا توختاپ قالغان سۇدۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھەزرىتى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئۇ يەردە خېلىلئاباد دېگەن شەھەرنى بىنا قىلغانلىقى ئۈچۈن «خېلىلئاباد» دەپمۇ ئاتىلىدىكەن.

قەلمە كۆلى ئۇ رۇم چېگراسىغا جايلاشقان. خەلقى مۆمىن، كۆپپار دەپ ئىككى گۇرۇھقا ئايرىلىدۇ. كۆپپارلار مۆمىنلەرگە جىزىيە ۋە خىراج تۆلەيدۇ.

مەسۇان دېڭىزى ئۇمۇ رۇم چېگرىسىدا. ئۇزۇنلۇقى 12 كۇنلۇك يولدۇر. ئۇنىڭدا بىرقانچە ئاۋات ئارال بار. قاما، بۇلغۇن دېگەن ھايۋانلار شۇ كۆلدىن چىقىدۇ.

ھېلىس كۆلى بۇ كۆل مىسر زېمىنىدا بولۇپ، رۇم دېڭىزىغا تۇتىشىدۇ. نىل دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى ئۇنىڭغا قوشۇلىدۇ. نىل دەرياسىنىڭ سۈيى كۆپەيسە ئۇنىڭ سۈيى تاتلىق، خۇش تەم بولىدۇ؛ كېمەيسە تۇزلۇق، ئاچچىق بولىدۇ. ئۇنىڭدا بىر خىل بېلىق بولۇپ، كىشى گۆشىنى يېسە خۇش مىزاج، زېرەك بولىدۇ. يەنە بىر خىل بېلىق بولۇپ، كىشى ئۇنىڭدىن يەپ ئۇخلىسا قورقۇنچلۇق چۈشلەرنى كۆرۈپ سۇرەن ـ چۇقان قىلىدۇ.

لوقمان كۆلى لوقمان ھېكىم شەھىرىنىڭ چېگراسىغا جايلاشقان. ئۇنىڭدا بەش ئارال بار. خەلقى ئوتۇپەرەس، يەھۇدىيدۇر. قىزىل تۆلكە شۇ يەردىن چىقىدۇ.

ئەقسانىيە كۆلى بۇ دەريا شام چېگراسىدا. چوڭقۇرلۇقى نامەلۇم. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر پادىشاھ بۇ كۆلنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بىلمەكچى بولۇپ، كېمە بىلەن كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىرتۇپ تانابنىڭ ئۇچىغا لەڭگەر باغلاپ سۇغا تاشلىغان، تانابنى ئاخىرىغا يەتكەندىن كېيىن شۇ تەرىقىدە 4000 گەز تانابنى توگىگەن بولسىمۇ، تانابنىڭ تېگىگە يەتمىگەن، پادىشاھ بۇنى كۆرۈپ بۇ ئىشتىن قولىنى يىغقانىكەن.

ماسۇيە كۆلى پارس كۆللىرىدىن بىرى بولۇپ، كۆلنىڭ ئايلانمىسى 20 پەرسەڭ كېلىدۇ.

تارخان كۆلى تۈركىستان چېگراسىدا. كۆلنىڭ ئايلانمىسى تۆت پەرسەڭ يول، سۇيى ئىسسىق.

نىيلى كۆلى خەتتى ئۇستۇۋانىڭ جەنۇب تەرىپىدە. ئۇزۇنلۇقى 40 پەرسەڭ.

زەررە كۆلى «ئەھرىمەن» كۆلىمۇ دېيىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 40 پەرسەڭ.

ئەرمەنى كۆلى «ھەزەر» دېڭىزى بويىدىكى شەھەرلەرنىڭ چېگراسىدا. ئۇزۇنلۇقى 80 پەرسەڭ. سۇيى ئاچچىق. ئۇنىڭدا ئارالار بار بولۇپ، كىشىلەر بۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلىدۇ. بۇ ئارالاردا تاتلىق سۇلارمۇ بار، سۇيى تاتلىق بولۇپ، ئاجايىپ شەكىللىك ھايۋانلارمۇ بار.

فەرغانە كۆلى ئۇ «بۇھەيرەئى كۇچىك» دەپ ئاتالغان كۆلنىڭ شىمال تەرىپىدە. ئۇنىڭ بىر بۇرجىكىدە قارا سۇ، يەنە بىر بۇرجىكىدە ئاق سۇ بار بولۇپ، ئىككىسى بىر ـ بىرىگە ھەرگىز ئارىلاشمايدۇ. قارا سۇ بىلەن تۇپراقنى لاي قىلىپ ئاپتاپتا قويسا تاشقا ئايلىنىدۇ. بۇ دەريا ناھايىتى چوڭقۇر بولۇپ، بىر پادىشاھ 12 مىڭ گەز ئۇزۇنلۇقتىكى ئارغامچىنى ئۇلاپ تاشلىغان بولسىمۇ تېگىگە يەتكۈزەلمىگەن. ئەمما، سۇيىنىڭ سۇزۇكلۇكىدىن تۆت گەز چوڭقۇرلۇققىچە كۆرۈنۇپ تۇرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، دۇشمەنلەر پادىشاھ كەيخىسرەۋنىڭ تەختى ۋە جامى جاھانىمانى ئالماقچى بولۇپ، ئۇلارنى بۇ كۆلگە تاشلىۋەتكەنده

سۈزۈۋېلىشقا هېچكىم ئىمكان تاپالمىغانىكەن.

مىلەنجەر كۆلى هەزەر دېيارىدا بولۇپ، دائىرىسى 120 پەرسەڭ. نۇشىرۋان تۇركىلەرنىڭ بېسىپ كىلىپ بۇ كۆلنىڭ خەلقىگە زىيان يەتكۈزمەسلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا چۈشىدە كۆرگىنى بويىچە سېپىل ياسىغان.

ئەرجىس كۆلى چېگرا سىدا ئىككى پادىشاھ بار بولۇپ، كۆلدىن چوڭ بېلىقلارنى سۈزۈۋالىدۇ.

ئەزئەن كۆلى ئۇ پەلەستىن دېيارىدا بولۇپ، ئەزئەن دېگەن شەھەرگە يېقىن. بۇ شەھەر بەش چوڭ شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ، هەزرىتى لۇت ئەلەيهىسسالامنىڭ ساھابىلىرى شۇ يەردە دەۋەتنى قوبۇل قىلىپ بالادىن خالاس بولغان.

مەكران كۆلى بۇ كۆل سىند شەھىرىنىڭ چېگرا سىدا بولۇپ، هىندى دېيارىدا ئاخىرلىشىدۇ.

رۇم كۆلى بۇ كۆل مەبئەسى شەھىرىدىن ئۈچ پەرسەڭ يىراقلىقتا. ئارىسىدا ئۈچ چوڭ تاغ بولۇپ، خەلقىگە بىرەر قورقۇنچ يۈزلەنسە، هەممە نەرسىسىنى كېمىگە سېلىپ كۆلدىن ئۆتۈپ، تاغنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالسا هېچكىم بۇلارغا قول سوزالمايدۇ.

ئەخلات كۆلى بۇ كۆلدە ئىككى ئاي بېلىق پەيدا بولىدۇ، يەنە ئىككى ئاي بېلىق پەيدا بولمايدۇ. بۇنىڭ سىرىنى هېچ كىشى بىلمەيدۇ.

دەشت ئەرزەن كۆلى ئۇزۇنلۇقى 10 پەرسەڭ. سۈيى كۆپىيىپ تۇرىدۇ. ئەتراپىدا ئىمارەتلەر تولا، ئېكىنزارلىقلارمۇ بار.

جەردۇن كۆلى مەغرىب زېمىنىدا بولۇپ، ناهايىتى چوڭقۇر. كەئەبۇل ـ ئەهبار ـ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ـ هەزرىتى ئەلى ـ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ـ دىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «هەزرىتى مۇسا ئەلەيهىسسالامنىڭ زامانلىرىدا بىر ئادەم بۇ كۆلگە چۈشۈپ كەتكەنىكەن، هازىرغىچە ئۇچ هەسسىسىدىن بىر هەسسىسىگىچىمۇ چۆكمەپتۇ. بۇ سۆزگە ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدۇ، ئەمما مۆتىۋەر كىتابلاردا بايان قىلىنغان بولۇپ، گۇمانلىنىشقا ئامال يوق. قالغىنىنى ئاللا ئەڭ ئوبدان بىلىدۇ.

كور كۆل ئۇ خەتتى ئۇستۇۋانىڭ ئۇدۇلىدا بولۇپ، شەكلى يۇمىلاق. ئىككى تەرىپىدىن ئىككى ئېقىن ئېقىپ تۇرىدۇ.

سۇدان كۆلى مەغرىب زېمىنىدا بولۇپ، يامغۇر سۇلىرىنىڭ يىغىلىشىدىن هاسىل بولغان.

تەبەرىيە كۆلى ئۇنىڭغا ئىككى دەريا قوشۇلىدۇ.

بابناس كۆلى دەمەشق شەهىرى ئۇنىڭ قىرغىقىدا. ئۇنىڭدىن بىر دەريا ئېقىپ تەبەرىيە كۆلىگە قوشۇلىدۇ.

قۇددۇس كۆلى چوڭ كۆل بولۇپ، هەزرىتى ئىسكەندەر ئۇ كۆلگە تاشتىن كۆۋرۈك سالغان. ئۇزۇنلۇقى 287.5 گەز، كەڭلىكى 18.5 گەز كېلىدۇ.

ئەنتاكىيە كۆلى ئۇ ئەنتاكىيە بىلەن هەلەب شەهىرىنىڭ ئارىلىقىدا.

بۇ هەيرەتلىك ئابى بەدبۇ (سېسىق كۆل) ئىراق بىلەن ئەرەبىستان ئارىلىقىدا. كۆل دەجلە بىلەن پۇرات سۇلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغان.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن ئەركىن ئىمىننىياز قۇتلۇق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى ئىشخانىسىدا، ئەجمەلخان هەبىبۇللاهاجى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تېبابەت تەتقىقات ئىشخانىسىدا)

غىياسىددىن

مىڭ بىر سەرگۈزەشتە*

نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات تۇرسۇنباقى

كۈنۈن ۋەسفى ئىلمىن بەيان ئەيلەيىن،
خەۋاسىنى ئەندەك ئەيان ئەيلەيىن.
تەلەب ئەتمەكى ئىلمنى پەرزدۇر،
ئەرۇ خاتۇنە لازىمۇ قەرزدۇر.
شەھ ئولسۇن، گەدا، خاھى خاتۇنۇ ئەر،
قۇلۇ خاجە، خاھى غەنى، خاھى فەقر.
نەئىشكى مۇسۇلمانگە بار فەرزى ئەين،
ئانى ئىلمى ھەم فەرزدۇر مىسلى دەين.
نەئىشلەركى ۋاجىب ئېرۇر شەرئ ئارا،
ئانى ئىلمىنى ۋاجىب ئەتتى خۇدا.
سۇنەن ئىلمى سۇننەت ئەدەبغە ئەدەب،
مۇباھغە مۇباھ، مۇستەھەب مۇستەھەب.
ھەرامىيكى قەتئىي، ئانى بىلمەكى
ئېرۇر فەرزى قەتئىي، ئاڭا يوق شەكى.
ھەرامىيكى زەننىي ئېرۇر شۇبھەۋار،
ئانى ئىلمى ۋاجىب قىلىپ كىردىگار.
نە مەكرۇھدۇر ئىلمى سۇننەت ئېرۇر،
بۇ سۆزلەر بىلاشەكۇ شۇبھە ئېرۇر.
يەنە باتىن ئەخلاقىنى ئىلمى ھەم،
ئېرۇر فەرز چۇن جۇدۇ ھىلمۇ كەرەم.
قەنائەت، تەۋازۇ، رىزاۋۇ سەخا،
ئىنابەت ھەمە ۋەقت شەرمۇ ھەيا.

يەنە سىدقۇ ئىخلاس، ئەھدۇ ۋەفا،
نە كىم كەلسە جان بىرلە بولماق رىزا.
بۇ ئەۋسافە مەۋسۇف بولماقلى فەرز،
مۇقابىللارىغە قۇتۇلماقلى فەرز.
مۇقابىللارى ھىرسۇ كىبرۇ دەغا،
ھەسەد، بۇخلۇ تەسلىم قىلماي قەزا.
فەرىبۇ تەمەئ، سۆزى بولسە دۇرۇغ،
يۇزىدە خۇدا نۇرىدىن يوق فۇرۇغ.
بۇلار بىلمەكى فەرز تاكىم بىلىپ،
بارىدىن كىشى ئۆزىنى خالي قىلىپ.
مۇسۇلمانكى بار خاھى خاتۇنۇ ئەر،
تەلەب ئەيلەسە ئىلمۇ بۇ تەرز دەر.

* *

سەۋابىغە يوقدۇر نىھايەت پەدىد،
خەۋاسىغە يوق ھەددۇ غايەت پەدىد.
كىشى ئىلمىغە سەرپ ئېتەر بىر كۈنى،
بۇ شۇغلىغە ئول كۈن نې ئەيلەر تۇنى.

* *

بىرەر تەڭگە كىم ئىلم ئۈچۈن سەرف ئېتەر،

* بېشى ئۆتكەنكى ساندا

كي مىڭ تەڭگە گويا خۇدايى بېرەر.
بىرەر يول پۇكۇپ تىز كىشى ئىلىم ئۈچۈن،
مۇئەللىمنى ئالدىدە قىلسە سۇكۇن،
قىيامەتتە مىڭ تەۋقى ئەنۋاردىن
تۇشەر بوينىغە فەزلى جەببارىدىن.
كىشى بىر يەرە ئىلمۇ ئوقۇرغە بارۇر،
ئاياغىنى قويماق ئۈچۈن كۆتۈرۇر.
ھەنۇز يەرگە قويماي تۇرۇپ ھەر گۇناھ،
تۆكۈلگەي چۇ كۇز ۋەقتى بەرگى گىياھ.
كىتابنىكى ئەسلىي شەرىف زاتدۇر،
مۇبارەك ئاتى ئانىڭ «مىشكات»دۇر.
دەر ئاندا: چىقار خاھ ئەر، خاھ خاتۇن،
ئۆيىدىن تەلەب ئەتكەلى ئىلىم ئۈچۈن،
يەرۇ كۆك تەمامي مەلائىكلارى،
قاناتىن پاياناز ئەيلەر بارى.
قاناتلارىن ئۇستىغە قويغاي قەدەم،
كۆرۈك بۇ سەئاداتىغەزلۇ كەرەم.
يەنە دېدى ھەر نەرسەكىم جانى بار،
خۇدانى تانىمەكلىك ئىمكانى بار.
نەكىم يەردە يۇرغاي، قۇشىيكىم ئۇچار،
بۇ دەريالار ئىچرە بالىقلاركى بار.
تىلەرلەر خۇدادىن گۇناھىن ئانىڭ،
بېھىشت ئىچرە كىرمەققە راھىن ئانىڭ.
رەسۇل ئايدىلار: كىمسە ۋەقتى تەلەب،
كېلىبان ئەجەل، كەتسە بائەمرى رەب.
تۇرار ئەنبىيا رۇتبەسىغە يەقىن،
كۆرۈك ئىلىم ئوقۇماقنىڭ خاسىيەتىن.

* * *

دېدىلەر خەبەردەر رەسۇلى خۇدا:
ئېرۇرمەن ئوشۇل ئۇممەتىمدىن رىزا.
كى ئىكرام ئېتەر تالىبى ئىلملار،
بۇ ئىكرامدىن جايى جەننەت بولار.
يەنە ئايدىلار: ئالىمىنى ئەگەر،
قايۇ مۇسلىمىيكىم زىيارەت ئېتەر.
كى گويا زىيارەت قىلىپدۇر مېنى،
ئۆزۈم بىرلە جەننەتكە ئىلتكۈم ئانى.
يانا ئايدىلار ھەر كىشىكىم ئەگەر،
قىلۇر ئالىمىنى يۇزىگە نەزەر.
قىلىپ گويىيا تائەت ئاتمىش يىلە،
كېچە ئۇخلاماي كۇندۇزى سەۋم ئىلە.
يەنە ئايدىلار: ھەر كىشى بىر كۇنى،
ئېتىپ ئالىمي خىزمەتىن تا تۇنى.
كى گويا خۇداۋەندەغە مىڭ يىل،
تۇنۇ كۇن ئىبادەت قىلىپدۇر دېگىل.
تاپار مىڭ شەھىدنى سەۋابىنى ھەم،
بىلەلمەس سەۋابىن ھىسابىنى ھەم.
يەنە ئايدىلار: ئالىمىنى كىشى،
قىلىپ تەركى تەئزىم، خار ئەتمىشى.
قىيامەت كۇنى كىم، بولۇر نەفھى سۇر،
يۇرەر يانچىلىپ تەھتى پا مىسلى مۇر.
ئەگەر ئۆلسە بىر ئالىمي ناگەھان،
ئاڭا يىغلاغاي يەر بىلەن ئاسمان.
دېدىلەر رەسۇلى خۇدا: ھەر كىشى
ئەگەر ئالىم ئۆلگەندە غەم يېمىشى.
بېرۇر ئول كىشىگە خۇدايى جەھان،
سەۋابى مىڭ ئالىم ئەمەل ئەيلەغان.
يەنە مىڭ شەھىدنى سەۋابىن بېرەر،
خۇداۋەندى ئالەم ئانى دوست تۇتار.
يەنە ئايدىلار ھەزرەتى مۇستەفا:
كىرەر ئالىمي شەھر، يا دېھ ئارا
نە سۇ ئىچسە ئانده، نە يېسە تەئام،
چىقىپ كەتسە زۇد، ئاندا ئەتمەي مەقام،
خۇداۋەندلەرنى گۇرىستانىدىن
ئەزابنى ئالار قىرىق يىل بىل يەقىن.
ئەگەر ئىززەت ئەيلەپ تائام بەرسەلەر،
ئەزابى قەبۇر قىرىق يىللار كېتەر.
بۇ سۆزلەر بارى ئەۋۋەلۇ ئاخىرىن،
«رىياز ناسىھىن» ئىچرە باردۇر يەقىن.
يەنە كۆپ كىتابلاردا ھەم بار سەرىھ،
ئېرۇر بارچەسى مۇئتەبەر ھەم سەھىھ.

* *

كەل، ئەي مۇئمىن، ئەت خۇب ئەخلاقىڭى،
ئۆزۈڭدىن رىزا ئەيلە خەللاقىڭى،
مۇسۇلمانچىلىق زىينەتى خۇلقى خۇش،
مۇسۇلمانچىلىق قۇۋۋىتى خۇلقى خۇش.
ئەگەر بار گۇناھ كىمدە تاغدىن ئاغىر،
چۇ ئوت قارنى يەر خۇلقى خۇش ئانى يەر.
يامان خۇلقى تائەتنى نابۇت ئېتەر،
يامان خۇلقە تائەت قاچان سۇد ئېتەر.
دېدى شەيخ سەئدىئى شىرىن مەقال:
بىھىشت ئىچرە بەدخۇي كىرمەق مەھال.
ئەگەر كىرسە ھەم ئول يامان خۇ ئىلە،
نە سۇد، چۇنكى دەۋزەخ ئىچىندە بىلە.
جەھان فەخرى ھەزرەت ئەلەيھىسسەلام،
چۇ خۇيى خۇبۇ خۇشدە ئېردى مۇدام.
يامان ـ ياخشىغە خۇش تەكەللۇم ئىدى،
ھەمىشە لەبدە تەبەسسۇم ئىدى.
چۇ خۇشلىقدە دائىم ئىدى مۇستەقىم،
خۇدا دېدى قۇرئاندە خۇلقىن ئەزىم.
كىشى غەيبەتىن ئەيلەمەك ھېچ گاھ،
كى غەيبەتداغىن يوق قەباھەت گۇناھ.
ئوشۇلدۇر شەرىئەتدە غەيبەت دېگەن،
كىشى يوقىدە ۋەسفىن ئەتسە بەيان؛
كى گەر ئۆزىگە دېسە ناخۇش تۇتار،
نەسەب يا بىر ئۇزۇنى بىل ئەيب ئېتەر.
ۋە يا ھەۋلىسىنى ۋە يا ئاتىنى،
لىباسىنى، يا مالى، يا زاتىنى.
بۇ غەيبەت گۇناھى زىنادىن بەتەر،
سەۋاب ئىشلارىڭ ئول كىشىگە كېتەر.
گۇناھى ئانى ساڭا كەلگەي تەمام،
يەنە يېدىڭ ئول كىشى گۇشتىنى خام.
ۋە لېكىن ئەگەر بولسە فاسىق كىشى،
ئاڭا غەيبەت ئولماس دېسەڭ قىلمىشى.
بەشەرت ئولكى فىسقىنى غەيبەتلەسەڭ،
سەۋاب بەلكى بولغاي نېچەكىم دېسەڭ.
ئەگەر ھەر كىشى فىسقى ئەيلەر ئەلەن،
ئانى غەيبەتى پاك ئەيلەر دەھەن.

* *

يەنە ئەيلەمەك سۆزنى كىزبۇ گەزاب،
گۇناھى كەبىرە ئېرۇر بى خىلاف.
ھەمە دېندە يالغانچىلىقدۇر ھەرام،
ھەزەر ئەيلەمەك فەرز باردۇر مۇدام.
بولۇر راست ئىككى جەھان رەستەكار،
بولۇپ قەلبى گەززاف ھەم شەرمسار.
قىيامەتتە كۆپ نەفئ ئېتەر راستلىخ،
ئەزابى جەھىنەم دەفئ ئېتەر راستلىخ.
سۆزۈڭ راست دە، راست بول، راست يۇر،
كۆڭۈل راست قىل، راست بار، راست يۇر.
چۇ نەي راستدۇركىم، شەكەر خامىيدۇر،
شەكەرغە باشىدىن ئاياغ جايىدۇر.
ئەگەرچەند گۇل زىينەتى باغدۇر،
ۋەلىي بەرگى سۇرەتدە كەجراغدۇر.
بۇ ۋەجھدىن تىكەن بىرلە سۇھبەت ئېتەر،
ئاياغ ساربدىن خار زەھمەت ئېتەر.
چۇ سىدق ئەتتى يۇسۇف ئەلەيھىسسەلام،
ئاتى چىقتى سىددىقلىقە تەمام.
يەنە مىسر تەختىدە سۇلتان بولۇپ،
سەرىر ئۇزرە مەسجۇدى ئىخۋان بولۇپ.

* *

كەل ئەي بەندە دائىم تەۋازىئلى بول،
بۇ ۋەسف ئىلە تاپقۇڭ مۇرادىڭغە يول.
كىشىكىنم تەۋازىئنى لىللاھ ئېتەر،
مەقامى ئەلا چىققالى راھ ئېتەر.
تەۋازىئدە ئادەم ئەلەيھىسسەلام،
دېدى: تەفسىمە زۇلم قىلدىم تەمام.
بۇ ئەشكەستەلىق قىلدى چۇن ئول رەسۇل،
خۇدا مۇژدە بەردىكى تەۋبەڭ قەبۇل.

تەكەببۇر چۇ شەيتان لەئىن قىلدى فاش،
باشى ئۈزرە ھەق قەھرىدىن ياغدى تاش.
دەرەختىكى كۆپ ھاسىلۇ مىۋەسى،
باشىنى قويى ئەيلەمەك شۇۋەسى.
تىرەكنى كۆرۈك باشى يوقارىيدۇر،
گۈلۈ ھاسىلۇ مىۋەدىن ئارىيدۇر.
تەكەببۇر كىشى رۇتبەسىن پەست ئېتەر،
زەلالەت مەقامىدا پابەست ئېتەر.
تەكەببۇر قىلان ئەلنى مەھشەر ئارا،
كەتۈرگەيلەر ئۇل دارى داۋەر ئارا.
ئاياغ ئاستىدە مۈردەك يانچىلىپ،
ھەممە ئۈزۈۋنغە خارۇ خەس سانچىلىپ.
دېدى ئۇل رەسۇلى نەبىيۇ ۋەلىي:
تەكەببۇر قايۇ دىلدا بار خەردەلىي.
بىھىشتى بەرىندىن بولۇر بىنەسىب،
غەزەپ ئەتكەي ئاڭا خۇدايى رەقىب.
قايۇ باش كۆتەرسە نې ئاسا بەلەند،
سالۇر دەھر ھەر ئۈزۈنغە بەندۇ بەند.
كىم ئۇل دانەدەك قىلدى تۈپراغدە جا،
كۆتەرىپ ئېتەر سەبزە خۇررەم خۇدا.

* *

قەنائەت مۈسۈلمانغە لازىم ئېرۇر،
سەئادەتلىك ئاڭا مۇلازىم ئېرۇر.
قەنائەتلىك ئازادەئى شاھدۇر،
تەمەئلىك كىشى خارۇ گۇمراھدۇر.
دېدى ئۇل رەسۇلى خۇدايى جەلىل:
ئېرۇر قانىئ ئازادە، تامىئ زەلىل.
ئۇچار قۇشلارۇ يەر ئۈزە مۇرۇ مار،
پەرەندە، چەرەندە، نەكىم جانى بار.
ھەمە رىزقىغە ھەق كەفىلۇ ۋەكىل،
فەنئىمەل ـ ۋەكىلۇ ۋەنئىمەل ـ ۋەكىل.
كىشىگە خۇدادەك كەفىل بار ئېسە،
نە شەرمەندەلىقكى تەمەئ ئەيلەسە.
نەكىم بەردى ھەق، ئاڭا خۇرسەند بول،
قەنائەتنى قەيدىغە پابەند بول.

* *

ئىشتىتىمكى چۇن زاغ تۇغسە ۋەلەد،
بەھەددى بولۇر بالەسى زىشتۇ بەد.
قاچىپ كەتكەي ئاندىن بىر ئاي ئانەسى،
نە سۇ بەرگەي ئول ئايدا نە دانەسى.
بىرەر يول ئانى ئالدىغە كەلمەگەي،
ئۆلۈك يا تىرىك بارىنى بىلمەگەي.
ئوشول ئايدە رەززاقى رىزقىن بېرەر،
قىلۇر تەربىيەت ئانەسى تا كېلەر.
كىتابلار ئارا بۇ مۇقەررەر ئېرۇر،
ھەدىسى رەسۇلدىن مۇئەببەر ئېرۇر.
كىشىكىم بىرەر كۇن يېمەقلىق تەئام،
تاپىلسەكى قۇت ئەيلەسە سۇبھۇ شام.
كىشىدىن ھەرامدۇر تەمەئ ئەيلەمەق،
تەمەئ بىرلە ھەرنەكى ئالىپ يېمەق.
نەكىم جەمئ ئەيلەر تەئام ئەيلەبان،
جەھەننەم ئوتىدۇر يىلانۇ چايان.
كىشى خەلقدىن بىر دەرەم گەر تىلەر،
خۇدا ئاڭا يەتمىش فەقىرلىق بېرەر.
بۇ سۆزلەر ئېرۇر «بەھر رايىق» ئارا،
يەنە «كەنزى رەمزى ھەقايىق» ئارا.

* *

مۇسۇلمانلەرە سەبردۇر ۋەسفى خۇب،
سەۋابى ئانى بىھەدۇ فەزلى كۆپ.
كىشى سەبر ئەتسە مۇسىباتغە،
جەزەئ قىلماسە يەتكەن ئافاتغە.
سەۋابىن خۇدا بىنىھايەت بېرۇر،
ئەۋزەلەر بىلە ھەددۇ غايەت بېرۇر.
چۇ سەبر ئەتتى ئادەم ئەلەيھىسسەلام،
تاپىپ جۇملە مەقسۇدىنى با تەمام.
بېرىپ مۇژدە سابىرلەرغە يەقىن،
دېدى: «ئىننەرەببىك مەئەس ـ سابىرىن»
چۇ نۇھ ئەتتى سەبر ئەيلەمەكنى شىئار،

مۇرانغە يەتكۈردى پەرۋەردىگار.
خەلىل ئەتتىن نەمرۇد ئوتىغە شەكىب،
ئول ئوت ئەتتىن بوستان رەببى مۇھىب.
چۇ سەبر ئىچرە ئىسمائىل ئولدى مۇقىم،
فىداسىغە ھەق بەردى زەبھى ئەزىم.
چۇ سەبر ئەتتىن يەئقۇبكىم ماھۇ سال،
كۆرۈپ يۈسۈفىن، تاپتى ئاخىر ۋىسال.
چۇ يۈسۈف ئېتىپ سەبر زىندانۇ چاھ،
بولۇپ مىسر مۇلكى ئارا پادىشاھ.
سەبۇر ئولدى مۇسا ئەلەيھىس - سەلات،
بولۇپ دۇشمەنى غەرق دەريايى مات.
شەھى تەختى لەۋلاككە دەريايى نۇر،
قۇرەيش خەلقى جەۋرىغە بولدى سەبۇر.
ھەمە خەلق شاھەنشەھى قىلدى رەب،
ئالىپ بارچە ئەلنىڭ ئەجەم تا ئەرەب.
بولۇپ سەبردىن بارچە كامى رەۋا،
نەكىم بار مۇرادىنى بەردى خۇدا.
چۇ لەئل ئەتتىن تاش ئىچرە سەبرى جەمىل،
ئانى پۇر بەھا قىلدى رەببى جەلىل.
كىمىك سەبر ئىلە قىلدى قانىنى خۇشك،
خۇدايى تەئال ئەتتىن نافىنى مۇشك.

* * *

مۇسۇلمان كىشى سەببۇ دۇشنامدىن
ھەزەر ئەيلەسۇن خاس ئىلە ھامدىن.
دېدى ئول سىپىھرى رىسالەتتە ماھ،
ھەببى ئىلاھۇ شەفئى گۇناھ:
كىشكىنم مۇسۇلمانىنى سەبۇ ئەيلەگەي،
ھەمانا ئانى قەتل ئېتىپ تاشلاگەي.
گۇناھدە بارابەر ئېرۇر قەتلۇ سەب،
بۇ سۆز نەفسى «مىشكات»دىن قىل تەلەب.
يەنا بار كىتابلاردا كىم زالىمىي،
زىنا ئەيلە دەپ گەر ئېتەر مۇسلىمىي.
ۋەيا خەمرە ئىچلەر، سۆزۈم قىلماسەڭ،
مۇقەررەر كېلىسەرمەن باشىڭ بىدەرەڭ.

بۇ سۇرەتدە قىلسۇن زىنا خەمر ئىچىپ،
ئوتۇرسۇن ئۆلۈمدىن ئۆزىن قۇتقارىپ.
ۋە ئەمما ئەگەر گەر ئېتەر سەب ئۇچۇن،
كى يەئنى فەلانىنى سەب ئەت بۇ كۇن.
ئەگەر ئەتمەسەڭ قەتل ئېتەرمەن سېنى،
گۇمانسىز بۇ دەم ئۆلدۇرۇرمەن سېنى.
ئۆلۈم ئىختىيار ئەيلەسۇن بۇ كىشى،
بەزىنھارى سەب قىلماسۇن ئول كىشى.
كى مۇئمىننى دۇشنام ئەتكەن گۇناھ،
زىنا قىلماقۇ خەمر ئىچەردىن تەباھ.
يەنە بار كىتابلاردا كىم مۇئمىننى،
چۇ دۇشنام ئېتەر، بىل گۇناھىن ئانى؛
كى گويا ئۆزىن ئانەسىنى زىنا
قىلان بولسە يەتمىش يولى بىئىبا.

* * *

كەل، ئەي مۇئمىن، ئىسلامدا بول ئۇستۇۋار،
خىلافى شەرىئەتدىن ئەتكىل كەنار.
نەكىم ئەمر قىلدى خۇداۋۇ رەسۇل،
ئانى جانۇ دىل بىرلە ئەيلە قەبۇل.
شەرىئەتدە ھەر كىم بولار مۇستەقىم،
قويۇپ نەھيى ئەمرىدە بولغاي مۇقىم.
چۇ ئۆلمەك مۇقەررەردۇرۇر بىگۇمان،
جەھاندا نە ياخشى قالۇر، نە يامان.
ئو شۇنداغ كىشىدۇر سەئادەت قەرىن،
كى فىكر ئەيلەگەي دائىما ئۆلمەكىن.
نە بىر مەرگنى بىلكى يۈز ھادىسات،
يول ئۈزرە تۇمەن ۋەقئەئى ۋاقىئات.
كى بار ھەر مەقامدە سۇئالۇ جەۋاب،
ھەلالە ھىسابۇ ھەرامە ئەزاب.
ئۆلەر ۋەقتىكىم كەلسە شەيتان لەئىن،
تۇمەن رەڭگۇ رىۋ ئىلە ئەيلەپ كەمىن.
قىلۇر ھىيلەلەر قەستى ئىمان ئۇچۇن،
تۇرار ئەزرائىل ئالگەنى جان ئۇچۇن.
بىرى قەستى جان، بىرى ئىمان ئېتەر،

كېتىپ ھۇشىمىز، ئەقل ھەيران ئېتەر.
ئالىپ چۈن بارارلار گۈرىستان ساری،
ۋە يا ئوتۇ يا باغۇ بوستان ساری.
بولۇر قەبر كىمگە بىھىشتى نەئىم،
كىمە دەۋزەخی پۇر ئەزابی ئەلىم.
سۇئالىكی مۇنكىر، نەكىر قىلسەلەر،
جەۋابىن بېرەر ياكی نادان ئۆلەر.
قىيامەتتەكىم باش كۆتەرساق ھەمە،
رەۋان ھەشرگاھ ئىچرە بارساق ھەمە.
بۇ دۇنيادا ھەر كىم ئېتىپ خەيرۇ شەر،
قىيامەتتە بىر زەررە قالماي كۆرەر.
ئەگەر خەير ئىش ئەتسە تاپگەي سەۋاب،
ۋەگەر ئېرسە شەر فىئلى، كۆرگەي ئەزاب.
تەرازۇيى ئەئمالى ھەم بار سىرات،
كېلۇر نامە ھەر كىمگە بار ئىھتىيات.
خۇدا يارلاقانغە كېلەر راستدىن،
فەۋاسقە چەبدىن كەمۇ كاستدىن.
ئىكى يول كېلۇر بىرى جەننەت ساری،
بىرى دەۋزەخی پۇر ئەقۇبەت ساری.
كىرەرمىز قايۇ يولغە مەئلۇم يوق،
نېتەرمىز ئوشول كۇندە مەھرۇم يوق.
بارۇر يولىمىز ئىچرە يۇز مىڭ خەتەر،
بىزىڭدەك گۇناھكار ئول كۇن نېتەر.
بەس، ئەۋلاۋۇ لازىمدۇرۇر ھەر زەمان،
ئالىپ يادىمىزغە، كۆتەرىپ فىغان.
ياقانی تۇتۇپ تەۋبە ئەيلەپ نۇسۇھ،
تۇن ئاخشامدە قان يىغلاسەك تا سۇبۇھ.
يۇرەكنی گۇناھ خەۋفىدىن قان قىلىپ،
ئىكی كۆزنی غەم بىرلە گىريان قىلىپ.
دېسەك: يا ئىلاھا گۇناھكارمىز،
مەئاسىي مەيی بىرلە سەر شارمىز.
ئۆتۇپ ئۇمرىمىز ھەيفكىم رايىگان،
ھەۋاۋۇ ھەۋەسلەر بىلە كۆپ يامان.
بىرەر كېچە ئۇيقۇ ھىرام ئەتمەدۇك،
ئىبادەت سارىغە خىرام ئەتمەدۇك.
نەكىم خاھلادی نەفس، قىلدۇك ئانی،
نەكىم دېدی شەيتان، ئىشەندۇك ئانی.
بولۇپ نەفسىمىز شاھۇ شەيتان ئەمىر،
بۇ ئىككىگە بىز بەندە بولدۇك ئەسىر.
قىيامەت كۇنىكىم قاتىغ كۇن ئېرۇر،
ھەمە قەد ئانی خەۋفىدىن نۇن ئېرۇر.
بىلەلمەن نە بولغاي بىزی ھالىمىز،
نېچۇك كەچكەي ئول كۇندە ئەھۋالىمىز.
خۇسۇسەن غىياسىددىنی پۇر گۇناھ،
ئەزىز ئۇمری ئۆتكەن گۇناھ بىرلە، ئاھ.
قولىدىن بىرەر كەلمەگەي بەندەلىق،
بىساتىدە يوق غەيری شەرمەندەلىق.
نە بىر كۇن سەۋابی بەپا ئەيلەگەن،
نە بىر كېچە يادی خۇدا ئەيلەگەن.
قىيامەتدە نەيلەر بۇ ئەھۋال ئىلە،
خۇداغە نەدەر بۇ يامان ھال ئىلە.
گور ئىچىندە قويغاندە مۇنكىر، نەكىر،
ئىلىكتە نە بار ھەق تەئالاغا دەر.
قولۇمدە بەغەير ئەز گۇناھ ھېچ يوق،
بەجىز ھالی زارۇ تەبەھ ھېچ يوق.
گۇناھىمدە يوقتۇر نىھايەت پەدىد،
يامان فىئل ئىلە قەۋلە غايەت پەدىد.
نەكىم مۇندە كەسب ئەيلەدىم خەيرۇ شەر،
ھىسابىنی بىر زەررە قويماي ئالەر.
ئەگەر ئەدل ئېتەر ۋاي ئەھۋالىمە،
قىيامەت ئېلی يىغلاغاي ھالىمە.
ئەگەر لۇتف ئەتسە سازاۋاردۇر،
غەفۇرۇ رەھىم، ھەيىۇ سەتتاردۇر.

ئىمان سەلامەت ئىلتىمەكنی بەيانی

دېدی فەخری دىن شەيخۇل ـ ئىسلامی ۋەقت،
مۇرىدی ئىدی خاس ھەم ئامی ۋەقت.
بۇخاراده ئېردی يىللار ئول،
قىلىپ ھال ھەم قال تەھسىللار ئول.
دېدی: تۇشده كۆردۇم رەسۇلی جەھان،
توقۇز يۇزۇ توقسان توقۇز يول ئەيان.

سۇئال ئەيلەدىم ھەر كۆرەندە مۇدام،
كى ئەتسەم تىرىكلىكدە نە ئىش دەۋام؟
دېدىلەركى: ھەر كۈن نامازى دىگەر،
ئوقۇغان كېيىن ۋىرد ئېتىلگەي، ئەي پىسەر.
ئوقۇلغان قۇلھۇۋەللاھنى ئون بىر كەرەت،
كى ئىمان سەلامەتغە بولغاي جىھەت.
يەنە ئايدى غەزالىي قۇتبى زەمىن:
كىتابىندەكىم، ئاتىدۇر «ئەربەئىن».
ياتار ۋەقتىدە ھەر كېچە مۇسلىمىي،
ئوقۇر سۇرەئى كافىرۇن ئۈچ يولى.
بۇ دۇنيادىن ئىمان سەلامەت كېتەر،
ئۇ دۇنياغە بارغاندا راھەت تاپەر.

ھەزرەتى رىسالەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمغە سەلاۋات ئايتمەك بەيانى ۋە خەۋاسىدۇر

رەسۇلغە سەلات ئايتمەك كۆپ سەۋاب،
قىلمىق، ئەي بەرادەر، بۇ ئىشكە شىتاب.
ئىدى بىر كۈنى چىقتى ئۆيدىن رەسۇل،
قىلىپ ئېردى كۆپ ۋەقت خۇشلىك جۇلۇل.
دېدى كەلدى جىبرىل ئەلەيھىسسەلام،
خۇدادىن كەتۇردى بۇ ياخلىخ پەيام.
كىشىكىم دېسە ماڭا بىر يول سەلات،
ئاڭا ئون يولى خالىقى كائىنات.
يىبەرۇر ئۆزى فەزلىدىن رەھمەتىن،
تەرەھھۇم ئېتىپ، مەھۇ ئېتەر زىللەتىن.
يەنە بىر كۈنى مەسجىد ئىچرە رەسۇل
ئوتۇرۇپ، ساھابە ھەمە ئوڭۇ سول.
كىرىپ كەلدى بىر كىشى كۆز تولا ياش،
ئۇرار ئېردى ھەر لەھزە باشىغە تاش.
دېدى: يا رەسۇلى خۇدا، ئەي جەلىل،
گۇناھىم ئاغىر تاغلاردىن سەقىل.
كى يەئنى بەناھەق كىشى قانىنى
تۆكۈپ، تەندىن ئايرۇ ئېتىپ جانىنى.
رەسۇل ئايدىلار: كەت، ساڭا يوق بەھىشت،
ئۇمىد ئەتمە ئول جايى زەررىنە خىشت.
بۇ سۆزدىن بۇ بىچارە ھەيران بولۇپ،
ئېتىپ دادۇ ئەفغانۇ گىريان بولۇپ.
ئوشۇل دەم خۇدادىن كېلىپ جىبرەئىل،
كەتۇردى خۇدادىن پەيامى جەلىل.
كى ھەر كۈن نەمازى دىگەردىن كېيىن،
دۇرۇد ئايتسا ئون بىر يولى سىدقىدىن.
كېچەر ئول گۇناھىنى رەببى غەفۇر،
ئېتەر ئول دۇرۇد نەفئى يەۋمۇن - نۇشۇر.
پەيەمبەرگە ئول دەمكى مىئراج ئىدى،
ئىزى ئەرشلەر باشىغە تاج ئىدى،
دېدىلەر سەماۋات ئارا بىر مەلەك،
باربىركەن باشى فەۋقى يەتتى فەلەك.
باشى بىر ۋە لېكىن يۈزى مىلىك ئىدى،
يەنە ھەر يۈزە ئاغزى مىلىك ئىدى.
ھەر ئاغزىدە مىلىك تىل ئىدى دەرھىساب،
سۇئال ئەتتى ئاندىن رەسۇل باشىتاب.
كى سىز، ئەي فەرىشتە، سانارسىز نېمە؟
دېدىكىم: بىلەرمەن ھىسابى ھەمە.
قارۇ يامغۇرۇ ھەم دەرەخ بەرگلەرى،
بەيابانۇ ھەم تاغۇ تاشلار بارى.
ۋە لېكىن سىزىلگ ئۇممەتىڭىز ئەگەر،
دېسە سىزگە بىر يول سەلاتى مەگەر.
سەۋابىن ھىساب ئەيلەرەم تاكى ئون،
بىلەلمەم ئەدەد بولسە ئوندىن فۇزۇن.
يەنە ھەر كىشى ئەيلەر ئولسە دۇئا،
ئۇمىدىكى بولغاي دۇئاسى رەۋا.
ئەگەر ئەۋۋەل - ئاخىر ئايتسە سالات،
ئىجابەت قىلۇر خالىقى كائىنات.
جۇنەيد ئولكى قۇتبى زەمانە ئىدى،
ۋەرەئ بابىدا دەر يىگانە ئىدى.
دېدى: بىر يىگىت ھەجدە كۆردۇم رەۋان،
سەلاتدىن بۆلەك دېمەدى بىر زەمان.
چۇ سوردۇم سەبەب نې، دېدى ئول يىگىت:
مۇبارەك قۇلاغىڭ تۇتۇپ سۆز ئىشىت.
بار ئېردى ئاتام ئىككىمىز بىر يولى،
قىلىپ قەسد چىقدۇق سەفەرنى يولى.
بەناگاھ ئاتامنى قازاسى يېتىپ،
تەنى قالدى ئالدىمدا جانى كېتىپ.

چۇ كۆردۇم باشىدىن ئاياغى سىياھ،
بولۇپ سۇرەتى خوكدىن ھەم تەباھ.
چۇ ئاتام ئىدى فىسق ئاغۇشتەسى،
تۇشۇپ بويىنغە فىسقنى رىشتەسى.
بۇ ھالنى كۆرۈپ تاپتى ھۇشۇم زەۋال،
بۇ ھالەتدە بىر شەخسىي فەرخۇندە فال.
كېلىپ قوللارىن باش ـ ئاياغقە سۇرۇپ،
دۇئا ئايتتىلار يانىدە ئولتۇرۇپ.
ئاتامنى يۇزى ئافتاپدىن بەنۇر
بولۇپ، سۇرەتى خۇب گويا كى ھۇر.
دېدىم: كىم سىز، ئەي ھەزرەتى پاك زات،
مۇبارەك جەمالى خۇجەستە سىفات.
دېدىلەر: ئېرۇرمەن رەسۇلى خۇدا،
ئاتاڭ ۋىردى بار ئېردى سۇبھى مەساھ.
سالات ئايتۇر ئىدى ماڭا ھەر زەمان،
چۇ كۆردۇمكى ھالاتى بولدى يامان.
كېلىپ قوللادىم، ئانچۇنىن ھەر كىشى،
سالات ۋىرد ئايتماق ئولسە ئىشى.
بۇ دۇنيا بىلەن ئاخىرەت قوللاغۇم،
ئاداشسە ئەگەر يولىدىن، يوللاغۇم.
دېدى بۇ ھۇرەيرە ھەدىسى سەھىھ،
رەسۇلدىن رىۋايەت ئېتىپدۇر سەرىھ.
دېدىلەر: كىشى ماڭا پىتكەندە ئات،
رەۋان كەينىدىن پىتسە لەبزى سەلات.
ئوشول لەبزى تا كاغەز ئۇستىدە بار،
فەرىشتىلەر ئانى گۇناھىن تىلەر.
نە چەندانكى بولسە گۇناھى ئانى،
كېچىپ رەھمەت ئەيلەر ئىلاھى ئانى.

* *

پەيەمبەرغە بولدى سەلات ئەتمەكى،
ئېرۇر ئۇمرىدە فەرزى ئەين بىشەكى.
چۇن ئەۋۋەل ئىشتىسە مۇبارەك ئاتىن،
سەلات ۋاجىب ئېرمىش بەھەر ئەھلىدىن.
مۇكەررەر ئىشتكەندە ھەر باردۇر،
كى ۋاجىبۇ يا مۇستەھەب باردۇر.
دېدى «بەھرى رايىق»دە ۋاجىب سەھىھ،
«فەتاۋي»دە ۋاجىب، لېك ئىرمىش سەرىھ.
كىفايەئى شۇئىدە ۋاجىبنى بىل،
كى ھەر يول ئىشتكەندە ۋاجىب دېگىل.

* *

دېدى ئاندە بار ئېردى مەردى فەقىھ،
ئانى ئالدىدە بۇ ئەلى بىر سەفىھ.
ئۆزى سالىكى مەئرىفەتلىك ئىدى،
ۋەرەئدە مەلائىك سىفەتلىك ئىدى.
چۇ ئۆلگەندە كۆردىلەر ئەھلى كۇشۇف،
كى بار كۇفرىدە ئۆلگەن ئەللەر سۇفۇف.
ئوشول سەف ئارا بەلدە زۇننار ئىدى،
باشىدە موغۇل تاقەسى بار ئىدى.
دېدىلەر: ساڭا بۇ ھالەت نەدۇر،
بۇ كۇفار ئارا ئىستىقامەت نەدۇر؟
جەۋاب ئايدىكىم: رەسۇل ئاتلارىن،
ئىشىتتىم دەر ئېردىم سەلات ئەۋۋەلىن.
مۇكەررەر ئىشتكەندە ئايتماي سەلات،
ئوتۇرۇر ئىدىم ئەتمەي ئاندىن ئۇيات.
بۇ سۆزدىن ئەيان بولدىكىم ھەر كەرەت،
ئىشىتتىڭ ئېرۇر ۋاجىبۇل ـ مەرتەبەت.
ئېرۇر مۇستەھەپ ھەر زەمان ئايتمەكى،
سەۋابى ئېرۇر كۆپ ئەزىم بىشەكى.

* *

ئېرۇر جۇمئەكۇن بارچە كۇن سەييىدى،
رەسۇل ئاندە كۆپ تائەت ئەيلەڭ دېدى.
يەنە ئاندا غۇسل ئەيلەمەكدۇر سەۋاب،
دېدىلەر ئەبۇبەكرخەيرۇس ـ سەھاب:
كىشى جۇمئە ئۇچۇن ئەگەر غۇسل ئېتەر،
بەدەندىن گۇناھى تەمامەن كېتەر.
دېدىلەر پەيەمبەر رەسۇلى خۇدا:
ئەگەر بولسە ھەر كاسە سۇ بىر تىلا.
ئالىپ سۇنى زىنھار سىز غۇسل ئېتىڭ،
ئەگەر ئۇممەتىم سىز بىلا تەرك ئېتىڭ.
كىتابى ئاتى «ھەيرەتۇل ـ فۇقەھا»،

ئانى ئىچرە كەلتۈردى مۇفتىي ئەلا.
رەسۇل دېدىلەر: كوھى قاف ئارقەسى،
بەيابانى باردۇر بەۋۇسئەت بەسى.
كى باردۇر بۇ دۇنياچە يەتتى تەمام،
پەرىشتىلەر ئول يەردە ئەتمىش مەقام.
چۈنان كۆپكى بىر ئىگنە تۇشسە ئەگەر،
مۇقەررەر پەرىشتە باشىغە تۇشەر.
ئالار جۇملە جۇمئە كۈنى سۇبھىدىن،
پاتىپ ئافتاپ شامىغە بىل يەقىن.
خۇدادىن بىرەر سائەت ئالماي قەرار،
بۇ كۈن غۇسل قىلغان گۈناھىن تىلەر.
جەنابەتتىن ئاز غۇسل ئەتسە قايۇ،
ئاخىرده مۇنى قەسد ئېتىپ قۇيسە سۇ.
بۇ ئەۋلا ئېرۇر، قىلماسە ھەم بولۇر،
كى غۇسلى جەنابەت كىفايەت ئېرۇر.
يەنە تەۋبە ئەتسۇن گۈناھدىن بۇ كۈن،
رەسۇلغە دۇرۇد ھەم ئىبەرسۇن فۇزۇن.
رەسۇل ئايدى: ھەر جۇمئە كۈن يا ئەلى،
دۇرۇد ئايتسا ھەركىم ماڭا يۈز يولى.
كى يەتمىش يىل ئەتكەن گۈناھى كېتەر،
خۇداۋەند يۈز ھاجەتىن ھەم بېرەر.
كىشىكىم نەماز جۇمئە ئەتمەك ئۈچۈن،
قەدەم قويسە مەسجىد ساری ئۇشبۇ كۈن.
دېدىلەر رەسۇلىللاھى نىكى زات،
بېرەر ھەر قەدەمگە خۇدايى جىھات.
سەۋابى ئىبادەتى [مىڭ] مىڭ تەمام،
كېچەدە قىيام ئەتسە كۈندۈز سىيام.
رەسۇل ئايدىلار: ھەر كىشى غۇسل ئېتىپ،
ھەمەدىن بۇرۇنراق مەسجىد كىرىپ.
تاپىپ ئەۋۋەلىن جۇملە ئەھلالىنى،
كى يەئنى ئەزان، خۇتبە ھەر ھالىنى.
سۈكۈت قىلسە مەسجىدده دېمەي كەلام،
تاپار ھەر قەدەمده سەۋابى تەمام.
پەيەمبەر دېدىلەر: كىشى جۇمئەنى،
ئوقۇسە بەشەرتۇ بەئاداپ ئانى.
تاپار مىڭ شەھىدنى سەۋابىن يەقىن،
كى ئولكان ئالار جۇملەسى بەھرىدىن.
پەرىشتىلەر ئەبۋابى مەسجىدغە جەمئ،
بولارلار نەماز ۋەقتى مانەندى شەمئ.
نەمازغە كىرەر ئەلنى ئەيلەر دۇئە،
چۇ ئول دەمكى چىققاي ئىمام خۇتبەگە.
ھەمە مۇنبەر ئاستىدە قىلغاي مەقام،
ئوشۇل دەمدە ئەيلەك دۇئا بەر دەۋام.
كى مۇنبەرگە چىقسا ئىمام ئول دەمى،
دۇئا ئەيلەسە مۇستەجابدۇر ھەمى.
خۇسۇس ئىككى خۇتبەنى ئورتاسىدە،
ئىمام مۇنبەرىدىن تۇشەر جاسىدە.
كىشىكىم نەماز جۇمئە قىلسە ئادا،
جايىدا ئوتۇرسە بەيادى خۇدا.
ئوشۇل يەردە ئەتسە نەمازى دىگەر،
بۆلەك ئىشغە مەشغۇل بولماي ئەگەر.
سەۋابى ھەجۇ ئۇمرەنى بىگۇمان
بېرۇر ئاڭا ئول كۈن خۇدايى جەھان.
يەنە ئايدىلار ھەزرەتى ئەۋلىيا:
كىشى ئەتسە جۇمئە نەمازى ئادا.
ئوقۇسە ئەگەر فاتىھە يەتتى يول،
يەنە قۇلھۇۋاللاھ ئەھەد يەتتى يول.
يەنە قۇلئەئۇز ھەر قايۇ يەتتى ھەم
ئوقۇسە، خۇداۋەندى ساھىب كەرەم.
كېلۇر جۇمئەغەچە جەمىئى بەلا،
ئاڭا تاپماگەي يول بەئەمرى خۇدا.
كىشى بىر بەلايىغە بولسە دۇچار،
ئانى دەفئىنى قىلماغاي ھېچ كار.
كۈنى جۇمئەچۈن ئەسرنى ئوقۇسە،
كى يەئنى ئەزان، خۇتبە ھەر ھالىنى.
سۈكۈت قىلسە مەسجىدده دېمەي كەلام،
تاپار ھەر قەدەمده سەۋابى تەمام.
پەيەمبەر دېدىلەر: كىشى جۇمئەنى،
ئوقۇسە بەشەرتۇ بەئاداپ ئانى.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(نەشرگە تەييارلىغۇچى خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىدا)

هاجى ئىمىن پىچەتسارىي

شېئىرلار

نەشرگە تەييارلىغۇچى: بۇۋىمەريەم شېرىپ خوشتار، دىلبەر شاھىمەردان

مۇھەررىردىن: ژۇرنىلىمىزنىڭ ئومۇمىي 69 ـ، 70 ـ سانلىرىدا هاجى ئىمىن ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرى هەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈش بىلەن بىللە، هاجى ئىمىننىڭ بىر تۈركۈم شېئىرلىرىنى ئېلان قىلغانىدۇق. بۇ سانىمىزدا شائىر هاجى ئىمىننىڭ يەنە بىر تۈركۈم شېئىرلىرىنى ئوقۇرمەنلەر هۇزۇرىغا سۇندۇق.

* * *

تەجەللىنى قىزىلگۈلدىن خۇدا بۇلبۇلغە كۆرسەتمىش،
كې زاهىر دەم ئاڭا ئاشىق قىلىپ بۇلبۇلنى سۆزلەتمىش،
هەمىشە يىغلاتىپ ئانى هەقىقەت يولنى كۆرسەتمىش،
بەرادەرلەر، خۇدانىڭ ئىشقىدە دىيۇانىدۇر بۇلبۇل.

«هەزار دەستان» ئاتاندى، دوستلار، بۇلبۇل زامان ئول دەم،
خۇدانىڭ ئىسمىنى ئايتۇر سەھەرلەر سايرابان هەردەم،
سەنا ئايتۇر خۇداغە، دوستلار، فەرياد قىلىپ هەر دەم،
بۇ ئاشىقلار ئىچىندە، دوستلار، ئازارەدۇر بۇلبۇل.

كېچەلەردە ئارام ئالماي بۇ گۈلنىڭ ئىشقىدا يىغلار،
سەھەرلەردە فىغان ئەيلەپ، گۈل ئىشقىدا يۈرەك داغلار،
هەمىشە گۈلدىن ئازار يەپ، خۇداغە ئاه ئۇرۇپ يىغلار،
گۈل ئىشقىدا مۇدام يىغلاپ جانىن بەرگەن غەرىب بۇلبۇل.

كې زاهىردە ئانىڭكى مەئشۇقى گۈل، باتىنى هەقدۇر،
بۇ زاهىردە ئاڭا مەغرۇر بولۇپ، ۋەسلىغە يەتمەكدۇر،
بۇ گۈل باشىدە سايراپ هەر زەمان ئەرزىنى ئەتمەكدۇر،
كۆيۈبان ئىشق ئوتىدە، دوستلار، مەستانىدۇر بۇلبۇل.

بۇ بۈلبۈل گۈل باشىدە دائىما يىغلاپ نەۋا ئەيلەر،
قىزىلگۈل ئىشقىدە، ئەي دوستلار، بۇ ئاھۇۋا ئەيلەر،
كي سايراپ گۈل باشىندا بۇ ئەزىز جانىن فىدا ئەيلەر،
ئەزىز جاندىن قىزىلگۈل ئالدىدا بىزارىدۇر بۈلبۈل.

بەرادەرلەر بىلمەك ئاشىق ئۆلۈمدىن قىلمغاي پەرۋا،
تىلەپ دىيدارى ھەقنى كېچە ـ كۈندۈز ئەيلەگەي غەۋغا،
سەھەرلەردە بولۇپ بىدار، چېكەرلەر زىكرى ئىللەللاھ،
چىراغغە ئۆزىن ئۇرغان بەلكى ئول پەرۋانىدۇر بۈلبۈل.

خۇدانىڭ سۇنئىنى گۈلدىن كۆرۈپ بۈلبۈل نەۋا ئەيلەر،
كۆرۈپ ھەق قۇدرەتىنى كېچە ـ كۈندۈز ئاھۇ ۋا ئەيلەر،
سەھەرلەردە بۇ قۇش ھەق دەپ، كۆزىن يۇمماي سەدا ئەيلەر،
خۇدانىڭ مىكىبىر ئىسمىن ئايتىبان بىيدارىدۇر بۈلبۈل.

ئانىڭ چۈن، دوستلار، بۈلبۈل بىلمەك گۈيا زەبان بولمىش،
خۇدانىڭ مىكىبىر ئىسمىن ئوشۇل بۈلبۈل بەيان قىلمىش،
ئانىڭ نامى، دوستلار، «بۈلبۈلى گويا زەبان» بولمىش،
ئەمىن ھاجى غەربىنى كۆيدۇرۇپ كۈل قىلدىلار بۈلبۈل.

* *

قىزىلگۈل مەئشۇقىدۇر، دوستلار، بۈلبۈل ئانا ئاشىق،
كي چىن ئاشىقلارنىڭ، دوستلار، بۇ دىللارى سادىق،
سەھەرلەر يىغلاغانلار بولغۇسى دىيدارىغە لايىق،
تەمام جانۋەرلەر ئىچىندە، دوستلار، دىيۇانىدۇر بۈلبۈل.

مەنى بۈلبۈل سەھەردە سايراغايلار ئاھۇ ۋا ئەيلەپ،
ھەمىشە گۈل باشىدا، دوستلار، بۈلبۈل نەۋا ئەيلەپ،
خۇدانىڭ ئىشقىدە بۇ بەلكى دەردىگە دەۋا ئەيلەپ،
قىزىلگۈل ئىشتىياقىدە ھەمىشە زارىدۇر بۈلبۈل.

خەبەرداری قىزىلگۈلنىڭ باشىدە ئۇشبۇ بۈلبۈلدۇر،
قىزىلگۈل ھەم، يارانلار، گۈل ئىچىندە بەلكى بىر گۈلدۇر،
قىزىلگۈل نامىنى ئالەمگە پۈر قىلغان بۇ بۈلبۈلدۇر،
قىزىلگۈل ئىشقىدە ئۆزىن ۋەيران ئەيلەگەن بۈلبۈل.

گۈلى سەۋسەن، گۈلى لالە، يانا باردۇر سارىق گۈللار،
گۈلى تاجى، گۈلى جۇخا، بىلمىگىلار رەڭ بەرەڭ گۈللار،
خەبىدارى ئانىڭ باشىدە يوق سايرارغە بۇلبۇللار،
قىزىلگۈلغە ئۆزىنى مۇبتىلا قىلغان ئېرۇر بۇلبۇل.

قىزىلگۈلدىن چىرايلىغدۇر، بەرادەرلەر، بىلىڭ ئەترى،
بۇ بۇلبۇلغە كۆرۈنمىشتۇر قىزىلگۈل لەيلەتۇل - قەدرى،
قىزىلگۈلدىن تەجەللىي كۆرسەتىپ بۇلبۇلغە ئول تەڭرى،
ئانىڭ چۈن دائىما يىغلار، قىزىلگۈل ئىشقىدە بۇلبۇل.

ئەجەب خۇشبۇي، بەرادەرلەر، ئىپار زەئىپەر بىلەن كافۇر،
ھەمىشە يىغلاغانلار ئاقىبەت دىيدارىنى تاپۇر،
بىلىڭ دۇنياغە مەغرۇر بولغۇچىلەر تۇشغىچە ياتۇر،
بەرادەرلەر، سەھەرلەر دائىما ئاگاھىيدۇر بۇلبۇل.

گىيالارنىڭ ئىچىندە ياخشى دارۇۋار ئېرۇر زەئفىران،
ئەجەب خۇشبۇي ئوشۇل سۇنبۇلۇ ئەنبەر ھەم گۈلى رەيھان،
چىقارۇر يايشەۋارى، يارانلار، شاخلىغ مەرجان،
نې كارى بار ئىپار، زەئفەر بۇ گۈلنىڭ ئاشىقى بۇلبۇل.

جەۋاھىر ئىچىدە رەڭدار زۇمۇرەد بىرلە بۇ ياقۇت،
سەدەفنىڭ قارنىدە، دوستلار، كەۋنى ئەيلەمىش مەۋجۇت،
كى بىل ھەركىم دىلىدا، دوستلار، ئۆز ياردىن مەقسۇد،
نېمە كارى بولۇر ھەر نېچە بۇ گۈلنىڭ ئاشىقى بۇلبۇل.

كى تاشغە بولسە ئاشىق، بۇ گۈھەر قەدرىنى بىلمەسلەر،
تەجەللىي كۆرسەلەر تاشدىن كەۋنى كۆزغە ئىلماسلار،
ئەگەرچە ئۇچراسا گەۋھەر ئاڭا نەزەرنى سالماسلار،
نېمە قىلسۇن بۇ گەۋھەرنى، بۇ گۈلنىڭ ئاشىقى بۇلبۇل.

يانا زەر قەدرىنى، ئەي دوستلار، بەلكى بىلۇر زەرگەر،
كې نادان ئالدىغە زەر ئۇچراسا، بىل ئانى تۇچ دەرلەر،
ئىمىن ھاجى ھەمىشە يىغلابان: ۋاھ ھەسرەتا دەرلەر،
نې كارى زەر، بۇ گەۋھەرغە، بۇ گۈلنىڭ ئاشىقى بۇلبۇل.

* *

بىلمەك ھەر كىم كۆزىنغە ئۆز مەھبۇبى چىرايلىقدۇر،
بىلمەك ھەر كىمنى ياری، ئەي يارانلار، ئۆزگە لايىقدۇر،
بىلمەك بىرگە دىلىن بەرگەن ئەرەنلەر بەلكى سادىقدۇر،
نېمە كارى چىرايلىقغە، بۇ گۈلنىڭ ئاشىقى بۇلبۇل.

بۇ بۇلبۇل گۈلغا ئاشىقدۇر ئانىڭدىن باشقەغە باقماس،
يانا سەن باشقا گۈلنىڭ تەرىپىن قىلساڭ ئاڭا ياقماس،
قىزىلگۈل مەئشۇقى ئانىڭ، ئانىڭدىن باشقەغە باقماس،
قىزىلگۈل ئىشقىدە، ئەي دوستلار، رەسۋايىدۇر بۇلبۇل.

كېچىلەردە قىزىلگۈل ئىشقىدە بۇ ئەسلا خاب قىلماس،
بۇ گۈل ئىشقىدە بۇلبۇل، دوستلار، كۆزنى بىر يۇمماس،
كې سايراپ زارۇ ئەفغان قىلغۇسىدۇر، ئەسلا بۇ ھارماس،
قىزىلگۈل ئىشقىدە بىل، مەستى لايەقىل ئېرۇر بۇلبۇل.

قىزىلگۈلنى كۆرەي دەپ سايرابان دائىم فىغان ئەيلەر،
سەھەرلەردە خۇدايىمغە ئەرز ھالىن بەيان ئەيلەر،
ھەمىشە ئاھۇ ۋاھ ئەيلەپ بۇ بۇلبۇل گۈلنى ياد ئەيلەر،
ئاچىلدى گۈل جەمالىن، كۆرمەدى بىچارە بۇ بۇلبۇل.

بۇ گۈل ئاچىلغانىن كۆرمەي، بۇ بۇلبۇل داغۇ ھەسرەتتە،
ئاچىلغانىن كۆرەرمەن دەپ، كېچە بىچارە غۇربەتتە،
سەھەر ۋەقتىدە كەتتىلەر، بۇ بۇلبۇل كۆزى غەفلەتكە،
كۆزىن ئاچسا ئاچىلمىش گۈل ئەجەب ھەيرانە بۇ بۇلبۇل.

ئاچىلغانىن كۆرەي دەپ دائىما قەسىت ئەيلەگەن بۇلبۇل،
بۇ گۈل ئاچىلغانىن كۆرمەي، مۇدام قان يۇتقۇسى بۇلبۇل،
ئاچىلۇر ۋەقتىنى بۇلبۇلغە ھېچ كۆرسەتمەدىلەر گۈل،
يۇرەكى ئۆرتۇنۇپ، ئەي دوستلار، پەرياد قىلۇر بۇلبۇل.

بۇ گۈل ئاچىلغانىن كۆرمەي بۇ بۇلبۇل يۇرەكى قاندۇر،
ئانىڭ دەردىدە، ئەي دوستلار، بىلمەك بۇلبۇل رەمەق جاندۇر،
غەرىب بىچارە بۇلبۇلنىڭ يۇرەكۇ باغرى تەمام قاندۇر،
ھەمىشە بۇ سەھەردە ئاھ ئۇرۇبان يىغلاغاي بۇلبۇل.

ئەمىن ھاجى بۇ بۇلبۇل ھالىغە ھەيران بولدۇم مەن،
خۇدۇمنى بىلمىدىم، ئەي دوستلار، سەۋدايى بولدۇم مەن،
بۇ گۈلنىڭ زۇلمىغە، ئەي دوستلار، ھەيران بولدۇم مەن،
ئەمىن ھاجى دىلىدا قويدى يۈزمىڭ داغ، بىلىڭ، بۇلبۇل.

* * *

بىل بەھارنىڭ ئەۋۋەلىدە ئاچىلدىلار لالەگۈل،
خۇب چىرايلىغدۇر، بەرادەرلەر، بىلىڭلار لالەگۈل.
بارچە گۈلدىن ئەۋۋەلەن ئاچىلغۇسىدۇر بىلسەڭىز،
ئۆزى نازۇك گۈلى رەئنادۇر بىلىڭلەر لالەگۈل.
ئەۋۋەلى بەھارە لالە ئاچىلدى ياقۇت مىسال،
ئول قىزىل قانغە بويالغاندەك شەھىتنىڭ قانى گۈل.
بەلكى ياقۇتدەك قىزارتىپ گۈلى رەئنا رەڭگىنى،
ئەھلى دىللارنىڭ ئېرۇر، ئەي دوستلار، بۇ جانى گۈل.
دوستلار، ياقۇت مىسال گۈل رەڭگىنى ئەيلەپ قىزىل،
جان فىدا قىلغان بەرادەرلەر شەھىدنىڭ قانى گۈل.
لالەۋەر ئاتى ئانىڭ خۇبۇ چىرايلىغ ھۇسنى بار،
ئىشق ئەھلىنىڭ، بەرادەرلەر، بىلىڭلار جانى گۈل.
بارچە گۈلدىن لالە ئەۋۋەل ئاچىلۇرلار بىلسەڭىز،
بەرگۈسى يازدىن نىشان، ئەي دوستلار، ئازادە گۈل.
جۇملەدىن ئەۋۋەل خەبەر بەرگەي بەھاردىن لالەجان،
خۇشخەبەر كەلتۇرگۈچى، ئەي دوستلار، شادە گۈل.
كۆرۈنۈر كۆزۈمغە چىرايلىق، يارانلار، لالەجان،
ئەھلى دىللارنىڭ، بەرادەرلەر، بىلىڭلار جانى گۈل.
ئەڭى نۇرلۇغ، ئۆزى نازۇك، بۇ قىزىل ياقۇت سىفەت،
خۇب چىرايلىغدۇر، بەرادەرلەر، بىلىڭلار لالەگۈل.
خۇب كېلىشكەن قامەتى باردۇر، يارانلار، لالەنىڭ،
بۇ ۋۇجۇدۇمنى مېنىڭ قىلدى مۇدام خۇمارى گۈل.
گۈلى سەۋسەر بۇ قىزىل گۈللاردىن ئەۋۋەل ئاچىلۇر،
تۆرت فەسلىيدىن بىلىڭلار، بەلكى خەبەردار گۈل.
بۇلبۇلى يوقدۇر باشىدا لالەگۈلنىڭ، دوستلار،
ئاچىلۇر رويى بەھاردە بىلسەڭىز ئازادە گۈل.
جۇملە گۈلنى ئافەرىد ئەيلەگەن گۈل بار بىلىڭ،
سۆزلىمەس كۆزنى كۆرۈنمەس جۇملە ئالەم شاھى گۈل.
ئول ئەجايىپ گۈل ئېرۇرلەر، ھېچنېمە مانەند ئەمەس،
بۇ زەمىنۇ ئاسمانۇ جۇملە جاندار ئاڭا قۇل.
ئول ئەجايىپ پادىشاھدۇر قۇدرەتىنى قىل تەماش،

ئىبتىداۋۇ ئىنتىهاسى يوق ئۇشانىڭ، ئەي ئوغۇل.
ئىبتىداسى، ئىنتىهاسى يوق ئانىڭكى، دوستلار،
ياد ئەيلەپ تۇن كېچىلەر يىغلىساڭ قىلغاي قەبۇل.
كۇللۇ ئەشيانى ياراتقان شاهى بىردۇر، ئىككى ئەمەس،
ئول خۇدانىڭ ئەلچىسىدۇر بىلسەڭىزلەر هەق رەسۇل.
خالىقى كۇللى مەكاندۇر ئول ياراتقان پادىشاه،
جۇملە ئالەم، بەلكى جاندار جۇملە ئادەم ئاڭا قۇل.
بىر ـ بىرىغە ئوخشاماس ئانىڭ ياراتقان نەرسەسى،
بارچە نەرسە ئۇشبۇ دۇنيادا بىلىڭلار ئاڭا قۇل.
ۋاهىدۇل ـ قەهھار ئۇ شاهىنىڭ ئىسمى، دوستلار، بىلسەڭىز،
بۇ زەمىنۇ ئاسمانۇ، تاغۇ تاشلار ئاڭا قۇل.
بولسە ئەقلىڭ، ئەي بەرادەرلەر، ئانى قىلغىل قىياس،
كېچە ـ كۇندۇز ئۆز هالىڭغە يىغلا، سېنى يوق يەردىن پەيدا قىلغان پەرۋەردىگارىڭنى تونۇ،
بۇيرۇغان ئەمرلەرنى قىل، كاتتەلىغ قىلما، ئاجىز بول. ئۆلۈمنى ياد قىل، ئاجىز بول. يامانلىغ،
زورلۇغنى تاشلا، ياخشى ئىش قىل، يامان ئىش قىلما. ئۆلۈپ كەتكەنلەردىن ئىبرەت ئال، دۇنياغا
ئىئتىماد قىلما، بۇ دۇنيادا ۋەفا يوق. دىلىڭنى دۇنياغا بەرمە، ئاخىر داغدا قالۇرسەن.

خۇداغا زار يىغلا، بىز بارچەمىز ئاڭا قۇل،
يىغلاپ سەهەر دائىم ئۆزۈڭنى ئەيلە بۇلبۇل.
يىغلاپ سەهەر دائىم يۇرەك باغرىڭنى قان قىل،
پەريات قىل هەمىشە مىسالى ئۇشبۇ بۇلبۇل.
بۇلبۇل سايرار سەهەردە گۇل ياددا هەر زامان،
سەن سايرىساڭ نې بولغاي، هەق يادىدا، ئەي ئوغۇل.
بۇلبۇل سايرار، بارانلار، گۇل ئىشقىدە هەمىشە،
يىغلاپ يالبار خوجاڭغە، ئەي كەم ئەقىل غەرىب قۇل.
تەجەللىي كۆرسەتىپدۇر بۇلبۇلغە ئۇشبۇ گۇلدىن،
ئانىڭ ئۈچۈن مەس ئولۇپ، سايرا سەهەردە بۇلبۇل.
مىڭبىر ئىسمىن ئېيتارمىش بۇلبۇل سايراپ سەهەردە،
باتىنىدە يادى هەق، زاهىر قىلۇر قىزىلگۇل.

* *

ئەي بەرادەرلەر، بۇ دۇنيا ئەجايىپ ۋەفاسىزدۇر. قېنى هەزرەتى ئادەم ئاتا، قېنى هەۋۋا ئانا؟ قېنى تەمام ئۆتكەن ئەنبىيالار، قېنى شۇنداغ خۇدا دوستى رەسۇللىلا؟ قېنى چاهاريارى باسەفا، قېنى تەمامى ئەۋلىيا، مەزار ـ مەشايىخ؟ قېنى دۇنيادا دەۋر سۈرگەن پادىشاهلار؟ ئول دەم يەرنىڭ قەئرىغە ئالدى. هېچكىمغە دۇنيا ۋەفا قىلمىدى. ئۆزۈڭنى غەفلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغات، هۇشيار بول، بۇ جان تەندە ئامانەت. كېچە ـ كۇندۇز ئۆز هالىڭغە يىغلا، سېنى يوق يەردىن پەيدا قىلغان پەرۋەردىگارىڭنى تونۇ، بۇيرۇغان ئەمرلەرنى قىل، كاتتەلىغ قىلما، ئاجىز بول. ئۆلۈمنى ياد قىل، ئاجىز بول. يامانلىغ، زورلۇغنى تاشلا، ياخشى ئىش قىل، يامان ئىش قىلما. ئۆلۈپ كەتكەنلەردىن ئىبرەت ئال، دۇنياغا ئىئتىماد قىلما، بۇ دۇنيادا ۋەفا يوق. دىلىڭنى دۇنياغا بەرمە، ئاخىر داغدا قالۇرسەن.

خۇداغا زار يىغلا، بىز بارچەمىز ئاڭا قۇل،
يىغلاپ سەهەر دائىم ئۆزۈڭنى ئەيلە بۇلبۇل.
يىغلاپ سەهەر دائىم يۇرەك باغرىڭنى قان قىل،
پەريات قىل هەمىشە مىسالى ئۇشبۇ بۇلبۇل.
بۇلبۇل سايرار سەهەردە گۇل ياددا هەر زامان،
سەن سايرىساڭ نې بولغاي، هەق يادىدا، ئەي ئوغۇل.
بۇلبۇل سايرار، بارانلار، گۇل ئىشقىدە هەمىشە،
يىغلاپ يالبار خوجاڭغە، ئەي كەم ئەقىل غەرىب قۇل.
تەجەللىي كۆرسەتىپدۇر بۇلبۇلغە ئۇشبۇ گۇلدىن،
ئانىڭ ئۈچۈن مەس ئولۇپ، سايرا سەهەردە بۇلبۇل.
مىڭبىر ئىسمىن ئېيتارمىش بۇلبۇل سايراپ سەهەردە،
باتىنىدە يادى هەق، زاهىر قىلۇر قىزىلگۇل.

«ھەزار دەستان» ئاتالدى سايراپ سەھەردە دائىم،
بىيدار سەھەردە دائىم غەرىب بىچارە بۇلبۇل.
پەررەندىنى كۆردۈڭمۇ، سايراپ خۇداغە يىغلار،
ھەق دەپ سەنا ئايتۇرلار كاككۇك بۇ قۇش، بۇ بۇلبۇل.
ئۇچار لاچىن ھاۋادا، سەيرى قىلۇر سەمادا،
سەنا ئايتۇر كۇنجىدە غەرىب بىچارە بۇلبۇل.
بۇركۇت، شۇڭقار، قارچۇغا، قۇشلار ئىچرە سەفادۇر،
سۇڭمي دەرۋىش كەبۇتەر، تورغاي، قۇمرى ھەم بۇلبۇل.
ئۇچار ھاۋادا قالاغاچ، ۋىرد ئايتۇر ئاق قۇچقاچ،
ئايا غافىل، كۆزۈڭ ئاچ، سايرا بەمىسلى بۇلبۇل.
سەنا ئايتۇر بۇ قۇشلار، قىلۇر دائىم جۇنبۇشلار،
كېچىلەردە ھۇقۇشلار بىيدار، سەھەردە بۇلبۇل.
ئۇچار سەھەردە تورغاي، قۇلاق سالغىل «چۇ ـ چۇ» دەر،
باتىنىدە «ھۇ ـ ھۇ» دەر بۇ ھەم بەمىسلى بۇلبۇل.
جايى ئانىڭكى يانتاق، سۇڭمي ئېرۇر دىلى ساپ،
دائىم ئايتۇرلار رەززاق دەرۋىش ئېرۇر بۇ بۇلبۇل.
ئەمىن ھاجى كەم ئەقىل، غافىل، پاسىق ھەم بەخىل،
ئۆتكەن ئىشقا تەۋبە قىل، يىغلا سەھەردە بۇلبۇل.

* *

ئەي بەرادەرلەر، كۆزۈڭلارنى ئېچىپ كۆرۈڭلار، ئۇچار قۇشلار جايىندە كېچىلەردە ياراتقان پەرۋەردىگارنى ياد قىلىپ، سەنا ئايتىپ يىغلاسا، بىز ئىنسان ئەجەب كۆڭۈل قارا، دىلىمىز قاتىغ ئىكەنمىز. ئاللاھتائالا تەمام قۇدرەت كامالىرىنى كۆرۈپ تۇرۇپ ئالىملاردىن ئايەت، ھەدىسنى ئىشتىپ تۇرۇپ، يادى ھەق قىلماي غافىل بولۇر ئىكەنمىز. بۇلبۇلغا ھەم ئاللاھتائالا نۇرى تەجەللىيسى قىزىلگۇلدىن كۆرسەتىپدۇر، زاھىرى گۇل بولماغلىق بىلەن باتىنى ھەقدۇر، بۇلبۇلدىن ئىبرەت ئالىشىمىز لازىم.

بەرادەرلەر، ئەجەب گۇلدۇر قىزىلگۇل،
ئانىڭكى ئىشقىدە مەستانە بۇلبۇل.
قىزىلگۇل ئىشقىدە سايرار ھەمىشە،
بەرادەرلەر ئەجەب دىلدانە بۇلبۇل.
سەھەرلەردە ئارام ئالمايدۇ سايراپ،
بىخۇد بولۇپ مۇدام سايرار بۇ بۇلبۇل.
بۇ بۇلبۇل سايراسا باشىدا دائىم،
ئاڭا زار ئەيلەبان، باقماس قىزىلگۇل.
قىلىپ گۇل باشىدە بۇ ناله ئەفغان،
قىلۇر دائىم سەھەردە ناله بۇلبۇل.

كى مىڭبىر ئىسمىنى بۇ ياد ئەيلەر،
«ھەزار دەستان» ئاتاندىلار بۇ بۇلبۇل.
سەھەرلەردە خۇدانىڭ ئىسمىنى دەپ،
بەھانادۇر ئاڭا، دوستلار، قىزىلگۇل.
قىزىلگۇلدىن تەجەللىي كۆرسەتىپدۇر،
بولۇپ ئاشىق تەجەللىيغە بۇ بۇلبۇل.
قىزىلگۇل زاھىرى، باتىنى ھەقدۇر،
كى زاتۇللاھغە ئاشىقدۇر بۇ بۇلبۇل.
سىفەت گۇل كۆرسەتىپ بۇلبۇلغە ئۆزنى،
كۆرۈنمىشتۇر بۇ بۇلبۇلغە قىزىلگۇل.

قىزىلگۈل ئىشقىدە بۇ ناله ئەيلەر،
قىلۇر دائىم سەھەردە ناله بۇلبۇل.
قىزىلگۈلغە بولۇپدۇر بۇلبۇل ئاشىق،
ئانىڭكى مەئشۇقىدۇرلار قىزىلگۈل.
قىزىلگۈل ئىشقىدە ئەيلەر نەۋالار،
كى ئەقلى ھۇشىدىن بىگانە بۇلبۇل.
گۈل ئىشقىدە ھەمىشە زار ئەيلەپ،
بەرادەرلەر، ئەجەب دىيۇانە بۇلبۇل.
بۇ بۇلبۇلغە ئەمىن ھاجى ئادادۇر،
ئەمىن ھاجى، ئۆزۈڭنى ئەيله بۇلبۇل.

* *

بۇ بۇلبۇلغە نەزەر سالماس قىزىلگۈل،
ئاڭا ئاشۇقتەدۇر بىچاره بۇلبۇل،
ئەجەبمۇ نازى قاتىغدۇر قىزىلگۈل،
ئانىڭ دەردىدە بىل، دىيۇانه بۇلبۇل،
تەمەننالار قىلۇر دائىم قىزىلگۈل.

ئەجەب زالىم قىزىلگۈل گۈل ئىچىنده،
مۇدام پەرياد قىلۇر بۇلبۇل باشىنده،
نەزەر سالىپ ئاڭا باقماس قىزىلگۈل،
ئانىڭكى ئىشقىده مەستانه بۇلبۇل،
قىلۇر كۆپ فەخرلەر ئۆزىگه قىزىلگۈل.

ئايا زالىم قىزىلگۈل، ئەيله ئىنساف،
بۇ بۇلبۇلغه ئۆزۈڭنى ئەيله ئەھباب،
بۇ بۇلبۇلغه، ئايا، كۆپ جەبر قىلما،
ئانىڭكى ئاقىبەت دەردىنى تارتما،
خۇدانىڭ ئاشقىدۇر بىل بۇ بۇلبۇل.

خۇدانىڭ ئىشقىده سايرار هارماي،
باشىڭدا تۇرغۇچى هېچبىرگه بارماي،
خۇدا سەندىن تەجەللى كۆرسەتىپدۇر،
كي بۇلبۇلنى بۇ ئوتده كۆيدۇرۇپدۇر،
خۇدانىڭ ئىشقىده سايرار بۇ بۇلبۇل.

خۇدانىڭ مىڭبىر ئىسمىنى قىلۇر ياد،
قىلۇر هەق يادى بىرله كۆڭلىنى شاد،
سەھەرلەرده قىلۇر دائىم بۇ فەرياد،
ئايا غافىل، ئۆزۈڭنى ئەمدى ئويغات،
«هەزار دەستان» ئاتاندىلار بۇ بۇلبۇل.

ئايا غافىل، بۇ قۇشدىن ئالغىل ئىبرەت،
بىلىڭنى باغلا مەھكەم، ئەيله غەيرەت،
باشىڭدا بار سېنىڭ مىڭ دەردى ئىللەت،
يۇرۇپ غافىل، قىيامەت تارتمه كۇلفەت،
ئەمىن هاجى ئۆزۈڭنى ئەيله بۇلبۇل.

خۇدا جان بېرىپدۇر شۇكرى قىلغىل،
قايەردىن مۇنداغ كەلدىڭ، فىكر قىلغىل،
بارۇر جايىڭ قايەردۇر، ئانى بىلگىل،
ئەمىن هاجى، خۇدا ئەمرىنى قىلغىل،
سەھەرلەر سايراغىل بەمىسلى بۇلبۇل.

* *

ئەي بەرادەرلەر، يانا بىر قۇش بار، سەھەرلەرده چىرايلىغ، شىرىن زەبانلىغ بىله فەرياد قىلىپ سايرايدۇر، ئول جانۋارنىڭ ئىسمى كاككۇك ئىكەن. تۇن كېچىلەردە «كاككۇك» دەپ فەرياد قىلسە، سەھەرخىزلەرنىڭ يۇرەكلەرنى قان قىلادۇر. بۇ قۇش ھەم ئاشقغه ئوخشايدۇر، بۇ قۇش «كاككۇك» دەپ ناله ـ ئەفغان قىلسا، ئادەمنىڭ يۇرەكىغه بىر دەرد پەيدا بولاردۇر. ئول قۇشده ھەم ئىشقىنىڭ ئەسەرى بارغه ئوخشايدۇر. قۇشلارنىڭ ئىچىنده ھەم مۇنداغ سەھەرخىز قۇشلاردىن بار ئىكەن، بۇ قۇشنىڭ ئاۋازىنىڭ تەئسىر قىلىشى نىسفى شەبده بىيدار بولۇپ سايراغانىنىڭ خاسىيەتىدۇر. بەرادەرلەر، ھۇشيار بول، ۋاقتى سەھەرده غەفلەتته ياتماڭلار، بۇ ئۇمر غەنىيمەتدۇر.

بەرادەرلەر، ئەجەب قۇشدۇر بۇ كاككۇك،
خۇدانىڭ ئىشقىدە يىغلار بۇ كاككۇك،
قىلۇر فەرياد سەھەرلەردە بۇ كاككۇك،
تۇرارلار نىسفى شەبلەردە بۇ كاككۇك،
ھەقىقەتتە، بىلمىگ، ئاشىق بۇ كاككۇك.

سەھەرلەردە قىلۇر بۇ نالە ئەفغان،
قىلۇر يىغلاپ ھەمىشە ئەرزى سۇلتان،
كى جاندار ئىچىندە بۇ كائتا ئىشان،
قىلۇر يىغلاپ ھەمىشە باغرىنى قان،
ئانىڭ قىلغان سۆزى «كاككۇك ـ كاككۇك».

بۇ كاككۇك بىل ئەجەب سۇفىي زامانىدۇر،
ئانىڭ ئاۋازى بىلسەڭ مىسلى جاندۇر،
بۇ ئىشق ئوتى بىلىگلەر كۆپ ياماندۇر،
مۇدام غەفلەتدە ياتقانلەر چاياندۇر،
ئەجەب دىيۋانە قۇشدۇرلار بۇ كاككۇك.

سەھەرلەردە بۇ كاككۇك زار ئەيلەر،
مۇدام كاككۇك دەبان فەرياد ئەيلەر،
خۇداغە ھەمد ئايتىپ بىل سەھەردە،
بۇ غەملىك كۆڭلىنى ئول شاد ئەيلەر،
بويى نازۇك ئەجەب ئاۋازى كاككۇك.

بۇ كاككۇك، دوستلار، ئاۋازى خۇشدۇر،
بىخۇد دائىم ئوشۇل دىيۋانە قۇشدۇر،
ھەمىشە ئەقلىدىن بىگانە قۇشدۇر،
خۇدانىڭ ئىشقىدە مەستانە قۇشدۇر،
بىلمىگ ئىشقى بەلانىڭ جانى بۇ كاككۇك.

ئايا غافىل، بۇ ئۇيقۇدىن كۆزۈڭ ئاچ،
بۇ فانىيدىن يانا باقىي مەكان قاچ،
كى ياش ئورنىغە كۆزۈڭدىن بۇ قان ساچ،
كى يىغلاپ ئاخىرەتنىڭ يولىنى ئاچ،
مۇدام يىغلاپ ئۆزۈڭنى ئەيلە كاككۇك.

بۇ دۇنيادا ۋەفا يوقدۇر، ئايا جان،
تىلە دائىم خۇدادىن نۇرى ئىمان،
تەمام بولدى بۇ ئۇمرىڭ، تولدى پەيمان،
ئامانەتدۇر، بىلىگلار تەندە بۇ جان،
سەھەردە بەمىسلى يىغلا كاككۇك.

ئەمىن ھاجى، بۇ سۆزنى كىمغە قىلدىڭ،
ئايا غافىل، قاچان ئۆزۈڭنى بىلدىڭ،
قاچان بىيدار بولۇپ سەھەردە تۇردۇڭ،
ئايا غافىل ئەمىن ھاجى، تۇتۇلدۇڭ،
مۇدام بىيدار سەھەرلەردە بۇ كاككۇك.

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن بۇۋىمەريەم شېرىپ خۇشتار شىنجاڭ تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتىپىدە، دىلبەر شاھىمەردان خوتەن ۋىلايەتلىك مالىيە ـ ئىقتىساد مەكتىپىدە)

ئىنايىتۇللا ھەلىمي

ھەلىمى شېئىرلىرىدىن

نەشرگە تەييارلىغۇچى: بوغدا ئابدۇللا

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: بۇنىڭدىن كۆپ يىللار ئىلگىرى، تاسادىپىي بىر پۈرسەتتە بىر پارچە ھەزىل شېئىرغا دىققىتىم چۈشتى، قارىسام شېئىرنىڭ ئۇسلۇبى ئۆزگىچە، قۇرۇلمىسى مۇكەممەل، تىلى پاساھەتلىك، ئوخشىتىشلىرى تولمۇ تەبئىي بولۇپ مۇئەللىپنىڭ بايقالمىغان بىر شائىر ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى. مۇشۇ يىپ ئۇچىغا ئاساسەن ئىزدىنىش ئارقىلىق ئاخىر شائىرنىڭ ئىسمىشەرىپىنىڭ ئىنايىتۇللا ھەلىمي ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتىم. شېئىرىيىتىمىزنىڭ بۇنداق نامايەندىلىرىنىڭ قوليازمىلىرى بىز ئۈچۈن قىممەتلىك مىراس، ئەلۋەتتە.

يېقىندا مەرھۇمنىڭ ئوغلى رىشات ئىنايىتۇللا ئەپەندى ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە شائىرنىڭ تەرجىمھالى ۋە بىرقانچە پارچە شېئىرىنى كۆرۈشكە مۇۋەپپەق بولدۇم. بۇ ئەسەرلەر ھەر خىل تارىخىي شارائىتتا يېزىلغان بولۇپ، ئاپتورنىڭ ھەقىقىي يۈرەك سادالىرى دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز. بۇ شېئىرلاردىكى ئىنسان، ئېتىقاد، تەبىئەت، مېھنەت، بەخت، ۋاپادارلىق، مېھرىبانلىق، ھەقىقىي دوستلۇققا ئائىت ئاكتۇئال مەزمۇنلار ئوقۇغان ھەر بىر كىشىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى جەلپ قىلىدۇ. شېئىرلار ۋەزىن جەھەتتە ئاساسەن ئاروز ۋەزنىدە يېزىلغان غەزەللەر، تۇيۇقلار، لىرىك پارچىلار، ھەزىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. قولىيازمىدىكى ئەسەرلەر شائىر قەلىمىدىن چىققان تۇنجى ئارگىنال بولۇپ، تۇزىتىلگەن ئايرىم مىسرالارنى ئېنىق پەرق قىلغىلى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىنكى كۈنلەردە شائىرنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھاياتى توغرىسىدىكى بايانغا كەلسەك، ئىنايىتۇللا ھەلىمي 1922 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى قەشقەردە دۇنياغا كەلگەن، باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپنى قەشقەردە ئوقۇغان، كېيىن ئېھتىياج ۋە قىزىقىشى سەۋەبلىك قەشقەر دوختۇرخانىسى قارىمىقىدىكى دورىگەرلىك سىنىپىدا ئىلىم تەھسىل قىلغان. 1937 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن كېرەمباغ دوختۇرخانىسىغا خىزمەتكە چۈشكەندىن باشلاپ تاكى 1989 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پېنسىيەگە چىقىقانغا قەدەر قەشقەر دوختۇرخانىسى، ئۇيغۇر تېبابەت شىپاخانىسى، ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى قاتارلىق داۋالاش - سەھىيە ئورگانلىرىدا ئىشلەپ، ئالىي مۇھەررىر ئىلمىي ئۇنۋانىغا مۇشەررەپ بولغان. مەرھۇمنىڭ تەرجىمە قىلغان، تۇزگەن، تەھرىرلىگەن تېببىي كىتابلىرى 70 پارچىدىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە - ئىنگلىزچە تېبابەت لۇغىتى»، «خەنزۇچە - ئىنگلىزچە - ئەرەبچە - ئۇيغۇرچە تېبابەت ئاتالغۇلىرى لۇغىتى»، «ئەلقانۇن»، «تېببىي ئەكبەر» قاتارلىق ئۇيغۇر تېبابەت نادىر كىتابلىرى بار.

ئىنايىتۇللا ھەلىمي ياشلىق مەزگىللىرىدىن باشلاپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە شەرق كىلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن، ئۆزىمۇ كىلاسسىك شېئىرلارنىڭ ئۇسلۇبىدا يېقىملىق شېئىرلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ خېلى كۆپ شېئىرلىرى ياشلىق دەۋرىدە، ئازادلىقتىن بۇرۇن يېزىلغان، بىر قىسىم شېئىرلىرى كېيىنكى دەۋرلەردە يېزىلغان.

ئۇزۇن يىللىق جاپالىق ئىلمىي ئەمگەكلەر، ئەدەبىي ئىجادىيەتلەر داۋامىدا قاتتىق چارچىغان شائىر 1994 - يىلى 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتتى. شائىر ئەسەرلىرىدە «خەستە دىل» تەخەللۇسىنى قوللانغان.

ئىنايىتۇللا ھەلىمىنىڭ خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن غەزەللىرى ئەلۋەتتە بار بولۇشى كېرەك. ئەگەر بۇ شېئىرلار بىر كۈنلەردە تېپىلىپ يورۇقلىق چىقسا، مۇكەممەل بىر توپلامنى نەشر قىلىشقا پايدىلىق بولاتتى. ئاتەش يۈرەك شائىرىمىزنى خاتىرىلەشتە، روھىنى شاد قىلىشتا بۇنىڭدىن ياخشى ئۇسۇل بولماس.

كىتاب

كىشىلا يادلايدۇ مېنى ھەر خىل خىتاب بىلەن،
بەزىسى ئىچ ئاغرىتىپ، بەزىسى نەپرەت، ئىتاب بىلەن.
مەنمۇ ياشايمەن مۇرەككەپ روھىي ئازاب بىلەن،
ئۆزۈمنى بەزلەپ «مەھبۇبىم» كىتاب بىلەن.

قەلەمدۇر ئۇلفەت، قەغەز ئاشنا ماڭا،
غەمدىن قۇتۇلۇشقا كىتابدۇر رەھنەما ماڭا.
بەختسىزلىكۇ، ئەخمەقلىقىم بولدى بالا ماڭا،
غەم لەشكىرى ھۇجۇمىدىن كىتابدۇر باشپاناھ ماڭا.

كىتاب ــ ئەزەلدىن ئېرۇر مەنبەئى مەئرىفەت،
كىتاب ــ خەزىنەئى ھەقىقەت، چەشمەئى ھېكمەت.
كىتاب ــ ئەنۋەرى فۇنۇن، مەشئەلى تەرىقەت،
كىتاب ــ جەۋھەرى فىكرەت، مەخزەنى ئىبرەت.

كىتاب ــ ئىزدىنىش سەپەرىدە تايانچى ھاسا،
كىتاب ــ ئىزدىنىش يولىنى يورۇتقۇچى جۇلا.
كىتاب ــ ئىزدەنگۈچىلەرگە ئۇستاز، رەھنەما،
كىتاب ــ ئىزدىنىش سەپەرىدە شېرىن سۇ ھەم غىزا.

بولسىمۇ ئىلمىم ناھايىتى ئۇزە، بەكمۇ كەم،
نۇرغۇن ھېكمەتلەرنى چۈشىنىپ كېتەلمىسەم ھەم.
يالغان ئەمەستۇر مەن مۇشۇنداق دېسەم،
كىتاب بولمىسا، يەپ قويۇاتتى مېنى غەم، ئەلەم.

ئەسسە گۈلباغدىن سابا...

ھەر ساباھ ئەسسە بېغىڭدىن خۇش پۇراقلىق بىر سەبا،
تەلمۇرەرمەن مۇنتەزىر ئىزلەپ سېنى، ئەي دىلرەبا.
ئۆرتىگۈچ ئول ھۆسنۈڭنى كاشكى كۆرمىسەم ئېردى شۇ كۈن،
قىلماس ئېردىم بۇ جېنىمنى مۇنچە دەردكە مۇبتەلا.
راھى ئىشقىدە ھېچ كىشى بولماس مېنىڭدەك بىنەسىب،
ساڭا بولغان مۇبتەلالىق ماڭا بولدى بىر بەلا.
نى بەلالار كەلدى باشقا، يەتتى سەبرىم ھەممىگە،
ئەمدى سەبرىم بىتتى، بولدۇم مەن غېمىڭدىن بىنەۋا.
سېنى سەۋگەن بىر كىشىگە قىلمىسالىڭ لۇتفۇ كەرەم،
سۆيگۈ ئەھلى مەزھىپىگە بۇ نېچۈك بولغاي رەۋا.
ئاجرىمالس ئۇمىدتىن ھەرگىز بۇ سۇنۇق مىسكىن كۆڭۈل،
كەلگۈسى ياردىن خەۋەر دەپ ئەسسە گۈلباغدىن سەبا.

ئوخشاتما

كېسەلمەن، تەبىبى لۇقمانىم يوقدۇر،
جۇدامەن، رەپىقى مېھرىبانىم يوقدۇر.
دەردتە مەن، سىردىشىم، قەدىردانىم يوقدۇر،
غېرىبمەن، ئائىلەم ـ خانۇمانىم يوقدۇر.

يوق، ئالەمدە يەنە بىر سەرسان مەندەك،
يالغۇزلۇقتا يەنە بىر زارۇ ھەيران مەندەك،
غۇربەتتە يەنە ھەقسۇ ناتۇۋان مەندەك،
ئەزەلدە يەنە بىر بەختسىز ئىنسان مەندەك.

پارچە

ئايىنىڭ ئايدىكى سىزگە،
ئاي قاراڭغۇسى بىزگە.
يىغلىماڭلا ياش باللا،
خۇدا بەرىدۇ بىزگە.

تۇيۇقلار

ئەي ستەمكەش باغرى تاش، قەلبىمنى تىغلاپ يارىسەن،
خىلمۇخىل زۇلمىڭ بىلەن قىلدىڭ يۇرەكنى يارىسەن.
ئاي يۈزۈڭ، تاتلىق سۆزۈڭ كۆڭلۈمنى قىلغاچقا ئەسىر،
بولسىمۇ جەبرىڭ تولا، يەنە ئۆزۈمنىڭ يارىسەن.

* * *

كۆردۈم سېنى، كەتتىم ھوشۇمدىن ئايلىنىپ،
پەرۋانىمەن ئۆچۈرەڭدە ئايلىنىپ.
ئايىغىڭغا كىرسە تېكەن، كىرپىكىمدە مەن ئالاي،

سادىغاڭمەن، كەتسۇن جېنىم ئايلىنىپ.

* *

مەزلۇم قۇللاردەك يالۇۋردۇم ھەردەم،
قۇلىقىڭ يېنىغا يەتمىدى ئۇنۇم.
يۈرىكىڭ زادى تاشمۇ بىلمىدىم،
قىلغان زارىمدىن چىقمىدى ئۇنۇم.

فىغان

فەلەك قىلمىدى ماڭا قىلچە تەرەھھۇم،
ئېرۇر مەقسىدى سالماق مېنى دۇم.
پۇتمەس - تۇگىمەس ئازاب - ئوقۇبەت،
قەددىمنى دال قىلدى، قىلىبان ھۇجۇم.

بىلمىدىم، ياكى مەن بەختسىز تۇغۇلدۇم،
ۋە ياكى قىلمىشىم تۇپەيلى غەمگە بوغۇلدۇم.
ئەل ۋە ئەلادقا قىلالمىدىم ياخشىلىق،
ئارزۇيۇم بولدى خازان، خەس كەبى سولدۇم.

تۇپەيلىمدىن پەرزەنتلىرىم چېكەر ئىزتىراب ...
مەن ئۇچۇن كۇن ۋە تۇن تارتمۇ ئازاب.
بەختسىزلىك مېنى ئەيلىدى جۇدا ھەممىدىن،
ئىرغىتىپ تاشلاندىم گويا كى «سىبىرق تاب».

سەۋگى دەردى

كىرپىكىڭ ئوقى بىلەن، قويدۇڭ يۇرەكنى سەن تېشىپ،
كۆكرىكىمگە تولدى لىق قان، چىققۇسى جېنىمدىن تېشىپ.

سەۋگى دەردى بەك ئېغىركەن، ئېگىلدى گەۋدەم دال بولۇپ،
چىدىدىم شۇنچە ئەلەمگە دەردىمگە ۋەدەڭ دال بولۇپ.

يەتكۇدەك قىينالدى بۇ جان، كۆرگەن ئازابىم ئاز دېمە،
رەھىم قىل، قالسۇن ھوشۇم، ئەمدى ئەقىلدىن ئاز دېمە.

تولدى سەۋرىم كاسىسى، تۇردى ئەمدى تاشقىنى،
سال نەزەر كۆز ياشلىرىمغا گويا كى دەريا تاشقىنى.

نالىشىمدىن ئەل زېرىكتى، ساڭا يەتمەسمۇ ئۇنۇم،
شۇنچە زارىم بوش كېتەرمۇ، زادى چىقماسمۇ ئۇنۇم.

زۇلم ئىلە قويدۇڭ ماڭا، كەڭرى جاھاننى تار قىلىپ،
تەلۇبلىكتە چىقتى ناممم، كەتتى ئەلگە تارقىلىپ.

يۇمشىسۇن دىلىڭ سېنىڭ، يوقلا مېنى سەن يار كېلىپ،
قانغا تولدى كۆكرىكىم، ئىشەنمىسەڭ سەن يار كېلىپ.

جاۋابسىز

ئوماق يار قايتىمدىن يازدىم، ئۇشبۇ نامەمنى ھۇزۇرۇڭغا،
كەچۇرگىن دەخلى يەتكۇزسەم، سېنىڭ كېيىۇ ھۇزۇرۇڭغا.

نەچچە يول يوللىغان خەتلەر جىمىسى بىجاۋاب ياندى،
ئەلمىدىن ئۆرتىنىپ باغرىم، بولۇپ خۇددى كاۋاب ياندى.

ئىلاجىم يوق ساڭا ئېيتماي، بېشىمنىڭ ئىچ - تېشى قاتتى،
سېنىڭ قىلغان ئىشىڭ يارىم، غېمىمگە قايتا غەم قاتتى.

جاۋابسىز قايتۇرۇپ خەتنى، مېنىڭ ھالىمنى تەڭ قىلدىڭ،
يېتەتتى باشقا كۇلپەتلەر، جاپانى سەنمۇ تەڭ قىلدىڭ.

ئىستىكسىز

ياش تۇرۇپ كۆيدۇم ساڭا، كۇتتۇم سېنى باشتىن - ئاياق،
ئىستىكسىز ئىچمەڭ ئېرۇر ۋەسلىڭ مېيىدىن بىر ئاياق.

سەل كۆرۇپ ئايدەڭ يۇزۇڭ، كەتتى يۇرەككە ئوت تۇتىشىپ،
ئاھلىرىم يالقۇنىدىن يەتتى فەلەككە دۇد تۇتىشىپ.
كۆرمىدىم قايتا يۇزۇڭنى كۆيگەن يۇرىكىم قانغۇچە،
كۇنساناپ ئۇلغايدى دەرد، ئىلىكتىن قانغۇچە.

ئۇيقۇ يوق كۆزۇمدە ھەرگىز، يىغلايمەن ھەر تۇن تاڭغىچە،
بىلمىدىم جېنىم چىقارمۇ، كۆكسۇمگە سېنى تاڭغىچە.

خۇش قىلىپ دۇشمەنلىرىم، قويما مېنى ئۇياتقا سەن،
نېمە قىلساڭ سەن ئۆزۈڭ قىل، قىيناتمىغىن ئۇ ياتقا سەن.

ئۇنتۇلار كۆرگەن جاپالار، ئاغرىسا ئاخىر ئىچىڭ،
ناز بىلەن دېسەڭ ئەگەر: ۋەسلىم مەيدىن بىر ئىچىڭ.

يالۋۇرۇپ ئېيتاي ساڭا: مەن خەستىنى كۆپ ئەزمە سەن،
بۇ ئۇزۇن خەتنى كۆرۈپ، دېسەن چوقۇم: كۆپ ئەزمەسەن.

ئەسسالامۇئەلەيكۇم

سالامەت تۇرغانلا، ئەي ئاكايى ئەزىز،
ساپ يۈرەك، مېھرىبان، سۆزلىرى لەزىز.
تاش بۇڭى، فەرزەندلەر تۇرغاندۇر ئامان،
ئېسەنلىك تىلەيمەن، تەكرىدىن هامان.
سالامەت تۇرغاندۇر قەدىرلىك شۇكۇر،
مۇتىئىي ئاكىغا تىلەيمەن ئۆمۈر.
خەستە دىل مەن غېرىب تۇردۇم سالامەت،
سېغىنىپ دوستلارنى، چېكىپ نادامەت.
زىيائىي ۋە خاتى قىلدى كۆپ تەسىر،
نە ئىلاج چىدىمايي، شۇ بولسا تەقدىر!
ئائىلە دەردىدىن خۇش بولمايي كەتتى،
ۋە لېكىن مىللەتكە كۆپ خىزمەت ئەتتى.
ئاتىلىمايي دوستانە پەندى ـ نەسىھەت،
كەلدىمۇ شەھرىمگە، تارتتىم كۆپ كۈلپەت!
مۇساپىر كەبىمەن يۈرتۇمدا پەقەت،
يوق ماڭا زادىلا سىلەردەك ئۇلپەت.
ھەممە دەرد ئاسانكەن، تەس ئىكەن پىراق،
مۇنىسىم يوق يەنە ئۇرۇمچى يىراق.
مۇشۇنداق پەيتىدە كەلدى ئەپەندىم،
قانغۇدەك مۇڭدىشىش ئىستەپ قۇۋاندىم.
ئەپسۇسكى، ئۇ كىشى بولدى ئالدىراش،
دېگۈسى كەلمىدى: هالىڭ نە ئاداش؟
ئۆيۈمنى زادىلا سوراپ باقمىدى،
غېرىبنىڭ كۈلبىسى بەلكى ياقمىدى.
ھەر بارسام ئۇرۇمچى شەھىرىگە تامان،
سالامغا چاپاتتىم ئۆيىگە هامان،
كۈندۈزى مەجلىسۇ، كەچتە زىياپەت ...
مەن كەبى مۇخلىسقا تەگمىدى پەقەت.
گاهىدا مۇشۇنداق ئۆزگىرۇر جاهان،
مۇشۇمۇ هاياتتا چوڭ بىر ئىمتىهان!
ئەقىدەم يېغىسى ئېرۇر بۇ ئەشئار،
ئۆزلىرى ئوقۇپلا، شۇ يەردە قالار.

هال سوراش مەكتۇپى

(هەزىل)

هاللىرى نېچۈك ئېرۇر، تۇرغانلا ئوبدان ئاخۇنۇم،
ئاغرىشى توختاپ پىشاپنىڭ كەلگەندۇر ئاسان ئاخۇنۇم.
هەممىز دائىم تىلەيمىز ئۆزلىرىگە ئافىيەت،
بەرگۈسى ئۆزى شىپا، قادىرى سۇبهان ئاخۇنۇم.
باشقا كەلسە هەر پالاكەت، ئۆزىمىزدىن كۆرگۈلۈك،
بۇ كېسەلنىڭ ئۇلىنى ياشلىقتا قۇرغان ئاخۇنۇم.
چارىكى كەم بىر ئەسىر قىلغاچقا شوخلۇقنى تولا،
ئاقىۋەت مۇدهىش كېسەللىك نەق جاينى تۇتقان ئاخۇنۇم.
نەۋقىران ياشلىقىدا ۋاڭ ئوردىسىنى «زەبت» ئېتىپ،
«قارا چاچ ئايىم»لىغا بولمىشلا مېهمان، ئاخۇنۇم.
چەۋچەكۇ، ئېمىللىدا بايۋەچچىلەرلە دوست بولۇپ،
كېچە ـ كۈندۈز ئەيش ئىلە سۇرمىشلە دەۋران ئاخۇنۇم.
ئۆزلىرى بولغاچ ئىمام ۋاقىفى ئەسرارلەر دېدىكىم:
ئېردى بۇ زاتقا شاگىرت جۇملە شەيتان ئاخۇنۇم.
توختىتاي تەۋسىپلىرىنى قىسقىچە مەن شۇ بىلەن،
شەرهى قىلسا بولغۇسى بىر كاتتا داستان ئاخۇنۇم.
ئېچىلۇر كۆڭلى دېيان بىر خامە چەكتى خەستە دىل،
بەئزىسى ئېرۇر هەقىقەت، جىقى يالغان ئاخۇنۇم.
دىل يېقىنلىقتىن يېزىلدى بۇ هەزىل كۈلكە ئۈچۈن،
ئۆزلىرى ئوقۇپ بولۇپ، تۇتقايلا پىنهان ئاخۇنۇم.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

مىرسۇلتان ئوسمانوف

ئەلشىر نەۋائىينىڭ «چەھار دىۋان» ىدىكى بەزى شېئىرىي پارچىلار توغرىسىدا

ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «چەھار دىۋان» ناملىق ئەسىرىدە بۇ كەمگىچە نەشرىياتلاردا ئېلان قىلىنغان شېئىرىيەتكە خاس ئەسەرلەردىن غەزەللەر بىلەن مۇخەممەسلەر ئۇستىدە ئېلىپ بارغان ئىزدىنىشىمىز نەتىجىسىدە بايقالغان مەسىلىلەر «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ يېڭىدىن بايقىغان غەزەللىرى» نامى بىلەن مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ نەشر قىلىشىغا تاپشۇرۇلغاندى. بۇ قېتىم يەنە شۇ «چەھار دىۋان» ناملىق ئەسىرىدىكى شېئىرىيەتكە دائىر تېكىستلەر ئۇستىدە ئاز ـ تولا ئىزدىنىش نەتىجىسىدە يەنە بەزى مەسىلىلەر بايقالدى. بۇ مەسىلىلەرنى ئۆز تۇرلىرى بويىچە تۆۋەندىكىچە بايان قىلىشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

1. تەرجىئي بەندلەر توغرىسىدا

1) نەۋائىينىڭ «چەھار دىۋان»ىغا كىرگۈزۈلگەن تەرجىئي بەندلەر بۇ ئەسەرنىڭ ئەنقەرە ۋە تاشكەنتتە قىلىنغان نەشرلىرىدە قايتۇرمىسى تۆۋەندىكى بېيىتلار بىلەن ئاياغلاشقان تۆت تەرجىئي بەندتىن ئىبارەت.

بىرىنچىسى: «غەرايىبۇسسىغەر» دە:

خەرابات ئارا كىردىم ئاشىقتە ھال،
مەي ئىستەرگە ئىلكىمدە سىنغال سەفال.

ئىككىنچىسى: «نەۋادىرۇششەباب» دا:

يەقاسىزدۇر جەھان رەئناسى ۋەللاھ،
جەھان رەئناسى يوقكى ماسەۋەللاھ.

ئۈچىنچىسى: «بەدايىئۇلۋەسەت» تە:

يادىڭنى قىلاي ھەرنەفى مەجلىس،
پىكرىڭنى ئېتەي كۆڭۈلگە مۇنىس.

تۆتىنچىسى: «فەۋايىدۇلكىبەر» دە:

يەنە مۇغ دەيرىغە كىردىم سەرمەست،
مەي تۇت، ئەي مۇغبەچەئى، بادە پەرەست.

بىزنىڭ ئىزدىنىشىمىزگە ئاساس بولغان قولىيازمىلاردا گەرچە قايسى دىۋانغا مەنسۇپلۇقلۇقى مەلۇم بولمىسىمۇ، بىرىنچى تەرجىئي بەندتىن كېيىنلا تۆۋەندىكى تەرجىئي بەند بېرىلگەن:

ئەي ئارەزى گۈل خوجەستە دىدار،
تۇبادىن ئېرۇر قەددىڭ نەمۇدار.
تۇبا قەددىڭە ئەگەرچە مانەند
بولسا، يوق ئاڭا ۋەلىك رەفتار.

بار خوبلۇقۇ لەتافەت ئىچرە،
جەننەت گۈلىدىن يۇزۈڭگە يۇز ئار.
گەر گۈل يۇزىگە نەزارە قىلسام،
سەنسىز كۆزۈم ئالدىدا ئېرۇر خار.
گەر كۆرمەسەم ئېردى ئارەزىڭنى،
جانىم چىقار ئېردى، بەسكى، ئەي يار.
غەم نىشىدىن ئاھ سەنسىزىن ئاھ،
كۆزۈمگە قاراڭغۇلۇق پەدىدار.
ئەمدىكى قارارىدى رۇزگارىم،
تەڭدۇر ماڭا كۈندۈزۇ شەبى تار.
مۇنداغ ماڭا بولدى كېچە ـ كۈندۈز،
كىم كۆرمەس ئېسەم سېنى مەنى زار.
ۋەسلىڭنى قىلىپ زەمان ـ زەمان ياد،
ھەجرىڭدە چېكەي فىغانۇ فەرياد.

خۇش ئولكى ئېردىڭ ئەنسۇ ھەمدەم،
دىۋانە كۆڭۈلگە جانىمە ھەم.
جانىم ئارا شادلىغ بەغايەت،
كۆڭلۈم ئارا ھەدسىز ئېردى بىغەم.
ھەر نۇكتەكى سەندىن ئولدى زاھىر،
ھەرلەفزىدە مىھر ھەرپى مەد غەم.
ھەر زەخمكى بار ئېردى كۆڭۈلدە،
سەندىن يېتەر ئېردى ئاڭا مەرھەم.
گەردۇن كۆرە ئالمايىن ھەسەد يەپ،
يەتكۈردى كۆزۈمگە نەشتەرى غەم.
چۇن كۆزلەرىم ئولدى دەرد پۇردەرد،
كۆزۈمگە قارارىدى بارچە ئالەم.
غەم دامىغەكىم بولۇپ گىرىفتار،
تالمىڭ يوقى مەندىن ئەيلەبان خەم.
كۆز بولدى يۇزۈڭدىن ئاھ مەھرۇم،
جان ۋەسلىڭە بولمادى چۇ مەھرەم.
ۋەسلىڭنى قىلىبان زەمان ـ زەمان ياد،
ھەجرىڭدە چېكەي فىغانۇ فەرياد.

* * *

زەئىمغە سەبەب سېنىڭ جەمالىڭ،
قەددىم خەمىغە جەھەت ھىلالىڭ.
لەب تەشنەلىغمغە بائىس، ئەي يار،
ھەيۋان سۇيىدەك ئىككى زۇلالىڭ.
بىسەبرۇ شەكىب ئەگەر ئېرۇرمەن،
بائىس ئاڭادۇر ئىككى خەيالىڭ.
بىر لەھزە تەھەممۇل ئەيلەي ئالمان،
كۆڭلۈم نېچۇك ئولغاي ئەمدى ھالىڭ.
ئەي دىيدە، ئەگەر ساڭا قۇسۇر يوق،
ھىجر ئۆتسەۋۇ يەتسە گەر ۋىسالىڭ.
بىسەبرۇ شەكىب ئىلە تەھەممۇل،
بۇ نەۋئ كۆرۈپ مېنى ئۇيالىڭ.
ۋەسلىڭنى تاپالماسام، نىگارا،
ھەمدەم بولۇبان ماڭا خەيالىڭ.
ۋەسلىڭنى قىلاي زەمان ـ زەمان ياد،
ھەجرىڭدە چېكەي فىغانۇ فەرياد.

* * *

كۆرسەم يەنە سەن ئەنىسى جانىنى،
جان مۇنىسى يارى مىھربانىنى.
يۇز شەۋق ئىلە سەرف ئېتەي يولۇڭدا،
جان بىرلە ھەياتى جاۋدانىنى.
ئەييامى ۋىسالىڭدا يېتىشسەم،
شۇكرانە بېرەي شىكەستە جانىنى.
قەددىڭنى ۋىسال ئىچرە[1] كۆرمەي،
كۆرگەنچە كۆرگەمەن ستانىنى.
كىم ھىجر ئارا خەنجەرى جەفانى،
ئاقىزدى كۆزۈم سىرىشكى قانىنى.
كىرپىكلەرىم ئاچتى ئانچە گۈلالار،
كىم مۇنفەئىل ئېتتى گۈلىستانىنى.

① بۇ سۆز «ئىچىدە» يېزىلغان بولسا ۋەزىنگە ئۇيغۇن بولاتتى.

ۋىرد ئىشى كۆرگەنمن كۆرەرمەن،
كۆزۈم قاراۋۇ ياروق جەھاننى.
تەقرىب قىلىپ ئارادا پەيدا،
ھەردەم چېكەيمن دېسەم فىغاننى.
ۋەسلىڭنى قىلىپ زەمان ـ زەمان ياد،
ھەجرىڭدە چېكەي فىغانۇ فەرياد.

* * *

تا ئەيلەدى غەم تەنمنى بىتاب،
غەم ئىشكى بولدى كۆزگە مىھراب.
ھەر نېچەكى دەر بەدەر يۈگۈردۈم،
ھېچ ئولمادى ماڭا فەتھى ئەبۋاب.
نېكىم① بار ئىدى ئاڭا مۇھەييا،
ياندى دېسە ماڭا بەختى نايياب.
چۈن تېيرەلىك ئولدى ماڭا قىسمەت،
جىسمىمنى بۇ غۇسسە قىلدى بىتاب.
غەم تىغىۋۇ ھەجر خەنجەرىدىن،
قەتلىمغە فەلەك تۇزەتتى ئەسباب.
سۇ ئىچكەلى نىش كۆزدىن ئاقتى،
ئىككى كۆزۈم ئولدى تولا خۇناب.
قان ئېتتى ھەزىن كۆڭلىنى غۇسسە،
ئاندىن كۆزۈم ئولدى گەرچە بىئاب.
بۇ نەۋئ بەلايى زۇلمەت ئىچرە،
كۆڭلۈم ئارا كېچە يادى ئەھباب.
ۋەسلىڭنى قىلىپ زەمان ـ زەمان ياد،
ھەجرىڭدە چېكەي فىغانۇ فەرياد.

* * *

يەتكۈزدى فەلەك كۆڭۈلگە مىھنەت،
مىھنەتزەدەلىك بىلە مۇشەققەت.
ھالى ماڭا يەتتى دەھر ئارا كىم.
يەتمەي كىشىگە بۇ نەۋئ ھالەت،
تا سۇرەتىك ئولدى ماڭا تەسۋىر،
ئاللىمغا كېلۈر غەرب سۇرەت.
كىم شەرھىنى ئەيلەسەم تۈگەنمەس،
ھەر نەچچەكى ئۆمر بەرسە مۇھلەت.
بىر شەمە بەيان قىلاي غەمىدىن،
قىلجۇملەكى بار دېمەككە فۇرسەت.
يەتتى كۆزۈمە غەربىلىقغە،
غەم نىشۈۋۇ مەن ئەسىرى غۇربەت.
ئەۋژارەلىقۇ غەربىلىق ھەم،
تۈتتىلار ئېسە كۆڭۈلگە ئۇلفەت.
ھەر لەھزە يېتەر ماڭا بەلايى،
كۆزۈم ئارا داغى نىشى ئافەت.
ئانداكى ۋىسال دەۋرى بولغاي،
كۆرگۈزمەيمن ئولسا ماڭا خىجلەت.
بولۇپ بۇ كۆزۈمكى قان ياشىغە،
يەتكۈرسە فىراق تىشىنى شىددەت.
يۈز دەردى فىراق جانغە قويدۇم،
كۆيگەن ساری ئۈتروۇ داغى فۇرقەت.
ۋەسلىڭنى قىلىپ زەمان ـ زەمان ياد،
ھەجرىڭدە چېكەي فىغانۇ فەرياد.

* * *

فەريادكى، دەھر بىۋەفادۇر،
غەم ئورنىغە شىۋەسى جەفادۇر.
ھەر شۇئبەدەئى كى زاھىر ئېتسە،
دەرد ئەھلىغەكىم نېدىن بەلادۇر.
بۇ نەۋئ بەلالار ئىچرە② كۆڭلۈم،
يۈز ۋاي ئاڭاكى مۇبتەلادۇر.
ئول خۇد مەنۇمەنكى ھەجر ئوتىغە،
جان بىرلە كۆڭۈل ئارا يانادۇر.
سەندىنكى يىراق ناغۇ تۇشكۈم،
ھەر نەۋئ كۆڭۈل كۆيەر سەزادۇر.
يۈز ھەيف ئېرۇر، ۋەلىك بۇ ھەم،
يارۇغلۇقمدىن كۆزۈم جۇدادۇر.

① بەزى قولىيازمىلاردا «تاكىم» ئىلىنغان.

② بۇ سۆز «ئىچىدە» يېزىلغان بولسا ۋەزنىگە ئۇيغۇن كېلەتتى.

غەم نەشتەرى تا كۆزۈمگە كىردى،
ئالەم كۆزۈم ئالدىدا قارادۇر.
ھەر نەچچە بەلايى ھەجر بولسە،
سەن كۆرمەس ئېسەك مىنى رەۋادۇر.
گەر ۋەسل نەسىبەم ئولسە داغى،
كۆرمەي سېنى مەن، ماڭا بەلادۇر.
دەھر ئىلكى بىلە نەچەكى سەنسىز،
پىراھەنى سەبرىم ئىرغانادۇر.
دېرمەنكى: بەھېچ نەۋئ ئۇنۇتماي،
ۋەسلىڭ شەۋقى كۆڭۈل ئارادۇر①.
ۋەسلىڭنى قىلاي زەمان ـ زەمان ياد،
ھەجرىڭدە چېكەي فىغانۇ فەرياد.

* * *

ھەر سۇبھى دەمى قىلىپ تەئەممۇل،
ئۆز ھالىمە ئەيلەدىم تەغافۇل.
ھەرھال ئىلە تەرەققىي قىلماي،
ھەر لەھزە ئىشىم قىلىپ تەنەززۇل.
ئۆزۈمنى خەراب ھال كۆردۈم،
تۇشتى بەدەنىم ئارا تەزەلزۇل.
چۈن سەيرى كۆڭۈل شىئارى بولدى،
يوق باك گەر ئولماسە تەھەممۇل.
لېكىن ماڭا رۇيەت ئېتتى بۇ دەرد،
قانىن ئاقىزىپ سىرىشكى مۇل ـ مۇل.
مىئمارى قەزا كۆزۈم ئۆيىنى،
دەھر ئافەتى بىرلە دېدى: يۇمرۇل.
تەم ـ تەمكى ئاقىزدى كۆزلەرىم قان،
قىلدى بارى يەر يۈزىنى گۈل ـ گۈل.
غەم نىشى بىلە كۆزۈم ئۆيىنى،
دەفئ ئەيلەمەسە ھىبا تەقابۇل.
گەر كۆرمەك ئانىڭ خەيالى بىرلە،
كۆرگۈزمەسە خۇشدۇرۇر تەخەييۇل.
بۇ نەۋئ ئىلە سەبر مۇلكى ئىچرە②،
دېسەم كىرەيىن قىلىپ تەغافۇل.
بىسەبر بولۇپ بۇ ئىشكە ناگەھ،
سەنسىز قىلا ئالماسام تەھەممۇل.
ۋەسلىڭنى قىلىپ زەمان ـ زەمان ياد،
ھەجرىڭدە چېكەي فىغانۇ فەرياد.

2) يۇقىرىدا تۆت تەرجىئي بەند قاتارىدا كۆرسىتىلگەن ئىككىنچى تەرجىئي بەند ئەسلىدە 9 بۆلۈمدىن ئىبارەت بولسىمۇ، ئەنقەرە ۋە تاشكەنتتە قىلىنغان نەشرلەردە بۇ تەرجىئي بەندنىڭ ئىككىنچى بۆلۈمى بېرىلمەي قالغان. بېرىلمەي قالغان بۇ ئىككىنچى بۆلۈم بىزنىڭ قوليازمىلىرىمىز بويىچە تۆۋەندە بېرىلدى:

جەھان تۇپراغ ئېرۇر شەكلى مۇدەۋۋەر،
ئاڭا قايدىن بەقا بولسۇن مۇيەسسەر.
خۇسۇسەنكىم فەنا دەشتىدىن ئېسكەي،
ئوشۇل تۇپراق ئەتراپىغە سەر ـ سەر.
بۇ تۇپراق ئۈزرە ئول سەر ـ سەر يولىدىن،
مۇقىركىم قىلسە غافىلدۇر مۇقەررەر.
قارا تۇپراقكىم ساۋۇرغاي ئانى،
يەقىندۇركىم بىلۇر زۇلمەت سەراسەر.
بۇ زۇلمەت ئىچرە بىر سۇ ھەسرەتىدىن،
ھەلاك ئەيلەر ئەگەر بولسۇن سىكەندەر.
چېكەر گۆر ئىچرە ئاخىر گەر جەھاننى،
كىشى بەھرامدەك قىلسۇن مۇسەخخەر.
فەنا غارىغە كەيخۇسرەۋ مەسەللىك،
سالۇر گەر خۇد سېنىڭدۇر يەتتە كىشۋەر.
كۆرەر ئاندىن فۇتۇر ئەر بولسە فەغفۇر،
تاپار ئاندىن قۇسۇر ئەر بولسە قەيسەر.
كېچىپ ئاندىن، كۆڭۈل تەڭرىگە باغلا،
تەئالا شەئنەھۇ ئەللاھۇ ئەكبەر.
كى ھەق باقىيدۇرۇر دۇنيا ئەرۇسى،
ئېرۇر فانىي نەچە كۆرگۈزسە زىۋەر.
دېدىڭ گەر ئايت پەندى مۇشفىقانە،
ئەگەر مەندىن قىلۇر سەن سۆزنى باۋەر.
بەقاسىزدۇر جەھان رەئناسى ۋەللاھ،
جەھان رەئناسى يوقكىم ماسەۋەللاھ.

① بۇ مىسرادا ۋەزىن كەملىك قىلىدۇ.
② بۇ سۆز «ئىچىدە» يېزىلغان بولسا ۋەزىنگە ئۇيغۇن كېلەتتى.

2. قىتئەلەر توغرىسىدا

ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «چەھار دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن قىتئەلىرىنىڭ ئېنىق سانى ھازىرچە مەلۇم ئەمەس، ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ئەسەرلىرىدىن «چەھار دىۋان»نىڭ ئەنقەرەدە قىلىنغان نەشرى بىلەن تاشكەنتتە قىلىنغان نەشرىدىكى قىتئەلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ھەر ئىككى ئورۇندىكى نەشرگە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 210 قىتئە كىرگۈزۈلگەن. بۇ قىتئەلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش تەرتىپىمۇ ئوخشاش. بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بىر پەرق پەقەت بەزى قىتئەلەرنىڭ بىرىكتۇرۇپ كۆرسىتىلىشىدە ياكى ئىككىگە ئايرىپ كۆرسىتىلىشىدىلا كۆرۈلىدۇ. بۇلار ئوتتۇرىسىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك ئىككىنچى بىر پەرق شۇكى، تاشكەنت نەشرىدىكى «بەدايىئۇلۇسەت»نىڭ 489 ـ بېتىدىكى:

«تىرىك چۇ ئاخىر ئۆلەر بەس، ئۆكۈش غەم مۇھلىك» دېگەن مىسرا بىلەن باشلانغان قىتئە ۋە يەنە شۇ بەتتىكى:

«ئەجەل چۇن مۇقەررەردۇر ئۆلمەك ئۇچۇن بەس تەمەئىدىن» دېگەن مىسرا بىلەن باشلانغان قىتئە «فەنا ئەھلىنى ئۆز ۋەقتىنىڭ پادىشاھى دەپتۇر، بەلكى ۋەقت پادىشاھىنى ئانىڭ گەدايى» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدىكى:

«گەدالىغ ياخشىراق ئەھلى فەنادىن» دەپ باشلانغان قىتئەدىن كېيىنلا بېرىلگەن. ۋاھالەنكى، ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان «بەدايىئۇلۇسەت»نىڭ 495 ـ بېتىدە بۇ كېيىنكى قىتئە 668 ـ نومۇردا بېرىلگەن بولسىمۇ، بۇنىڭغا ئۇلىنىپ كەلگەن ئالدىنقى ئىككى قىتئە بېرىلمىگەن.

بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزگە ئاساسلىنىلغان قولىيازمىلاردىمۇ بۇ ئىككى قىتئە ئۇچرىمىدى.

نەۋايى ئىجادىيىتىدىكى قىتئەلەر بىلەن رۇبائىيلار، شۇنىڭدەك «چىھىل ھەدىس»كە كىرگۈزۈلگەن پارچىلارنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسەن ئوخشاپ كەتكەنلىكى، يەنى كۆپىنچىسى ئومۇمەن تۆت مىسرالىق بولغانلىقى ئۇچۇن، بىزدىكى قولىيازمىلاردا كاتىپلار تەرىپىدىن كۆپ ھاللاردا بۇلار تەرىبىيەۋى نۇقتىدىنلا قارالغان ۋە نەۋايى «چەھار دىۋان»لىرىغا ئارىلاش ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

نەۋايى قەلەمىدىكى قىتئەلەر ئۇستىدە بولغان ئىزدىنىشىمىزدە بۇ مەسىلە ئۇستىدىكى چىگىچنى ئۇنۇملۇك ھالدا يېشىش مۇمكىن بولمىدى. نەتىجىدە قىتئەلەرنىڭ ئارىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ قالغان تۆۋەندىكى 8 كۇپلېت شېئىرىي پارچىنى ئەنقەرە ۋە تاشكەنت نەشرىدىكى رۇبائىيلار قاتارىدىمۇ، قىتئەلەر قاتارىدىمۇ كۆرۈلمىگەنلىكى ئۇچۇن قىتئەلەر ھېسابىدا بېرىشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

ئەسالەت گەۋھەرى يۇنانى بارلاس، كى شەھنىڭ بار ئاڭا تەئزىمى كۆپرەك.
سەخاۋەت مۇلكىنىڭ بەلا نىشىنى. ئېرۇر شەھ مەجلىسى ئوت، كىمكى ئوتغە
چۇ كۆردىكىم سەفال ئىچىگە سالىپ، ياقىنراق بولسە كۆيمەك بىمى كۆپرەك.
ئىچەدۇر بادە بۇ مىھنەت قەرىنى.
دېدى: چىنى سۇراھىم باردۇر، ئالغىل، دېدى: ماڭا باقي بەگ ئەلبەتتە سىپاھى بول،
سۆزى دېدى، ۋەلي يوق ئېردى چىنى. ئازۇردەدۇر ئول سۆزدىن بۇ خاتىرى غەمناكىم.
مەن رىندى خەراباتي نەۋكەرلىك ئىشى مۇشكىل،
بىرەۋنىڭ خەۋفى كۆپرەك شەھ قاشىدا، كەلمەس بۇ ئىش ئىلكىمدىن باقي بەگ ئېرۇر ھاكىم.

* * *

ربيايى شەيخمەنزىنىڭ مەسجىدىدە،
چۈ دېرلەر زىكر ئەيلەرلەر ئەلالا.
ئايالغۇزۇ ئۇسۇلۇ لەھن ئىلە ئول،
ئېمەسدۇر زىكر ئول دېر ناتەلالا.

* * *

ساھىبى ئەئزەم نىزامۇل ـ مۇلك چۈنكىم بولدى ئەزل.
ھەجۋلەر قىلدى ئەتارۇد چەرخى كەج رەفتارنى.
چۇن ھەۋادىس تۇند بادى ئېستى بەرباد ئەيلەدى،
يوقكى مىھرۇ دەفتەرۇ زىلۇچە يوقۇ بارنى.
بەند تۇتماغلىق① بەس، ئېرمەس ئېردىكىم بىچارەلىق،
بىر يولى سالدى ئاياقدىن ئول فەقىرۇ زارنى.
كەلتۇرۇرلەر سورغالى دىۋانغە ئانى خاجەلەر،
ۋاقىئا بۇ نەۋئ سورغاي دوستلار بىمارنى.

* * *

سەدر كاتىب يوق مېنىڭ شېئرىمكى، ھەر كىم شېئرنى
يازغالى ئالدى قەلەم، بارىن غەلەت قىلدى رەقەم.
تا قەلەم ئۇردى قاراغە يازمادى بىر ھەرف راست،
كىم خۇدا قىلغاي ئانىڭ يۇزىن قارا، ئىلكىن قەلەم.

* * *

فەلان بايكىم قويى بەش مىڭدىن ئارتمىش،
يەنە ھەم مىڭدىن ئارتۇق ساغلىق ئەچكۇ.
قوزىلىق قوي دېدىيۇ تاندى ئاخىر،
كى ئاندىن ياخشىراق ئوغلاغلىق ئەچكۇ.

* * *

ئىلاھا، ئول رەقەمىكىم چېكىپدۇرۇر قەلەمىم،
مىنەششەراره ئەۋ غەيرەھا فەرەرتە لەدەيك.
ئەگەر خۇد ئولسا مەلىھ ئەجرى رەھمەتىڭدۇر تەڭ،
ۋەلەۋ يەكۇنۇ قەبىھا فىمەنھۇ تۇبتۇ ئىلەيك.

3. رۇبائىيلار توغرىسىدا

ئەلىشىر نەۋايى رۇبائىيلىرىنىڭ ئېنىق سانى تېخى مەلۇم ئەمەس. بىزگە ھازىرغىچە مەلۇم بولغان رۇبائىيلىرى پەقەت «غەرايىبۇسسىغەر»دىلا ئېلىنىپە تەرتىپى بويىچە بېرىلگەن. مەيلى ئەنقەرەدە، مەيلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «غەرايىبۇسسىغەر»دە بېرىلگەن رۇبائىيلار ئوخشاش 133 پارچە. بۇ 133 پارچە رۇبائىيىنىڭ ئىچىدە «ئىسيان تۇتۇنى بېرمەيۇ چېھرەمگە ئەمان» (قارا: ئەنقەرە نەشرى «غەرايىبۇسسىغەر» 562 ـ بەت، №838، تاشكەنت نەشرى «غەرايىبۇسسىغەر» 583 ـ بەت №105)، «جانىمدا خۇماردىن ئەزاب، ئەي ساقي» (قارا: ئەنقەرە نەشرى «غەرايىبۇسسىغەر» 566 ـ بەت، №855، تاشكەنت نەشرى «غەرايىبۇسسىغەر» 587 ـ بەت، №122)، «نې دەشتى مەخۇف ئېمىش فەنا سەھراسى» (قارا: ئەنقەرە نەشرى «غەرايىبۇسسىغەر» 567 ـ بەت، №858، تاشكەنت نەشرى «غەرايىبۇسسىغەر» 587 ـ بەت، №125) بىلەن باشلانغان ئۈچ رۇبائىيدىن باشقا 130 رۇبائي بىزدىكى قولىيازمىلارغا ئېلىنغان رۇبائىيلار بىلەن ئوخشاش.

ئەنقەرە ۋە تاشكەنت نەشرلىرىدە كۆرۈلمىگەن، بىزدىكى قولىيازمىلارغا ئېلىنغان 14 رۇبائىينى ھېسابقا ئالغاندا، نەۋايىنىڭ رۇبائىيلىرى جەمئىي 147 بولغان بولىدۇ، بىز بۇ 14 رۇبائىينى ئېلىنىپە تەرتىپى بويىچە تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىمىز.

① بىر قولىيازمىدا «بەند تۇتقۇنلۇق» ئېلىنغان.

ئول ئالىمى ئەللامغە يۈز ھەمدۈسەنا،
كىم ئادەم ئىلە تۈزدى چۇ بۇ دەيرى فەنا.
ئىلمىغە مەلەك سۈرمەدى بىر ھەرف يانا،
جۈز نۈكتەئى سۈبھانەكە لائىلمى لەنا.

* * *

مەي نەفئىنى ئەيلەدىك شىئار، ئەي ژائىز،
تۈتتۇك رەھى ئىشقى تەئن تار، ئەي ژائىز.
تەركى مەيۇ مەھبۇب ئېتىپ جەننەت ئۇچۈن،
شەرم ئەيلەكى جەننەتتە نە بار، ئەي ژائىز.

* * *

ھەرقايدا بەھار ئولسە، چەمەن بولسە كېرەك،
ھەرقايدا چەمەن بولسە، گۈل سەمەن بولسە كېرەك.
ھەرقايدا خەزان بولسە، تىكەن بولسە كېرەك.
ھەرقايدا تىكەن بولسە، رەنجى مىھەن بولسە كېرەك.

* * *

ھىجران سىتەمى ياماں ئېمىش بىلمەس ئىدىم،
ھەر لەھزە ژىسال شۈكرىنى قىلماس ئىدىم.
گەر بىلسە ئايرىلىغ ئىدىمكى مۇنچە ئېمىش①،
بىللاھكى، دەمىي ياردىن ئايرىلماس ئىدىم.

* * *

كۆڭلۈمدە بۇكىم كەئبە ساری كەتكەيمەن،
فىكرىمدە بۇكىم بارچەنى تەرك ئەتكەيمەن.
ئۇمرۇم تۇگەنۇرگە يېتىشىپدۇر، يا رەب،
ئول مەنزىلى مەقسۇدغە ھەم يەتكەيمەن.

* * *

تۇتتۇم بۇكى سېن كەئبە ساری كېتكەيسېن،
ئول مەنزىلى مەقسۇدغە ھەم يەتكەيسېن.

بۇ خەستە كۆڭۈلكى تەكرىنىك جايىدۇر،
گەر جاينى تۇتمغايسېن، يىتكەيسېن.

* * *

گۈل باردى ئېسە چەمەن مۇئەتتەر بولسۇن،
شەمئ ئۆچتى ئېسە قۇياش مۇنەۋۋەر بولسۇن.
شەھزادەگە گەر رۇزە مۇيەسسەر بولسۇن،
سۇلتانغە جەھان مۇلكى مۇسەخخەر بولسۇن.

* * *

دەۋلەت ساڭا كەلمەگۈسى تەدبىرىك ئىلە،
مىھنەت داغى كەتمەگۈسى تەقسىرىك ئىلە.
ھەر سۇدۇ زىيانىيكى جەھاندا كۆرسەك،
ھەق ئەمرى بىلە بولۇر نە تەدبىرىك ئىلە.

* * *

زاھىد خۇش ئېمەستۇر خەرابات ئىچرە،
فاسىق نە تىلەر ئەھلى مۇناجات ئىچرە.
غۇربەتنى قاتىغ تۇتۇپدۇر ئاندىن بارىي خەلق،
بۇدۇركى تۇشەر كىشى سۇرۇكى يات ئىچرە.

* * *

كافىر كۆزى غارەت ئېتتى ئىمانىمنى،
ئەقلۇ خىرەدۇ سەبرۇ دىلۇ جانىمنى.
كىرپىكلەردىن ياساپ قارا لەشكەر سەف،
ئالدى قارالاپ قەرارى ئىمكانىمنى.

* * *

يۇز نەئت ئاڭا كىم خەلقى كەرىم ئېردى فەنى،
يەئنىكى كەرەم كانى رەسۇل مەدەنى.
مۇنداغ دېدى: ئىلم ئەھلىنى ئەيلەرگە غەنىي،
مىن ئەكرەمۇ ئالىمەن فەقەد ئەكرەمەنى.

① بۇ مىسرا «گەز بىلسەم ئىدىمكى ئايرىلىغ مۇنچە ئېمىش» تەرتىپىدە كەلگەن بولسا مۇۋاپىق بولاتتى.

قاپىيەسىنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى «ز» بىلەن ئاياغلاشقان بەزى رۇبائىيلار توغرىسىدا

قاپىيەسىنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى «ز» بىلەن ئاياغلاشقان رۇبائىيلار قاتاردا ئەنقەرە ۋە تاشكەنت نەشرلىرىدە «ئەي قارا كۆز» رادىفلىق تۆۋەندىكى ئىككى رۇبائىي كۆرسىتىلگەن:

لەئلىڭنى قىلىپ نۇكتە سەرا، ئەي قارا كۆز،
ئىشق ئەھلى ھەياتىغە يارا، ئەي قارا كۆز.
چېكمە يەنە سۇرمە كۆز ئارا، ئەي قارا كۆز،
ئېل قانىغە قىلما كۆز قارا، ئەي قارا كۆز.

* * *

ئول كۆزكى دەمىي بولمادى ساغ، ئەي قارا كۆز،
قانمدىن ئىچەر مۇدام ئاياغ، ئەي قارا كۆز.
بىلمەنكى ئېرۇر ئاڭا فەراغ، ئەي قارا كۆز،
يا مەست ئىدى قويدى تازە داغ، ئەي قارا كۆز.

لېكىن، بىزدىكى قولىيازمىلاردا «ئەي قارا كۆز» رادىفى بىلەن كەلگەن رۇبائىيلاردىن يەنە تۆۋەندىكى بىرقانچە خىلى خاتىرلەنگەن. مەسىلەن:

D قولىيازمىدا يۇقىرىقى ئىككى رۇبائىي ئەنقەرە ۋە تاشكەنت نەشرلىرىدىكىگە تامامەن ئوخشاش بېرىلگەندىن باشقا تۆۋەندىكى ئۇچ رۇبائىي خاتىرلەنگەن.

بۇلار:

1. خالىڭ يۇز ئۇزە تاپتى فەراغ، ئەي قارا كۆز،
تەر ئەيلەمەيىن ھەنۇز دىماغ، ئەي قارا كۆز.
ھەيران قالسامكى ئول قاراغ، ئەي قارا كۆز،
نې ئۆسرۈك ئېرۇر دەمىي نې ساغ، ئەي قارا كۆز.

2. خالىڭ يۇز ئۇزە تاپتى فەراغ، ئەي قارا كۆز،
يا مەست ئىدى قويدى تازە داغ، ئەي قارا كۆز.
تىرناغىڭ ئېرۇر قارا ئوشۇل خال كەبى،
يا ھەربىرى كۆزگە بىر ئاياغ، ئەي قارا كۆز.

3. تا ئالدىڭ ئىلكىڭگە ئاياغ، ئەي قارا كۆز،
بۇ تەلبە كۆڭۈلنى قويما ساغ، ئەي قارا كۆز.
گەر بولماسا لايىق ئىلىك بەرمەك ئاڭا،
گاھى جۇر بولۇر بەرسەڭ ئاياغ، ئەي قارا كۆز.

C قولىيازمىدا تۆۋەندىكى ئىككى رۇبائىي بېرىلگەن:

4. خالىڭ يۇز ئارا تاپتى فەراغ، ئەي قارا كۆز،
يا قوندى قىزىل گۈل ئۇزە زاغ، ئەي قارا كۆز.
تىرناغىڭ ئېرۇر ئوشۇل خال كەبى،
يا ھەربىرى كۆزگە بىر قاراغ، ئەي قارا كۆز.

5. تا ئالدىڭغۇ ئىلكىڭگە ئاياغ، ئەي قارا كۆز،
تەر ئەيلەمەيىن ھەنۇز دىماغ، ئەي قارا كۆز.
ھەيران قالسامكىم ئول قاراغ، ئەي قارا كۆز،
نې ئەسرۈكۇ دەمىي، نې ساغ، ئەي قارا كۆز.

A قولىيازمىدا تۆۋەندىكى ئىككى رۇبائىي بېرىلگەن:

6. تا ئالدىڭ ئىلكىڭگە ئاياغ، ئەي قارا كۆز،
بۇ تەلبەنى قويما لەھزە ساغ، ئەي قارا كۆز.
كەرەم ئەيلەمەيىن ھەنۇز دىماغ، ئەي قارا كۆز،
ھەيران قالسامكى ئال فەراغ، ئەي قارا كۆز.

* * *

7. خالىڭ يۇز ئۇزە تاپتى فەراغ، ئەي قارا كۆز،
يا قوندى قىزىل گۈل ئۇزرە زاغ، ئەي قارا كۆز.
تىرناغىڭ ئېرۇر گۈشۇل قارا خال كەبى،
يا ھەربىرى كۆزگە بىر قاراغ، ئەي قارا كۆز.

* * *

بۇ ئۇچ قولىيازمىدا بېرىلگەن رۇبائىيلارنىڭ ھەممىسى «ئەي قارا كۆز» دېگەن رادىف بىلەن ئاياغلاشقان بولسىمۇ، D قولىيازمىدىكى ئەنقەرە ۋە تاشكەنت نەشرلىرىدىكىگە ئوخشايدىغانلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ ھەرقايسى مىسرالىرىنىڭ مەنە جەھەتتىن ماسلىشىش ئەھۋالىدا بەزى مەسىلەرنىڭ بارلىقى ئېنىق. ئومۇمەن ئالغاندا، بۇ كېيىنكى رۇبائىيلارنى كاتىپلار ئويدۇرۇپ چىقارمىغان، لېكىن كۆچۈرۈشتە سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەن.

ئەمدى بىزنىڭ ئالدىمىزغا قويۇلۇۋاتقان مەسىلە ئەلىشىر نەۋايى ئىجادىيىتىدە «ئەي قارا كۆز» رادىفى بىلەن ئاياغلىشىدىغان رۇبائىي زادى قانچە؟ بىزنىڭ قولىيازمىلىرىمىزدا كۆرۈلگەن بۇ رۇبائىيلارنىڭ قايسىلىرى ئەسلىگە ئۇيغۇن ياكى بىرقەدەر ئۇيغۇن كېلىدۇ؟ مەزمۇن جەھەتتىن بۇ رۇبائىيلارنىڭ مىسرالىرىنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى قانداق بولۇشى بىرقەدەر مۇۋاپىق؟ دېگەنلەردىن ئىبارەت.

قولىمىزدا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش ئۈچۈن باشقا ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئەلىشىر نەۋايى رۇبائىيلىرىنى رەتكە تۇرغۇزۇش مەسىلىسىگە ئاز - تولا ياردەمى بولۇپ قالار، دېگەن مەقسەتتە بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ باقتۇق.

بىرىنچى:

4 - ۋە 7 - نومۇرلۇق رۇبائىيلار تامامەن ئوخشاش. بۇ ئىككى رۇبائىي بىلەن 2 - نومۇرلۇق رۇبائىينىڭ پەرقى پەقەت 2 - نومۇرلۇق رۇبائىينىڭ ئىككىنچى مىسراسىدا. مەزمۇن جەھەتتىن قارىغاندا، 2 - نومۇرلۇق رۇبائىينىڭ ئىككىنچى مىسراسى بولغان «يا مەست ئىدى قويدى تازە داغ، ئەي قارا كۆز»نىڭ بۇ جايدا قوللىنىلىشى مۇۋاپىق ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مىسرا D قولىيازمىنىڭ ئۆزىدە ھەم ئەنقەرە، تاشكەنت نەشرلىرىدىكى رۇبائىيدا كۆرۈلگەن. شۇڭا، 2 - نومۇرلۇق رۇبائىيدىكى بۇ مىسرا خاتا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ قالغان، دەپ ھېسابلىنىپ، بۇ رۇبائىينىڭ 4 - نومۇردىكى ئېلىنىشى مۇۋاپىق كۆرۈلدى.

ئىككىنچى:

1 - ۋە 5 - نومۇرلۇق رۇبائىيلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، بۇلارنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى مىسرالىرىنىڭ ئوخشاشلىقىنى، 1 - نومۇرلۇق رۇبائىينىڭ بىرىنچى مىسراسى بىلەن ئىككىنچى مىسراسىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىن ماسلاشمىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەزمۇن جەھەتتىن 5 - نومۇرلۇق رۇبائىينىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى مىسرالىرى ماسلاشقان. شۇڭا، بۇ رۇبائىينى 5 - نومۇردىكى ئېلىنىش بويىچە بېكىتىش مۇۋاپىق كۆرۈلدى.

ئۈچىنچى:

3 - ۋە 6 - نومۇرلۇق رۇبائىيلارنىڭ پەقەت بىرىنچى مىسراسلا پۈتۈنلەي ئوخشاش، ئىككىنچى مىسراسى ئاساسەن ئوخشاش. ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى مىسرالىرى پۈتۈنلەي باشقىچە. مەزمۇن جەھەتتىن كۆزەتكەندە 6 - نومۇرلۇق رۇبائىينىڭ ئۈچىنچى مىسراسى ئەمەلىيەتتە 1 - ۋە 5 - نومۇرلۇق رۇبائىينىڭ ئىككىنچى مىسراسىنىڭ خاتا كۆچۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت. تۆتىنچى مىسراسى بولسا 1 - ۋە 5 - نومۇرلۇق رۇبائىينىڭ ئۈچىنچى مىسراسىنىڭ خاتا ئورۇنلاشتۇرۇشىدىن ئىبارەت. شۇڭا، بۇ رۇبائىي 3 - نومۇرلۇق رۇبائىيدىكى شەكلى بويىچە بېكىتىلسە مۇۋاپىق دەپ قارالدى.

4. تۇيۇق (مۇھەببەتملات)لار توغرىسىدا

نەۋايى قەلەندەرىكى تۇيۇقلار پەقەت «بەدايىئۇلۇۋەسەت»تىلا بېرىلگەن. ئەنقەرە ۋە تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «بەدايىئۇلۇۋەسەت»تە بېرىلگەن تۇيۇقلار جەمئىي 13 پارچە. بۇلاردىن بىزدىكى قولىيازمىلارغا ئېلىنمىغانلىرى 3 پارچە بولۇپ، بۇ ئۇچ تۇيۇقنىڭ باشلانمىسى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا «ياغدى جەۋرىڭ ئوقى ھىجرىڭ تاشىدەك»، «نەقىش تۇتمىش كۆزدە ئول ياشىم مېنىڭ»، «نېچە دېدىم ئول سەنەمغە: بارماغىن» لاردىن ئىبارەت.

بىزدىكى قولىيازمىلارغا ئېلىنغان، لېكىن ئەنقەرە ۋە تاشكەنت نەشرىدە كۆرۈلمىگەن تۇيۇقلار 4 پارچە، بۇلار تۆۋەندىكىلەر:

ئەي نىگارا، كۆزلەرىڭدەك كۆز قانى؟
يىغلابان ھەجرىڭدە ئاقتى كۆز قانى،
تەلمۈرۈبان يولۇڭدا، ئەي باغرى تاش،
ئىنتىزارىڭدا ئاقىپدۇر كۆز قانى؟

پەردەنى رۇخسارىڭدىن ئالماڭىز،
ناھەق ئۆلتۈردى مېنى شۇل ئالماڭىز.
گەر ئانارىستانغە سۇنسام ئىلكىمى،
ئايتۇر ئول: تۇرسۇن ئامانەت، ئالماڭىز.

* * *

ئەي نىگارا، قاشلارىڭدەك يا قانى؟
فۇرقەتىڭدىن پارە قىلدىم ياقانى.
ئاشىقى بىچارەدىن قىلغىل ھەزەر،
يا خۇد ئاھى تۇتقۇسىدۇر، يا قانى.

يار ئىشقىڭ ئاتەشى سوزەندەدۇر،
قايداكىم ئىشقىڭدۇرۇر سۆز ئاندەدۇر①.
بەخىدا ئىشقىڭ چېكەرمەن دايىما،
رىشتەدېك جانىم مېنىڭ سوزەندەدۇر.

* * *

5. فەرد (ئىككى مىسرالىق شېئىر)لەر توغرىسىدا

فەردلەر پەقەت «فەۋايىدۇلكىبەر»دىلا بېرىلگەن. فەردلەرنىڭ ئومۇمىي سانى تېخى ئېنىق ئەمەس. ئەنقەرە نەشرىدە 88، تاشكەنت نەشرىدە 86، تاشكەنت نەشرىدە كەم كۆرۈلگەن تۆۋەندىكى ئىككى فەردتىن باشقا قالغان 86سى ھەر ئىككى نەشرىدە ئوخشاش. كەم كۆرۈلگەن ئىككى فەرد:

ئەي قۇياش، يۈز كۆرسەتمەپ، كۆزدىن نىھان بولماق نېدۇر،
مېھر كۆرسەتمەك نې ۋۇ نامېھربان بولماق نېدۇر.
(قارالغ: ئەنقەرە، «فەۋايىدۇل ـ كىبەر» 726 ـ بەت ـــ №775)

① بۇ تۇيۇقنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى مىسراسىدىكى قافىيە ئوخشاشلىقى تەلەپپۇزغا ئەمەس، سۆزنىڭ يېزىلىش شەكلىگە ئاساسلانغان.

ساقىيا، ئول باردىكسم، كېلگەي ماڭا پەيغامى ۋەسل،
يار ئۆزى تەشرىف كېتۈردى تۈت ئەمدى جامى ۋەسل.
(قارالغا: ئەنقەرە «فەۋايىدۈلكىبەر» 731 ـ بەت ـــ №779)

بىزنىڭ قولىمىزدىكى قولىيازمىلاردا فەردلەر بىرقەدەر كەم خاتىرىلەنگەن، يەنى بىزنىڭ قولىيازمىلىرىمىزدا يۇقىرىقى 88 گە ئوخشايدىغانلىرى پەقەت 46، ئەنقەرە نەشرىدىكى 88 فەردنىڭ ئىچىدە كۆرۈلمىگەنلىرى 4 بولۇپ، بۇلار تۆۋەندىكىلەر:

باغى جىنىاندا سېنى كەبى بىر گۈلئۈزار يوق،
دەۋزەخدە ھەم مېنىڭ كەبى بىر خارۇ زار يوق.

* * *

پەرىۋەش دىلبەرىم ھەركى ساداغ باغلاپ سەۋزار ئولمىش،
ياساپ بالۇ پەرى گويا پەرىدۇر ئاشكار ئولمىش.

* * *

مېنىڭ ئۈچۈن جەھان تۇرغۇنچە سېنى تۇر،
كى سېنى بارسېنى جەھان بىر دۇشمەنمىدۇر.

* * *

ۋۇجۇدۇڭ نەفى مەۋجۇدۇڭنى بەزل ئېيت،
چۇ مەۋجۇد ئولدى بۇ ئىش تەكرىگە يېيت.

خەلقىمىز ئەلىشىر نەۋايى ئىجادىيىتىنى بەش ئەسىردىن بۇيان تۇرلۇك ۋاستىلەر ئارقىلىق ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئۇزۇلدۇرمەي يەتكۈزۈپ كەلدى. بۇ ئۇزاق جەريانىدا نەۋايى قەلەمىدىكى تېكىستلەر بىلەن ئۇنىڭ ئەسىرلەر بويى داۋاملىشىشى جەريانىدىكى تېكىستلەر ئوتتۇرىسىدا بەزى ئوخشىماسلىقلارنىڭ يۈز بېرىشى تۇرغان گەپ. شۇڭا، بىزنىڭ ئىزدىنىشىمىز ئارقىسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان نەۋايى تېكىستلىرىنىمۇ سەۋەنلىكتىن خالىي دېگىلى بولمايدۇ.
نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ تېكىستشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئەسلىي ھالىتىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ھەممە نەۋايىشۇناسلارنىڭ تىرىشىشلىرىغا باغلىق.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:
«ئەلىشىر نەۋايىنىڭ يېڭىدىن بايقالغان غەزەللىرى» دېگەن كىتابتىكى بىلەن ئوخشاش.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

مۇھەررىردىن: ئاپتور غوجەخمەت سەئدىۋاققاسوف (1929.6.15 ــ 1991.11.15) قازاقستان جۇمھۇرىيەتلىك پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى، فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى، داڭلىق پېداگوگ، قازاقستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ قۇرغۇچىسى ھەم تۇنجى قارارلىق مۇدىرى ئىدى. ئالىمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە تۇزۇلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق بىر يۇرۇش ئىككى كىتاب (1 ـ قىسىم فونېتىكا ۋە لېكسىكا، 2 ـ قىسىم مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) 1963 ـ ۋە 1966 ـ يىللىرى ئالماتادا سىلاۋىيان يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان. 1983 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا، 1988 ـ يىلى خەنزۇ يېزىقىدا نەشر قىلىنغانىدى. ژۇرنىلىمىزنىڭ 1977 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئالىمنىڭ مەشھۇر «دۇنيانۇ لۇغەتىت تۈرك»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ھەققىدە»، 1999 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا «سوۋېت ئۇيغۇرلىرى تىلىنىڭ بەزى مەسىلىرى» سەرلەۋھىلىك ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئېلان قىلغانىدۇق. 2009 ـ يىلى 6 ـ ئايدا غوجەخمەت سەئدىۋاققاسوف تەۋەللۇتىنىڭ 80 يىللىقى ئىلمىي پائالىيىتىنىڭ 46 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن قازاقستانىنىڭ ئالماتا شەھىرىدە خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ قېتىم ژۇرنىلىمىزدا ئالىمنىڭ ئالماتادا سىلاۋىيان يېزىقىدا نەشر قىلىنغان «قازاق س س ر ئىلىم ئاكادېمىيەسىنىڭ خەۋەرلىرى» ناملىق ئۇنىۋېرسال ئىلمىي ژۇرنالىنىڭ 1967 ـ يىللىق 3 ـ سانىغا بېسىلغان «تۈركمەنستان ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى ھەققىدە» ناملىق مۇھىم ئىلمىي ماقالىسىنى ئېلان قىلدۇق.

* * *

ھازىرقى تۈركمەنستانىنىڭ بايرامئېلى شەھىرىدە ۋە ئۇنىڭغا ياقىدا بىرنەچچە يېزىدا تەخمىنەن 1000 غا يېقىن ئۇيغۇر ئاھالىسى ياشايدۇ. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئىلگىرى ـ كېيىن مەخسۇس تەكشۈرۈش ئوبيېكتى بولغان ئەمەس. ۋاھالەنكى، ئۇلار سوۋېتلار سايوزى (ئىتتىپاقى)دا توپلىشىپ زىچ تۇرىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل بىر قىسمى (گۇرۇپپىسى)نى تەشكىل قىلىدۇ.

تۈركمەنستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى بويىچە بىرقەدەر چۇشەنچە ھاسىل قىلىش مەقسىتى بىلەن ئۇلارغا 1963 ـ يىلىنىڭ نويابىر، دېكابىر ئايلىرىدا قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى ئىككى كىشىدىن ئىبارەت ئېكسپېدىتسىيە (تەكشۈرۈش) خادىمى ئەۋەتكەنىدى. ئېكسپېدىتسىيەنىڭ تەركىبىدە مۇشۇ قۇرلارنىڭ ئاپتورى بىلەن بۆلۈمنىڭ شۇ چاغدىكى ئاسپىرانتى (تەتقىقاتچى ئوقۇغۇچىسى) شېرىپ ئاخۇن باراتوف بار ئىدى.

---

* مەزكۇر ماقالىدىكى رۇسچە نەقىللەرنى تەرجىمە قىلىشقا يولداش پەرھات مۇھەممەدئېلى جىلان ياردەم بەردى. بۇنىڭ ئۈچۈن نەشرگە تەييارلىغۇچىلار تەشەككۈر ئېيتىدۇ.

19 ـ ئەسىردە شىنجاڭدا يۇز بەرگەن ئۇزلۇكسىز قوزغىلاڭلار ۋە ھەر خىل ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي شارائىتلار مەلۇم مىقداردىكى ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ پەرغانە ۋادىسىغا ۋە يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان. لېكىن، رۇسىيە تېررىتورىيەسىگە ئۆتكەن ئۇيغۇرلار پەرغانە ۋادىسى بىلەن يەتتىسۇ ئەتراپىدىلا ئولتۇراقلىشىپ قالماستىن، بەلكى ئوقەت ۋە يەر ئىزدەپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا بارلىق جايلىرىغىمۇ تارقىلىپ كەتكەنلىكى مەلۇم. مەسىلەن، 1888 ـ يىلى تۇركمەنىستانىنىڭ مەرۋە شەھىرىدە ئۆز ۋاقتىدا قەشقەردىن چىققان 326 نەپەر ئۇيغۇر بولغانىدى①. ھەر ھالدا 1890 ـ يىلىدىن ئىلگىرى شۇ چاغدىكى مەرۋە يېزىسىنىڭ تەركىبىدە بولغان ئۇيغۇرلار مەخسۇس قىشلاقلارنى (يېزا، كەنتلەرنى) تەشكىل قىلماي يەرلىك خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ تارقاق ياشىغان.

ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەشغۇلاتى دەسلەپ ئۇششاق سودا ـ سېتىق، قول ھۈنەرى، يالاڭنىپ ئوقەت قىلىش، تۆمۈرىيول قۇرۇلۇشىدا ئىشلەش ۋە باشقا ئىگىلىك ئىشلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەمچانلىقى، ئەخلاقىي جەھەتتىن كەمتەرلىكى ۋە ياخشى دېھقانلار ئىكەنلىكى بىلەن پادىشاھ مەمۇرىيىتىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلدۇ. شۇڭا، كونا مەرۋە يېرىدە تۇرىكىستان ئۆلكىسىدىكى ئەڭ چوڭ ئىگىلىك ـــ «مۇدغاپ دۆلەت ئېمىنىيەسى»نى قۇرۇش مەسلىسى كۆتۈرۈلگەندە، ئۇنى ئىگىلەش ئىشلىرىغا ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلار جەلپ قىلىنماقچى بولغان. مەرۋەگە ئەۋەتىلگەن مەخسۇس كومىسسىيە ئېمپېراتور سارىيى مىنىستىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە 1889 ـ يىلى مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئېمىنىيە (يەر ـ مۈلۈك)نىڭ دەسلەپكى كۆچمەنلىرىنى تارانچى، تۇڭگان ۋە قەشقەرلىقلەردىن قوبۇل قىلىش كېرەك. بولۇپمۇ بۇلارنىڭ بىرىنچى تۇرىدىكىلەرگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك»②.

دەل مۇشۇ ۋاقىتتا، ئىلىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئېيتقۇسىز ناچار ئىدى. ئۇلارغا يەر يېتىشمەيتتى، يەر بولسىمۇ ئات ـ ئۇلاغنىڭ، سوقا ـ سايمانىنىڭ يوقلۇقىدىن ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمايتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىگە بۆلۈپ بېرىلگەن يەر ئۇچۇن ئېغىر سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر بولاتتى. مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ مەلۇم قىسمى غۇلجا تەۋەسىگە يېڭىباشتىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكى مەلۇم③.

يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىققان كەمبەغەل ئۇيغۇرلار تۇرمۇش كەچۈرۈشكە قۇلايلىق ھەرقانداق يەرگە بېرىپ جايلىشىش ئۇچۇن تەييار تۇرغان بىر شارائىتتا، يەنى 1890 ـ يىلىنىڭ فېۋرال ئېيىدا مەرۋە يېزىسىدىكى پادىشاھ ئېمىنىيەسىگە ئىشچى يالالاش مەقسىتى بىلەن مەزكۇر ئېمىنىيەنىڭ باشقۇرغۇچىسىدىن بىرى ھازىرقى ئالماتا شەھىرىگە كېلىدۇ ۋە شۇ يىلى ئەتىيازدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قىسمى ـــ 272 ئائىلە (1380 جان) ئۇيۇشقان تۇرده تۇركمەنىستانغا قاراپ كۆچىدۇ. تۇركمەنىستاندا تۇرغۇچى ئۇيغۇرلار ئاساسەن مانا شۇ 1890 ـ يىلى يەتتىسۇدىن كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

بىز سۆھبەتلەشكەن كىشىلەرنىڭ بەزىبىرلىرى ئۆز ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ھازىرقى يېڭىشەھەر (ئالماتا ئوبلاستى ئەمگەكچى قازاق رايونى) يېزىسىدىن كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆزلىرىنى ئەسلىدە دارتامتۇلۇقلارمىز (دادامتۇلۇق) دەپ بىلىدۇ. ھازىر بولسا تۇركمەنىستاندىكى ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان رايوندا دارتامتۇ دېگەن يېزا يوق. بايرامئېلىدىكى دارتامتۇلۇقلارنى ئۇيغۇر رايونىنىڭ (ئالماتا ئوبلاستى) دارتامتۇ يېزىسى بىلەن ياكى غۇلجىدىن تۆت ـ بەش كىلومېتىر شىمالغا جايلاشقان داردامتۇ (بۇلاق داردامتۇ، يۇقىرىقى دارتامتۇ) يېزىلىرى بىلەن بىرەر مۇناسىۋىتى بار، دەپ قاراش ئورۇنلۇق. بۇنىڭدىن تاشقىرى، بايرامئېلى شەھىرىدىن تەخمىنەن 20 كىلومېتىر جەنۇبقا جايلاشقان ئاقتام يېزىسىنىڭ ئۇيغۇر رايونىدىكى ئاقتام يېزىسى بىلەن ئاتداش

(ئىسمىداش) بولۇپ كېلىشىمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر. تۈركمەنستان ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنى مەلۇم مەھەللە ۋە يېزىلاردىن چىققانلىقىغا قاراپ ئاتاش بىلەن بىللە (مەسىلەن، دادامتۇلۇق، ئاقتاملىق، بايرامئېلىلىق ۋە باشقىلار) يەنە ئايرىملىرى ئۆزلىرىنى مەمەيۇزلىكمىز دەپمۇ ئاتايدۇ. لېكىن، «مەمەيۇزى» ئۇيغۇرلار مۇشۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن قۇرۇلغانمۇ ياكى كۆچۈپ كەلمەستىن بۇرۇنقى يۇزنگە مۇناسىۋەتلىك ئېيتىلامدۇ؟ دېگەن سوئالغا ئېنىق جاۋاب تاپالمىدۇق. ئويلايمىزكى، تۈركمەنستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت مۇنداق مۇھىم مەسىلىلەر تارىخچى ئالىملار تەرىپىدىن ھەل قىلىنىشى مۇمكىن.

قېرىلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، دەسلەپ بايرامئېلى شەھىرىدە ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئاز توختىغان ۋە ئۇلار شەھەرنىڭ شەرقىي تەرىپىدە «تارانچى مەھەللىسى» دەپ ئاتالغان كىچىك بىر مەھەللە تەشكىل قىلغان. ئاساسىي قىسمى بولسا بايرامئېلىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە، يەنى سۇلتان بەنت توسمىسى ئەتراپىغا جايلاشقان. ئەمما، ئۇلار ئۇ يەردە تۈركمەن قەلئە، قەشقەر مەھەللىسى، ئاقتام يېزىلىرىدا تۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، كېيىنكى يىللار مابەينىدە بايرامئېلىدىكى تارانچى مەھەللىسىگە كېلىپ توپلاشقان. ھازىر ئەكسىچە ئاتالغان يېزىلاردا، شۇنداقلا ماريي شەھىرىدە ئۇيغۇرلار بىرنەچچە ئائىلىدىن ئاشمايدۇ.

ئەتراپتىكى يېزىلاردىن كېلىپ توپلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ ھېسابىغا بايرامئېلىدىكى تارانچى مەھەللىسى كېڭىيىپ بارغان. بۇ يەر تۈركمەنستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسلىق ھەم بىردىنبىر مەركەزلەشكەن جايى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ھازىر بايرامئېلى شەھىرىنىڭ كراسنوۋاستوچنايا (بۇرۇنقى بىرىنچى تارانچىنكا)، لېنىن (بۇرۇنقى ئىككىنچى تارانچىنكا) ۋە ئائۇلنايا (بۇرۇنقى ئۈچىنچى تارانچىنكا) كوچىلىرىدا تۇرىدۇ.

ئەڭ ئالدى بىلەن شۇ نەرسىنى تەكىتلەپ ئېيتىش كېرەككى، بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرى پۈتكۈل ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتىن ئۆزلىرىنىڭ يەتتىسۇلۇق يۇرتداشلىرىغا نىسبەتەن بىرەر چوڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەمەس. 77 يىل بويى بىۋاستە ئارىلىشىپ ھايات كەچۈرۈش نەتىجىسىدە تۈركمەن خەلقىدىن ئۆتكەن بەزىبىر تىل ۋە ئېتنوگرافىيەلىك ئۆزگىچىلىكلەردىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ ئۆيى سىلىشى، ئۆيى تۈتۈشى، كىيىم ـ كېچەك، رەسىم ـ قائىدە، غىزا ـ تائام ۋە ئومۇمەن مىللىي ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە ئالماتا ئوبلاستىنىڭ ئۇيغۇرلىرىدىن پەرقلەنمەيدۇ. بايقالغان ئايرىم ئېتنوگرافىيەلىك ئالاھىدىلىكلەر شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، مەسىلەن، ئۇلار بايرامئېلىنىڭ ئاجايىپ ئىسسىق كىلىماتىغا ئاساسەن ئۇسسۇزلۇق ئۈچۈن ئاساسەن كۆك چاي ئىچىدۇ. ھەر بىر كىشى ئۈچۈن ئالاھىدە بىر چەينەكتە چاي دەملىنىدۇ، ئۇنى ھەر كىم ئۆزى قۇيۇپ ئىچىدۇ. ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن ئۇستەل قويۇلىدۇ، مېھمانلار كۆرپە ئۈستىدە ئولتۇرىدۇ. ئۆيى ئىگىسى ھەر بىر كىشىگە بىر ـ ئىككىدىن ياستۇق بېرىدۇ. بايرامئېلىلىق ئۇيغۇرلار ياستۇقنى تايىنىپ ياتقان ھالدا كۆك چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ سۆھبەتلىشىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بىز سۆھبەتلەشكەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئاجايىپ مېھماندوست، خۇش چاقچاق ۋە كەمتەرلىكى بىلەن دىققەتكە سازاۋەردۇر. بۇلار ئىشىمىزنىڭ ئوتۇقلۇق بولۇشى ئۈچۈن ھەممە مۇمكىنچىلىكلەرنى يارىتىپ بېرىشكە تىرىشتى.

بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرى سوۋېت ھۆكۈمىتى دەۋرىدە نۇرغۇنلىغان مەدەنىي ئوتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئالىي مەلۇماتلىق ئىنتېلېكتوئەللىملەر، مۇئەللىملەر، دوختۇرلار ۋە ئالىملار يېتىشىپ چىققان. يەرلىك تۈركمەن ۋە باشقا خەلق ۋەكىللىرى بىلەن بىللە ئۇيغۇرلارمۇ يېزا

ئىگىلىك، سانائەت ۋە قول ھۈنىرى ئىشلىرىدا مۇۋاپىقلىشىش ئەمگەك قىلىپ كەلمەكتە④.

* * *

بايرامئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدىكى ئالاھىدىلىكلەر ئەڭ ئالدى بىلەن تىلنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەڭ مايىل ساھەسى لېكسىكىدا ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ھەم باشقا شېۋىلەرگە نىسبەتەن پەرقلىنىدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپچىلىكى تۈركىمەن تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن. گىرامماتىكا بويىچە بايقىلىدىغان ئايرىم تىل ئۆزگىچىلىكلىرىدىمۇ تۈركىمەن ھەم ئۆزبېك تىللىرىنىڭ تەسىرى سېزىلىدۇ. ئەمما، فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر جەھەتتىن بايرامئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى ئومۇمەن ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدىن پەرقلەنمەيدۇ، دېسىمۇ بولىدۇ. ئۇلارنىڭ پۈتكۈل تەلەپپۇز فورمىسى، ھەتتا نۇتقىدا سىستېمىلىق رەۋىشتە ئېزىچىل ئەمەلگە ئاشىدىغان بىرەر فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك يوق. باشقىچە ئېيتقاندا، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا يۇز بېرىدىغان خىلمۇخىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بايرامئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدىمۇ تولۇق دېگۈدەك ساقلانغان. بۇنى مۇشۇ ماقالىگە قوشۇمچە سۈپىتىدە بېرىلگەن فولكلور ماتېرىياللىرىغا قاراپمۇ ئېيتىش مۇمكىن.

بۇ ئارىدا فونېتىكا بويىچە پەقەت مۇنۇ ئىككى نەرسىنى ئاتاپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ:

بىرىنچىدىن، ئەدەبىي تىلدا ئىندىففېرىنت (پەرقسىز) «ئى» تاۋۇشىنىڭ ئەكس تەسىرىدىن سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشى [e]غا نۆۋەتلىشىدىغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن، بالىق — بېلىق، تاررق — تېررق، قايرق — قېيىق ۋە باشقىلار. مانا مۇشۇ قانۇن بايرامئىلى ئۇيغۇرلىرىدا ئىزچىل ئەمەستەك كۆرۈنىدۇ. يەنى، بۇ شارائىتتا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەردىكى [a] تاۋۇشى [e] تاۋۇشىغا بەزىدە نۆۋەتلەشمەيمۇ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، ئاغىپ (ئېغىپ)، باغىشلىماق (بېغىشلىماق) ۋە باشقىلار.

ئىككىنچىدىن، [p] تاۋۇشى بىلەن [b] تاۋۇشىنىڭ شۇنداقلا [b/w] تاۋۇشى بىلەن [p] تاۋۇشىنىڭ ئالمىشىشى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، يارپاق (ياپراق)، ئاربويلۇق (ئابرۇيلۇق).

بۇلاردىن باشقا، ئايرىم سۆزلەردىلا ئۇچرايدىغان بەزىبىر فونېتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلەر بارکى، ئۇلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ بىرەر قائىدىگە ياتقۇزۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، قەلەي (قەلئە)، مۇغالىم (مۇئەللىم)، نېتىجىلىك (نەتىجىلىك)، ھاسىل (ھوسۇل)، ياغداي (جانلىق ئۇيغۇر تىلىدا جاغداي) ۋە باشقىلار.

گىرامماتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلەر

1. ئەدەبىي تىلدا ئۆتكەن زامان ھال پېئىل شەكلىدىكى ئاساسىي پېئىلىغا «ئال» يارەمچى پېئىلىنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ياسىلىپ، مۇمكىنچىلىك مەنىسىنى ئىزھار قىلىدىغان قوشما پېئىل (بار + ا + ال + ئىدىم) بارالمىدىم، (بار + ا + ال + ما + دىم) بارالمىدىم. بايرامئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا «ئال» يارەمچى پېئىلىسىزمۇ ياسىلىشى مۇمكىن. مۇنداق مەنە خۇسۇسەن بولۇشسىزلىق شەكلىدە كەلگەن ئاساسىي پېئىلنىڭ ئۆزى بىلەنلا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئاختۇرۇپ ھېچ تاپمىدىم، رەخمىتۇللىنى ھېچ تاپمىدىم، ئەندىغۇ تاپماسسەن! ھوشەمكامغا ھېچ كىمنى تاپماي ژۇرۇرمىز. سېلىشتۇرۇڭ.

ئاھ دەرىخا، دەردى بىرلەن،
مەن ئادا بولدۇم نەتەي.

زەرۇ ـ گۆھەرنى ژۇتەردىم
تاپمىدىم، ئۆلدۇم، نەتەي.
(قوشاق)

2. ئەدەبىي تىلدا ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۇرىدىغان «ـ ماقچى، ـ مەكچى» قوشۇمچىسىنىڭ ئورنىغا «ـ مالۇ، ـ مەلۇ» شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، بۇ يەر پوچتا بۇ مالۇ (بۇ يەر پوچتا بولماقچى). ئۇلار پىرىيىز (جاي ئىسمى)دا كۇتۇپ تۇرمالۇ. (ئۇلار پىرىيىز دېگەن يەردە كۇتۇپ تۇرماقچى).

3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ ئېنىقسىز شەكلىنىڭ كۆرسەتكۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدىغان «ـ ماق، ـ مەك» شەكلى بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا ھەرىكەت نامى ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇ يەم شۇ چەلەك تەرەپلەردە بولماق كېرەك. بۇ يەردىن بەرمەك بولمايدۇ. ئۇلار سۇغا چۈشمەككە كەتتى. ماگازىنغا بارماق كېرەك. كىر ژۇيماق كېرەك، ئانى سوك (ئاندىن كېيىن) بالىلارغا قارىماق كېرەك.

پېئىلنىڭ ئېنىقسىز شەكلىنى ھەرىكەتنام ئورنىدا قوللىنىش ئەدەبىي تىل ئۇچۇن يات ھادىسە ئەمەس، ئۇنى بولۇپمۇ ئۇيغۇر فولكلورلىرىدىن كۆپ ئۇچرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن، ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۈشمىكى. (ماقال)

ئاتام مەككە، ئانام مەككە،
تۇغۇلدۇم بىر كۇن ئۆلمەككە.
ئاتالاردىن مىراس قالغان،
قارا يەرگە كۆمۈلمەككە.
(قوشاق)

4. ئۇچىنچى شەخس ئۆتكەن زامان شەكلىدىكى پېئىل بىلەن «كېرەك» سۆزى قاتار قوللىنىلغاندا «ـ دۇ كېرەك» شەكلىدە گۇمان مەنىسى ئىپادىلىنىپ، ئەدەبىي تىلدىكى «ـ سا كېرەك» بىرىكمىسىنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، شۇ ياققا بېرىپ، ۋاپات بولدۇ كېرەك. ئىككى ئايلىق ئوقۇشقا كەتتى كېرەك. تۆت ـ بەش كۇن ئۆتتى كېرەك.

5. «ـ مۇ، ـ ما» ئۇلانمىسى بىلەن بىر قاتاردا «يەم (ھەم)» ئېلىپېنتىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆزى يەم ئىنقىلابچى. گەپ يەم سورىمىدى. بولسا يەم ئاز. بەزىدە مەنىنى تېخىمۇ كۇچەيتىپ ئېيتىش مەقسىتى بىلەن «يەم» سۆزى ۋە «ـ مۇ، ـ ما» ئۇلانمىسى بىلەن ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، يوق ئۇ يەمما. ئاشۇرۇۋېتىسەن سەنمىيەم (سەنمۇ + يەم).

6. سوئال جۇملە بىرەر مورفولوگىيەلىك كۆرسەتكۈچسىزلا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ياسىلىشى مۇمكىن. بۇ شارائىتتا جۇملىنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزنىڭ تۇگەنچى بوغۇمى ئالاھىدە كىچىك ئۇرغۇ بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن، سەن كەلدىڭ؟ ئاپاڭ باردى؟ چاي ئىچىسەن؟ قارا چاي دەملەيمەن؟

7. سۆز بولۇۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا پېئىل ياسىغۇچى «ـ لا، ـ لە» قوشۇمچىسى ئەدەبىي تىل

ئۇچۇن يوچۇن بولغان بىرئاز سۆزلەرنى ھاسىل قىلغان. مەسىلەن، گەپلىمەك (گەپ قىلماق)؛ قىزىق گەپلەيسەنە ! ئۆزى يەم تارىخي گەپلەرنى گەپلەيدۇ؛ ئوتلىماق (ئوت ئالدۇرماق)؛ ماشىنىنى ئوتلاپ ئەپ كەلدى؛ بەكلىمەك (بېكىتمەك)؛ ئىشىكنى بەكلىدىم؛ ئۆينىڭ پوددوۋالو (يەر ئاستى ئۆي)لىرىنى تېخى بەكلىمىدۇق؛ داپلىماق (داپ چالماق)؛ داپمىدى داپلاغىلى، ئورغاقمىدى ساپلاغىلى (قوشاق).

بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئەدەبىي تىلدىكى يىغماق، يىغىشتۇرماق، يىغىن سۆزلىرى ژىغىنماق، ژىغناشتۇرماق، ژىغناق شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

يۇقىرىدا كەلتۇرۇلگەن گىرامماتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلەرنى بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا ئۇزۇل ـ كېسىل شەكىللەنگەن دەپ ئېيتىش قىيىن. ھازىرچە ئۇلار ئەدەبىي تىلدىكى ۋە يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ جانلىق تىلىدىكى مۇناسىۋەتلىك گىرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن پاراللېل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، يەرلىك ئۇيغۇرلار مەقسەت مەيلىنىڭ «ـ مالى، ـ مەلى» ياكى ھەرىكەت نامىنىڭ «ـ ماق، ـ مەك» شەكىللىرىنى قوللىنىدۇ دېسەك، بۇ ئەدەبىي تىلدىكى «ـ ماقچى، ـ مەكچى» ياكى «ـ ش (ـ ئىش، ـ ئۇش، ـ ئۇش)» فورمىلىرىنى ئىشلەتمەيدۇ دېگەنلىك ئەمەس.

لېكسىكلىق ئۆزگىچىلىكلەر

بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا ئۇچرايدىغان لېكسىكلىق ئۆزگىچىلىكلەر كىشىلىك پائالىيىتىنىڭ ھەممە ساھەسىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ مەنە دائىرىسى كەڭ بولۇپ، تۇرلۇك كونكرېت نەرسىلەرنى، ئابستراكت چۇشەنچىلەرنى، ئىش ـ ھەرىكەت ۋە پائالىيەتنى، پىرېدمېتنىڭ (نەرسىلەرنىڭ) خىلمۇخىل بەلگە خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەردىن ئىبارەت. توپلانغان لېكسىكلىق ماتېرىيال مەنە جەھەتتىن تۆۋەندىكى ئۇچ توپقا بۆلۈپ بېرىلدى.

1. ھەر خىل شەيئى ۋە چۇشەنچىلەرنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەر

باغنا: ئەلتىر، كۆپە، تېرە. بۇ يەردە قوينى باغنا ئۇچۇن ساقلايدۇ. تۇركمەنچە، «باغانا» دېيىلىدۇ.

بادامژان: پېتىنگەن. بادامژاننى ھەم قورۇپ يەيدۇ. تۇركمەنچە «بادامژان» دېيىلىدۇ.

بايراق: بەيگە. ئاتنى بايراققا قوشۇپ ئىككىنچى بولۇپ كەلدى.

ۋاھارمان: قوغۇنىڭ بىر تۇرى. تۇركمەنچىمۇ «ۋاھارمان» دېيىلىدۇ. يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشچە، قوغۇنىڭ مۇشۇ تۇرى ناھايىتى تاتلىق بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئېتى «ۋاھا!» (ئىملىق سۆز) ۋە «ئارمان» سۆزلىرىدىن بىرىكىپ ياسالغان.

دۇركۇن: دەۋر، ۋاقىت، زامان. ھازىر ئۇ دۇركۇنلەر ئاخىر يوق. ئەدەبىي تىلدا «دۇركۇن» سۆزى ھېلىھەم بار. لېكىن، ئۇ مەنىسى خىرەلەشكەن سۆز بولۇپ، مەلۇم دائىرىدىلا قوللىنىلىدۇ. ئۇ، قېتىم (بىر قېتىم)، دېرەك (بۇ دۆرەن) سۆزلىرى بىلەن مەنىداش.

جاللاپ: مال بازىرىدا ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىنى كېلىشتۇرۇپ قويغۇچى كىشى، دەللال. مال بازىرىغا بارساڭ جاللاپلار تەييارلا تۇرىدۇ.

جويا: چۆنەك، ئېرىق. سەۋزىنى جويا قىلىپ ئەكسە (تىكسە)، ياخشى بولىدۇ. تۇركمەنچىمۇ «جويا» دېيىلىدۇ.

جۇگارى: كۆممىقوناق. بۇ ياقتا جۇگارى ھەم زور بولىدۇ. (ئۆزبېكچە: جۇخورى، قازاقچە: جۇگىرى

دەپىلىدۇ).

زات: نەرسە. بىر زات قىلىپ ئېلىپ كەل. بىزنىڭكىلەر بۇ كاۋنى بىر زات دەيدۇ، ئېسىمدىن چىقىپ قاپتۇ، چايخانىدا چاي ئىچىپ، تاماق يەپ، زات قىلىپ، سائەت ئونلاردا كەلدىم.

زەيتۇناخۇن خورمىسى: شۇاققا ئوخشاش تۇپ ـ تۇپ بولۇپ، پاكار ئۆسۈملۈكنىڭ ئۇرۇقى. ئۇ تاشقىرىدىن قارىماققا شەكلى ۋە تۇرى جەھەتتىن خورمىغا ئوخشايدۇ. يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئېيتىشچە: زەيتۇناخۇن دېگەن كىشى مەزكۇر ئۇيغۇرلارنى يەتتىسۈدىن مۇشۇ يەرگە كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن سايە قىلغاندا ئاتالغان مۇشۇ ئۆسۈملۈكنىڭ ئۇرۇقىنى خورما دەپ خەلقنى ئىشەندۈرگەنمىش. خەلق ئارىسىدىكى «خورما پەقەت ھەرەمدە ئۆسىدىغان تەۋەررۈك مېۋە» دېگەن چۈشەنچىگە تايىنىپ، بايرامئېلىنىڭمۇ ئۇلۇغ جاي، مۇقەددەس ھەرەمگە يېقىن يەر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكچى بولغان ۋە مۇشۇ ئارقىلىق قاراڭغۇ (نادان) خەلقنى ئاسانراق كۆچۈپ بېرىشقا دەۋەت قىلغان. كەلتۇرۇلگەن ئۆسۈملۈكنىڭ ئۇرۇقى مۇشۇ ۋەقەگە باغلىق زەيتۇناخۇن خورمىسى دەپ ئاتىلىپ كەتكەنمىش. بۇنىڭ ھەقىقەتكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ ئۆتۈش ئورۇنلۇق. بىزگە مەلۇمكى، يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەرۋە يېزىسىغا كۆچۈشىگە باشچىلىق قىلغانلاردىن بىرى زەينىدىن ئاخۇن دېگەن كىشى ئىدى. بۇ ھەقتە تارىخچى گ.ب. نىكولىسكايا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «1890 ـ يىلى باش باھاردا بىرىنچى تۇركۈمدىكى كۆچمەنلەر ۋېرنىيىدىن كاسپىي ئوبلاستىغا يۆتكەلگەن... قارىغاندا، ئۆز قەبىلىداشلىرى ئىچىدە ئالاھىدە ئابرۇيلۇق بولغان زەينىدىن ئاخۇن، ئېمىرىمىزا ساتىنوف، نۇرىدىن ئاقساقال ۋە موللابارولا قاتارلىق ئۇيغۇرلار شۇ تۇركۈمدىكىلەر بىلەن كاسپىي دېڭىزىغا بارغان بولسا كېرەك. ئۇلار شۇ يەرگە بېرىپ، كۆچۈشنىڭ شەرتلىرى ۋە ئىمكانىيەتلىرىنى ئېنىقلاپ كۆرمەكچى بولغان. يەرلىك مەمۇرلار ئۇيغۇرلارنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەكىللىرىنى تولىمۇ قىزغىن قارشى ئالدى. باشقۇرغۇچى ئۇلارنى 1830 ـ يىلى ئىيۇننىڭ بېشىدا پادىشاھ مەمۇرىيىتىنىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە بايرامئېلىدىن ۋېرنىيىگە قايتۇرۇپ كەلدى. ئەنە شۇ كىشىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق قىسمىنىڭ يەتتىسۇدىن كاسپىيغا كۆچۈشىگە يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇلار ئۆز قەبىلىداشلىرىنى كۆچۈشكە ماقۇل كەلتۇرۇش ئۈچۈن يالغان سۆزلەشتىنمۇ يانمىدى، ئاساسسىز ۋەدىلەرنى بەردى، مۆمىنلەرنىڭ دىنىي ھېسسىياتىدىن پايدىلاندى. مەسىلەن، ئۇلار: «بايرامئېلى يېشىللىققا پۈركەنگەن گۈزەل شەھەر، ئۇ يەردىن مەككە ۋە مەدىنىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شۇڭا، مۇسۇلمانلارنىڭ ھەجگە بېرىشى بەك ئاسان بولىدۇ» ۋەھاكازا دېيىشتى⑥.

زەخمەت: ئەمگەك، ئەمگەك كۈنى. قىلغان زەخمىتىڭ بىكارغا كەتمەپتۇ. تۇركمەنچە «زەخمەت» دېيىلىدۇ.

ئىس: پۇراق، ھىد. شامال تەرەپكە ئۆتسەم ئىسى كېلىدۇ.

ئىشكەن: كىشەن. شۇ چاغدا ئىلاخۇنكامنىڭ پۇتىدا ئىشكەن بار ئىكەن. بۇ سۆز ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا ۋە فولكلورىدا «ئىشكال» شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

كېلىپ تېز ئالغىل قولۇڭغا ئانى،
كى ئىشكالدىن ئەيلە خالىس مېنى.
(ئا. نىزارىي)

ئايغىمدا ئىشكال بار،
بويىنىمزدا تىلغا غالىغزا.
ئېلىپ قاچسا نازۇكنى،
بولسا باتۇر ـ خوخەنزە.
(خەلق قوشاقلىرى)

شۇنداق قىلىپ، «ئىشكەن، ئىشكال، كىشەن» سۆزلىرى بىر سۆزنىڭ ئۇچ خىل فونېتىكىلىق ۋارىيانتلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ ئەدەبىي تىلغا خاس ۋارىيانتى ــ ئىشكەل.

كۆمەك: ياردەم. ھېچكىمدىن كۆمەك يوق. يالغىزلىق بالىلار كۆپ كۆمەك قاپتۇ. تۈركىمەنچە «كۆمەك» (قازاق تىلىدىمۇ «كۆمەك»).

قاڭقا: تۈركىمەنلەر قاڭقىنى كېلىشتۈرۈپ ياسايدۇ. تۈركىمەنچە «گاڭگا» دېيىلىدۇ. قەلەي: قەلئە، مەھەللە، تۈركىمەن قەلەي (يېزىنىڭ ئېتى).

قۇش جىگدىسى: قارغا جىگدىسى. قارغا جىگدىسىنى يالغىنات ئۇيغۇرلىرى «قىرغاۋۇل جىگدىسى» دەيدۇ.

مانات: سوم. ئۇ يەردىن ھەم ئوتتۇز مانات پۇل بېرىدۇ. ئۇچ مانات دېگەن! تۈركىمەنچە «مانات» دېيىلىدۇ (رۇسچە «مانېتا» دېيىلىدۇ).

مەللەك: ھەر بىر تۈتۈن (ئۆيلۈك)كە خۇسۇسىي پايدىلىنىش ئۇچۇن بېرىلگەن يەر ئۇچاستىكىسى (دائىرىسى). كولخوزچىلارغا 16 مەللەك بېرىلىدۇ. تۈركىمەنچە، «مېللەك» دېيىلىدۇ.

مونتى: ئۇزۇمنىڭ بىر تۈپى. تۈركىمەنچە «مونت» دېيىلىدۇ.

مۇغالىم: مۇئەللىم. تۇراخان مۇغالىم بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. تۈركىمەنچە «مۇغاللىم» دېيىلىدۇ.

نوخۇت: پۇرچاقنىڭ بىر تۈرى. تۈركىمەنلەر نوقۇتتىن پىتى (بىر خىل يېمەكلىك) پىشۇرىدۇ. پۇرچاقنىڭ بۇ تۈرىنى ئەنجان ئۇيغۇرلىرى «نوخات» دەيدۇ.

ئوجار: زاك، ساك ساۋۇل. قوي ئوجارنىڭ يارپىغى (يوپۇرمىقى)نى يەيدۇ. ئىككى ۋاگون ئوجار كەپتۇ.

پاي: ئۇلۇش، نېسىپ. بۇ سىلەرنىڭ پايىڭلەر. بىز ئۆز پايىمىزنى يەپ ئولتۇردۇق. تۈركىمەنچە «پاي» دېيىلىدۇ.

پىتى: نوقۇت بىلەن تەييارلانغان غىزا، تاماق. تۈركىمەنچە «پىتى» دېيىلىدۇ.

ساللاق: بويىتاق، بوي. ئىنىم ساللاق قايتىپ كەلدى. تۈركىمەنچە: «ساللاغ» دېيىلىدۇ.

سېرىغۇن (سېرىق + ئۇن): پاختا ئۇرۇقى (چىگىت)نى زاۋۇتتا ماي تارتقاندا قالىدىغان كۇنجۇرە. تۈركىمەنچە «سارون» دېيىلىدۇ.

سېس: ئۇن، تاۋۇش، تىۋىش. بىرىڭ (بىرسىكىمۇ) سېسىكنى چىقارما! تۈركىمەنچە «سېس» دېيىلىدۇ.

سىيلاق: مۇكاپات، سوۋغا، ھەدىيە. ياخشى ئوقۇپ سىيلاق ئالغان. پاختا پىلانى تولغاندا كولخوزچىلارغا سىيلاق بەردى (تۈركىمەنچە «سىيلاگ»، قازاقچە «سىلىق» دېيىلىدۇ).

سۇرى: توپ، پادا. ئۇچ سۇرى قوي كەلدى. تۈركىمەنچە «سۇرى». بۇ سۆز ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا «سۇرۇك» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ (جانلىق تىلدا بولسا «پۇتۇن ـ سۇرۇك» شەكلىدە ئۇچرايدۇ).

پاتاچى ماڭا ناگەھان ئۇچرادى،
سۇرۇك قويلارى ھەر تەرەف پىترادى.
كۆزى تۇشتى ئۇل دەم سۇرۇك خەلق ئارا،
بۇلار ئىچرە باردۇر ئەجەب ماجەرا.
(ئا. نىزارىي)

تېكە: يەرلىك تۇركمەنلەر. بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ توي ـ تۆكۈنىگە تەكلىپمۇ قىلىنمدۇ.
تىريەك: ئەپيۇن (گاجىكى). سۇلتان سانجار مازارىغا تاۋاپ قىلىپ كەلگەنلەر تىريەكنى يەم يەيدۇ (تۇركمەنچە «تىرئەك»).
خالتا: مىشكاپ، قاپ. بىر خالتا ئۇن كەم بولسا 60 كىلو چىقمامدۇ! مەلۇمكى، ئەدەبىي تىلدا خالتا، ئادەتتە قولدا تىكىلگەن مىشكاپ ياكى قاپتىن كىچىك قاچىدۇر (تۇركمەنچە «خالتا» دېيىلمدۇ).
خۇدا يولى: نەزىر، خۇدايى. مېمباندىنىڭ خۇدا يولىغا بېرىپ كېلىۋاتقىنى (تۇركمەنچە «خۇدا يول» دېيىلمدۇ).
ھاسىل: ھوسۇل، ئۇنۇم. بىزنىڭ كولخوز بۇ يىل پاختىدىن ياخشى ھاسىل ئالدى (تۇركمەنچە «ھاسىل» دېيىلمدۇ).
چايىرلىق: چىملىق. ئۇ چاغلاردا چايىرلىقتا ئولتۇرۇپ كاۋا يەيتتۇق (تۇركمەنچە «چايىرلىق» دېيىلمدۇ).
شايىت: گۇۋاھچى. ئازاخۇنىكام شايىت بولۇپ پارتىيىگە كىرگۈزگەن (تۇركمەنچە «شايات» دېيىلمدۇ).
شالمان: ستولبا. شالمان بېسىۋېلىپ ئۆلۈپ كەتتى (تۇركمەنچە «شالمان» دېيىلمدۇ).
ياغداي: ئەھۋال، شارائىت، ۋەزىيەت. مانا مۇنداق ياغداي. بىر ياغداي بولاپ قالدى كېرەك. ئاۋۋال شۇ كىشىنىڭ ياغدىيىنى كۆر، ئاندىن باسسىڭ باس، دېدىم (تۇركمەنچە «جاغداي»، جانلىق ئۇيغۇر تىلىدا ھەم «جاغداي» دېيىلمدۇ).
ياراق: قورال، جابدۇق. ياراقلىرىنى تاشلاپ كېتىپتۇ. يېنىدا يارىقى بولسا ئۆلتۇرۇپ ھەم قويماتتى. بۇ سۆز ئەدەبىي تىلدا قورال، جابدۇق سۆزلىرىگە نىسبەتەن كەم ئىشلىتىلمدۇ.
يارى: يېرىمى. ئالتىنىڭ يارى (بەش يېرىم، يەنى بەش تولۇپ ئالتىنىڭ يېرىمى دېگەن مەنىدە). سەككىزنىڭ يارى (يەتتە يېرىم) (تۇركمەنچە «يار» دېيىلمدۇ).
يارىپسى: يېرىمى، تېڭى. يارىپسىنى يېزىپ بەردىم، يارىپسى قالدى (تۇركمەنچە «يارپ»، قازاقچە «جارتى» دېيىلمدۇ).
ياشۇلى: (ياش + ئۇل) يېشى + ئۇلۇغ، مويىسپىت، ئاقساقال، ھۆرمەتى چوڭ كىشى (تۇركمەنچە «ياشۇل» دېيىلمدۇ).

2. ئىش ـ ھەرىكەت ۋە پائالىيەتكە باغلىق سۆزلەر

ئالجىرىماق: ئالجىماق، ئالجىراپ قالغان قېرى كىشىگە نېمە دەيسەن! (تۇركمەنچە «ئالجىراماق» دېيىلمدۇ).
ئەكمەك: تەرمەك، تىكمەك. كاۋىنى تۇركمەنلەر يەم ئېكىدۇ. 1910 ـ يىلى بىرىنچى بوزنى ئەككەن، (تۇركمەنچە «ئەكمېك» دېيىلمدۇ).

باغاشلىماق: كەچۈرمەك، ئەپۇ قىلماق. قارىسام بولمىدى، ئانىسىنىڭ (ئاندىن كېيىن) باغاشلا دېدىم (تۈركمەنچە «باغىشلاماق» دېيىلىدۇ).
باغشىلىماق: بېغىشلىماق. شۇ كىشىگە باغىشلىغان (تۈركمەنچە «باغىشلاماق» دېيىلىدۇ).
باغلىماق: ئۆچۈرمەك، بەكىتمەك، توختاتماق. رادىيونى باغلاپ قوي. ئۇ ياقنى باغلاپ، بىر چەتتىن يول ئېچىلىڭ.
بارلىماق: تەكشۈرمەك، رېۋىزىيە (تەكشۈرۈش) قىلماق، تۇغەللىمەك، بار ـ يوقىنى بىلمەك. تويدا بوپىلارنى خوتۇنلار بارلايدۇ (تۈركمەنچە «بارلاماق» دېيىلىدۇ).
باسماق: قاماققا ئالماق، سولىماق، تۇتقۇنغا ئالماق. بىر سەپەر ئۇنى تاس بېسىۋېتىتتى. ئاۋۋال شۇ كىشىنىڭ ياغدىيىنى (ئەھۋالىنى) كۆر، ئاندىن باسسىڭ باس دېدىم (تۈركمەنچە «باسماق» دېيىلىدۇ).
بەكلىمەك: بەكىتمەك، ياپماق، ئەتمەك. ئىشىكنى بەكلىدىم. ئۆينىڭ پوتدۇۋالىرىنى (يەر ئاستى ئۆيىنى) تېخى بەكلىمىدۇق (تۈركمەنچە «بېكلىمەك» دېيىلىدۇ).
بېزەر قىلماق: زېرىكتۈرمەك، زالىقتۇرماق. كىشىنى بېزەر قىلىۋېتىدۇ.
بۇلاشتۇرماق: قارىقويۇق قىلىپ ئارىلاشتۇرۇۋەتمەك، قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتمەك. تەگمە، بۇلاشتۇرۇپ قويمىسەن! (تۈركمەنچە «بۇلاشدىرماق» دېيىلىدۇ).
گەپلىمەك: سۆزلىمەك، گەپ قىلماق. بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار تۈركمەنچە يەم گەپلەيدۇ. ھازىرقى ھەرپتە رۇسچە گەپلىسىمۇ بولىدۇ، تۈركمەنچە ئايلاندۇرۇپ گەپلىسىمۇ بولىدۇ (تۈركمەنچە «گېپلىمەك» دېيىلىدۇ).
جېنىڭ ساقمۇ: سالامەتمۇ؟ ئامان ـ ئېسەنمۇ؟ (تىنچلىق، ئامانلىق سوراشقاندا ئېيتىلىدۇ).
ئىش بەرمەك: سوتلىماق، كەسمەك. ئۇ كىشىگە سەككىز يىل ئىش بەردى (تۈركمەنچە «ئىش كېسمەك» دېيىلىدۇ).
يېتىشمەك: يېتىپ بارماق، ئۇلگۈرمەك. مۇددىنى ئەپچىقىپ بولغاندا يېتىشىپتىمەن، ھازىر كونىرتقا يېتىشمىز (تۈركمەنچە «ئېتىشمەك» دېيىلىدۇ).
كەچمەك: ئۆتمەك، يۆتكەلمەك، كىرمەك، بۇ سۆز تۈركمەنلەردىن كەچكەن (كىرگەن) بولسا ئېھتىمال. ئۇچ ـ تۆت سائەت كەچكەندىن كېيىن ئوغرى كەپتۇ. ھازىر پارتىيىگە كەچمەيمەن دەپ كىم ئېيتىدۇ (تۈركمەنچە «گېچمەك» دېيىلىدۇ).
قول چەكمەك: قول قويماق. ئىلگىرى قول چېكەلمەيتتۇق (قويالمايتتۇق)، ھازىر بولسا ھەممە ساۋاتلىق (تۈركمەنچە «گول چېكمەك». ئۇيغۇر تىلىدا «ئىمزا چەكمەك» دەپمۇ ئېيتىلىدىغانلىقى مەلۇم).
قۇتارماق: تۈگىمەك، تامام بولماق. كونا ناخشىلار يەم قۇتاردى (تۈركمەنچە «گۇتارماق» دېيىلىدۇ).
ئوتلىماق: ئوت ئالدۇرماق. ماشىنىنى ئوتلاپ ئېن كەلدى (تۈركمەنچە «ئوتلاماق» دېيىلىدۇ).
ئۆملەكلىمەك: ئۆملىمەك. ئورنۇمدىن تۇرالماستىن ئۆملەكلەپ ماڭمەن.
زوڭقۇل قىلماق: توغرىلىماق، جايلىماق، ئەپلەشتۈرمەك، تاقىلىماق دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدىغان ساددا سۆز. بۇ سۆز يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئېيتىشچە نادىر دېگەن كىشى تەرىپىدىن كۆپچىلىككە تارقالغان.
سىيسىلماق: تاۋلىماق، تەييارلىماق. ئاتنى بايراقنا سىيسىلايدۇ (تۈركمەنچە «سىيسىلىمەك» دېيىلىدۇ).

خەۋەر تاپماق: خەۋەر ئالماق، خەۋەرلەشمەك. تۇغقانلار بىلەن خەۋەر تېپىپ تۇرسا تۇغقان ـ دە!
ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا مۇنداق شېئىر بار:

خەبەر تاپتى ئاخىر ئوغلى ھالىدىن،
بولۇپ ئەسرۇ غەمكىن بۇ ئەفئالىدىن.
(ئا. نىزارىي)

خائىش قىلماق: ئىلتىماس قىلماق، ئۆتۈنمەك. مېنى ئاتماڭلار، دەپ خائىش قىلىدۇ. مەزكۇر سۆز «خالىماق» مەنىسىدە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئۇچرايدۇ.

خۇدا كىمنى خاھىش قىلۇر، ئول بولۇر،
ھۆكۈمەت ئۆزۈگىن قولىغە سالۇر.
(ئا. نىزارىي)

چەكمەك: ئۆلچىمەك، تارتماق. بىزگە چەكمەي بەردى. قالغانلارغا چېكىپ بەردى (تۈركمەنچە «چېكمەك» دېيىلىدۇ).
چۈشمەك: چۈشمەك، ئۇقماق. مەن ئۇنىڭ تىلىغا چۈشمەيمەن (گېپىگە كىرمەيمەن). ئۇ دورا ئىچىپ ئۆلۈپتۇ، چۈشتۈڭمۇ (ئۇقتۇڭمۇ)؟! (تۈركمەنچە «دۈشمەك» دېيىلىدۇ).
پايلىماق: بۆلمەك، ئۇلۇشتۇرمەك، تەقسىم قىلماق. ئۆزۈڭلار پايلاڭلار دەپ بەردى. ئۆستەڭ چاپقاندا ئىشنى پايلاپ بېرەتتۇق (تۈركمەنچە «پايلاماق» دېيىلىدۇ).
ياتماق: كۈچىدىن قالماق، ئۆلمەك. كونا پۇل ياتتى، ياتقىنى بىلەن ئىشى يوق، ئۇنى تىقىشتۇرۇپ يۈرەتتى.

3. پرېدمېت (شەيئى) ۋە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان ۋە باشقىمۇ مەنىلەرنى ئاڭلىتىدىغان سۆزلەر

ئانسوك: ئاندىن كېيىن. چاي ئىچىپ ئانسوك بارىمىز.
ئاڭسات: ئوڭاي، ئاسان. ھازىر ئالماتاغا بېرىش ئاڭسات. ئۇنداق بولسا ئاڭساتلا زاتقۇ! ئويۇن ـ تاماشا بىلەن ئۆتكەن بالىلار ئاڭسات قېرىمايدۇ.
ئارقايىن: بىمالال، ئوڭچە ـ چوڭچە، ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ، بەھۈزۇر. سادىق (بالىلار بېغى) دېگەن ئارقايىن ـ دە! ئارقايىن ئولتۇرۇپ تاماقمۇ يېيەلمەي قالدى.
ئاخىر: زادى، تېگى. سىلەر مېھمان ئاخىر! ھازىر ئۇدۇركۈنلەر (چاغلار) يوق ئاخىر!
بە ! ۋاھ ! پاھ ! : (قانائەتلەنگەنلىكىنى، ھەيران بولۇشنى، تەئەججۈپلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سۆز). بە، ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭ!
غەرەز: ئەتىمالىم، چامامدا، تەخمىنەن دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدىغان مودال سۆز. غەرەز، بىر ئالتە كۈن ياتتى (تۈركمەنچە «گاراز» دېيىلىدۇ).
جالاي: مەرد، قولى ئوچۇق، قەھرىمۇ ـ زەھرىمۇ بار (ئادەم). رەخمىتۇللا جالاي يىگىت.
زور: ياخشى، ئوبدان، نۇرغۇن، مول، كۆچلۈك. بۇ يەردە ئاشلىق زور بولىدۇ. بۇلارنىڭ يېرى زور ـ دە. بۇ يەرگە ھاۋانىڭ ئىسسىقى زور. ئۇنىڭغا قارىغاندا مەن زور ئاخىر. كەلتۈرۈلگەن مىسالىلاردىن

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «زور»، سۆزىگە نىسبەتەن بۇ سۆز باشقا مەنىلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

كاتتا: چوڭ، يوغان، كاتتا ئادەم، كاتتا ئىش. تۈركمەنلەرنىڭ كاتتىسى. بۇ سۆز ئۆزبېك تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن.

قاپىلاڭ: يالغانچى، ئالدامچى.

قاپىلاڭ دەيدۇ ئايۇپنى،
كۆپ ئىشلەتتى تېيىنپنى.
(خەلق قوشىقى)

قورقۇنچلۇق: قورقۇنچلۇق، خەۋپلىك. تاغنىڭ يولى تار ئىكەن، قورقۇنچلۇق دەيدۇ (تۈركمەنچە «گوركۈنچلۈق» دېيىلىدۇ).

مۇداما: ئۈزلۈكسىز، دائىم، ھەرقاچان. مۇداما ئىككى - ئۈچ كۈن ئۇخلىمىدۇق. ئانارنى مۇداما يان باغرىغا ئېكىدۇ. بۇ خوتۇن مۇداما سالام بېرىپ ئۆتىدۇ. بۇ سۆز كىلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «مۇدام» شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

كى تۇڭگان، چانتۇ ئىشتىپ تامام،
بۇ چاڭ موزىغا خىزمەت ئەتتى مۇدام.
(بىلال نازىم)

مۇپ: بىكار، پۇلسىز، تېكىن. مۇپنى تاپسا ئۆلۈۋالىدۇ. (خەلق ماقالى)

نېتىنجلىك: نەتىجىلىك، نەتىجە بېرىدىغان. ئەلۋەتتە سۇلتان سانجارغا بارساڭلار، نېتىنجلىك يەرلەرمۇ بار. جانلىق ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز «لېتىنجا» شەكلىدىمۇ ئېيتىلىدۇ.

پىيان: مەست. پىيان بولۇپ قاپتۇ. بۇ سۆز رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن.

تاس: بۇ سۆز ئەدەبىي تىلىدىكى تاس (تاس قالدى) سۆزى بىلەن مەنداش. لېكىن، ئۇ جۇملىدە قوللىنىلىش دائىرىسى جەھەتتىن روشەن پەرق قىلىدۇ. مەسىلەن، سېنى تاس بېسىۋېتەتتى، دېدىم. مېنى قېيىنئاتام تاس ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. شۇ چاغدا مەن تاس ئۆلۈپ كەتمىدىم.

ھۆكمەن: مۇقەررەر، سۆزسىز. ھۆكمەن بارماق كېرەك. ئىلگىرى ھۆكمەن يېرىم گېكتار بىدە ئېكەتتۇق. ئەمدى ھۆكمەن خەت يازمەن دېگەنىدى (تۈركمەنچە «خۇكمەن» دېيىلىدۇ).

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن لېكسىكىلىق ماتېرىياللاردىن تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرنى بايقاش مۇمكىن.

1. تۈركمەن تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ بەلگىلىك قىسمى فونېتىكىلىق شەكلى بويىچە تۈركمەن تىلىدىكى ئېكۆنۈالېنتلىرى (تەڭداشلىرى)دىن پەرق قىلمايدۇ. دېمەك، مەلۇم تۈركمەن سۆزىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق نورمىسىغا زىت كەلمەسە، ھېچبىر ئۆزگىرىشسىز ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، بادامجان، بايراق، جويا، مانات، ئوجار، پىتى، شالمان، ئاڭسات، جالاي ۋە باشقىلار. ئايرىم تۈركمەن سۆزلىرى بولسا بۇنىڭ ئەكسىچە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنلىرىغا ئاساسەن ئۆزگىرىشلەرگە دۇچار بولغان. مەسىلەن، باغمىنا (باگانا)، مەللەك

(مەللىك)، سېيرىغۇن (سارۇن)، قۇتارماق (گۇتارماق)، سېيىسلىماق (سېيىسلىمەك)، مۇپ (مۇت) ۋە باشقىلار.

2. ھازىرقى زامان تۇركمەن تىلىدا، شۇنداقلا كىلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۇچرايدىغان بەزىبىر سۆز ۋە ئىبارىلەر بار. مۇنداق سۆزلەر ئىلگىرى جانلىق ئۇيغۇر تىلىدا پاسسىپ، ئاز ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، تۇركمەن تىلىنىڭ تەسىرىگە باغلىق، ئۇلار بايرامئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدىمۇ ئاكتىپلاشقان دەپ تەخمىن قىلىمىز. مەسىلەن، زەخمەت (زىيان ـ زەخمەت)، كۆمەك، سۇرى، ئەكمەك، قول چەكمەك (ئىمزا چەكمەك)، خەۋەر تاپماق، كاتتا، مودارما، ھۆكمەن ۋە باشقىلار. شۇنىڭلاشقا، بۇ خىل سۆزلەرنى تۇركمەن تىلىدىن ئۆزلەشكەن دەپ شەرتلىك تۇردىلا ئېيتالايمىز.

3. بايرامئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىغا خاس دەپ بېرىلگەن بەزىبىر سۆزلەر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىمۇ بار. لېكىن، ئۇلارنىڭ مەنىسى ۋە ئىستىلىستىكىلىق قوللىنىلىشى ئۆزگىچە. مەسىلەن، غەرەز، دۇركۇن، زات، زور، ئاخىر، يېتىشمەك، كەچمەك ۋە باشقىلار.

فولكلور ماتېرىياللىرىدىن

تۇركمەنىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ جانلىق تىلى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنى مۇمكىنقەدەر تولۇقراق تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن، ئېكسپېدىتسىيە (تەكشۈرۈش) ۋاقتىدا توپلانغان فولكلور ماتېرىياللىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۇلارنىڭ تەلەپپۇز نورمىسىنى ساقلىغان ھالدا (ئىملاغا رىئايە قىلماي) بېرىپ ئولتۇرىمىز.

پوئېزىيە

20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى بايرامئىلىلىق ئىبەي دېگەن كىشى ئۆز ئەتراپىدىكى كىشىلەرنىڭ يۇرۇش ـ تۇرۇش، ئەتمىش ـ قىلمىشلىرىغا قاراپ، تۆۋەندىكى قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۆز يۇرتداشلىرى ھەققىدە توقۇلغان بۇ قوشاقلارنى ئوتتۇرا ياشتىكى يەرلىك كىشىلەر تا ھازىرغىچە ئېسىدە ساقلاپ قالغان. (بۇلارنى بايرامئىلى شەھىرى، 1963 ـ يىلى 24 ـ نويابىر، ماخمۇت گاستوف، مۇختەر مۇرادوفلار ئېيتىپ بەردى.)

ئېگىز دۆڭگۇ ئۆي ساپتۇ،
ئوشەمى چويون قارا.
ئىبەينىڭ پۇتىنى سۇندۇرۇپ،
قىيغان ئىشنى قارا.

ياشلا بىلەن بىر بوساق،
بىشكول جايىنى ئاساق.
بېغى ياخشى باغ بوپتۇ،
نۇرمەخمۇتكامنىڭ بەختىگە.

يوغام بازغان كۆتۇرۇپ،
تۆمۈر چۈدۈر شاۋۇدۇن.
كىنچىككىنە راخمانكام،
قۇش تۇتىدۇ ھاۋۇدۇن.

زالىم بوغان نېكۈلاي،
چىقامىدۇ تەختىگە.
مۇسا غازى بالىسى،
بېشىدى كۆپتۇ يارىسى.

روزاخۇنكام بوساق،
غوجامياز تەڭنى قوساق.

ئىنگىز دۆڭگۇ ئۆي ساپتۇ،
ئوشەمى چويون قارا.
ئىبەينىڭ پۇتىنى سۇندۇرۇپ،
قىيغان ئىشنى قارا.

ياشلا بىلەن بىر بوساق،
بىشكول جايىنى ئاساق.
بېغى ياخشى باغ بوپتۇ،
نۇرمەخمۇتكامنىڭ بەختىگە.

يوغام بازغان كۆتۇرۇپ،
تۆمۈر چۈدۈر شاۋۇدۇن.
كىنچىككىنە راخمانكام،
قۇش تۇتىدۇ ھاۋۇدۇن.

زالىم بوغان نېكۈلاي،
چىقامىدۇ تەختىگە.
مۇسا غازى بالىسى،
بېشىدى كۆپتۇ يارىسى.

روزاخۇنكام بوساق،
غوجامياز تەڭنى قوساق.

قارىمكام ساقاللىق،
تالىپكام ھېقىللىق (ئەقىللىق)،
ئىككىسىنىڭ بويى بىر،
بىر - بىرسىدىن ھېقىللىق.

كەمبەغەلدۇر نادىركام،
زىكىركامدا نېمۇ كام؟
تالا ۋاسا بومامدۇ (بولمامدۇ)،
باشتا ئەسلىي ھېقىل كام.

نېمۇ دەي، سىدىق سېنى؟
خاپا قىلدىڭ سەم مېنى (سەن مېنى)
بۇخارىدىن ئەكەگەن،
بىر خالتا ژۇڭۇڭ (يۇڭۇڭ) قېنى؟

نەسلى يامان ئېرانە،
بىر قىز ئېلىپ ئوت قويدۇڭ.

راستىن ئېيتقىن، تۇدۇمكا (تۇردۇمكا)،
نەچچە مىڭ سوم پۇل قويدۇڭ.

مالىڭ (مالىك) ئۆزى خوپ يىگىت،
يىگىتلىكتىن كېمى يوق.
راستىن ئېيتىڭ دامولكا،
ئېتىنىڭ بىر قۇلىقى يوق.

توختاخۇنكام سېرىق،
ئۆزى قېلىنپتۇ قېرىپ.
ياش خوتۇن ئالاي دېسە،
..... (؟)

قاپلاڭ دەيدۇ ئايۇپنى،
كۆپ ئىشلەتتى تېيىپنى.
ھەممە گۇناھ ئۆزىدە،
كىمگە قويار ھېيىپنى (ئەيىبنى).

بىز سۆھبەتداشلىرىمىزدىن: «ئۇيغۇرلار مۇشۇ ئارىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ئىجاد ئېتىلگەن ناخشا - قوشاقلار بارمۇ؟» دەپ سورىغىنىمىزدا، ئۇلار نۇرغۇن قوشاقلارنى ئېيتىپ بەردى. لېكىن، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئومۇمەن يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرىغا كەڭ تارقالغان خەلق ئىجادىدۇر. يەرلىك ئۇيغۇر ئاھالىسىگە ياخشى تونۇش بولغان فولكلور ئۇلگىلىرىنى مۇتەخەسسىس ئەمەس كىشىلەرنىڭ دەل مۇشۇ يەردە ئىجاد قىلىنغان دەپ ئېيتىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. مۇنداق قوشاقلار قىسمەن (بىر قىسمى) تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت (قەشقەر مەھەللىسى، 1963 - يىلى 3 - دېكابىر، سۇلتان ھەمرايوف ئېيتىپ بەرگەن).

ئاختامنىڭ يېرى قاتتىق،
تاۋۇزى ئاندىن تاتلىق.
ئاختامدا بىر يارىم بار،
لەيلىخان دېگەن ئاتلىق.

لەيلىخان دەيمۇ سېنى؟
ئانارخان دەيمۇ سېنى؟
باغدا باققان پاخلاندەك،
پىشۇرۇپ يەيمۇ سېنى؟

لەيلىخان سېنىڭ بويۇڭ،
قاچان بولىدۇ تويۇڭ؟
بولسا - بولمىسا تويۇڭ،
مەسلىھەتكە (مەسلىھەتكە) قوشۇپ قويۇڭ.

(تۆۋەندىكى قوشاقنى بايرامئېلى، ماخمۇت گاسىتوف ئېيتىپ بەرگەن).

داپمىدۇ داپلاغىلى،
ئورغاقمىدۇ ساپلاغىلى.
خوتۇنۇڭ قېرى بولسا،
ماماڭمىدۇ ساخلاغىلى.

ئېشىكىم يار باشىدا،
توقۇملۇقى يانپاشىدا.
ئالتى بوّره قاشىدا،
ئەلھەم ئوقۇيدۇ باشىدا.

قىزىم، قىزىم، قىز كىشى،
كېلىپ ـ كېتەر مىلك كىشى.
مىلك كىشىنىڭ ئىچىدىن،
ئېلىپ كېتەر بىر كىشى.

ئاپا ئەكىتىم، مەمتالا (؟) بولدى،
بۇغداي ئەكىتىم، ھەمتالا (؟) بولدى.
ساڭا ئەر يوق، ماڭا خوتۇن يوق ـــ
زادى نىم بالا (نېمە بالا) بولدى؟

تاغقا چىقتىم بەلدەشىپ،
ئاق بوز ئاتقا مېنگەشىپ.
ئاق بوز ئاتقا چوم كېرەك،
ئاشنالىققا پۇل كېرەك.

مەن بازارغا بارمىسام، .....
كۆڭلۈم بازارغا تارتىدۇ.
توپىقىم كىچىك دېسەم،
يوغان تاغارنى ئارتىدۇ.

دەيىا بويى سەكسەنتال،
سەكرەپ ئۆتمەي قالدىم.
بېساقالغا ئىشىنىپ،
خوتۇن ئالاماي قالدىم.

ماقال ۋە تەمسىللەر

قاچىغى ئورۇ ئاتتىن ئايرار: (قارچىغا ئورى قىيىن، كۆپ مېڭىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئاتقا جەبرى سالىدۇ. ئۇنى كاردىن چىقىرىدۇ ـــ دېمەكچى).

ئورۇسنى ئۆزى ياسىغاندەك: (رۇس تىلىنى ناھايىتى ياخشى بىلىدۇ ـــ دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ).

مۇپىنى تاپسا ئۆلۈۋالىدۇ: (تەييارغا بېكۇل، بىراۋنىڭ ھېسابىغا ياشاشنى ياخشى كۆرىدۇ ـــ دېگەن مەنىدە).

ھەر نەرسىگە سەۋر ـ ساخمان: (ھەرقانداق ئىشقا سەۋرلىك، تاقەت كېرەك دېگەنلىكتۇر).

ئىشقى يوق ئېشەك، دەردى يوق كېسەك.

قوشنامنىڭ ئېشى ـــ باللىرىمنىڭ جېدىلىنىڭ بېشى: (ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە بىرەر تاماق ئەتكەندە، قوشنىسىغا بىر چىنە ئەكىرىپ بېرىدۇ. ئۇ، ئەلۋەتتە بالا ـ چاقىلىق ئائىلىگە يەتمىگەندىن كېيىن، باللار ئارىسىدا جېدەل چىقىدۇ. مەزكۇر ماقال مانا شۇنىڭغا قارىتىلغان).

تاغ يۆتكەلسە يۆتكىلىدۇ، مىجەز يۆتكەلمەيدۇ.
ئۇركۈگەك ئات ھېچ نەرسە تاپالمىسا، تېزىكىدىن ئۇركۈيدۇ.
قۇلنى ئۆلتۈرگەن «ھۇششەرە».
چۇش دېگەن ئۇيقۇنىڭ پوقى.
بايمۇ بايغا بېرەر، خۇدامۇ بايغا بېرەر.
ئالا ئىنەكنىڭ بالىسى چا قۇيرۇق.
قىشقامساڭما (قىچقارمىساڭمۇ) بارئوبرىمە، ئۇزاتمىساڭما كەتئوبرىمە.
ھەممىنى خۇدا ساقلىسا، قېرى ئەدەمنى ياخشى تاماخ (تاماق) ساقلايدۇ.

ئاز گەپ قىلسا‌ك، «ئىنەك تەپكەن» دەيدۇ،
تولۇ گەپ قىلسا‌ك «ۋالاقتەگكەن» دەيدۇ.
ئىلدام ماڭسا‌ك «غۇي ـ غۇي» دەيدۇ،
ئاستا ماڭسا‌ك، «ئېزىلەڭگۇ» دەيدۇ.
ئۇزۇن چاپان كىيسە‌ك، «سۆرەلمى» دەيدۇ،
كالتى چاپان كىيسە‌ك، «كېپىنى تىزىدىن ئاشمىغان» دەيدۇ.
ئاسمانغا باقسا‌ك، «ھاڭۋاقتى» دەيدۇ،
يەگە باقسا‌ك، «ياۋاختى» دەيدۇ.

بىر سوم ! بىر سوم ــ ھارۋىنىڭ چاقىدەك: (ئازدىن كۆپ يىغىلىدۇ، ئاز ۋە كىچىك نەرسىگىمۇ ئېتىبار بېرىش كېرەك دېمەكچى.)
ئۆزەڭدى ئەقىل بومىسا، ئەقىللىخىنىڭ (ئەقىللىقىنىڭ) سۆزۈگې قۇلاق سال.

چۆشۈر (چۆچۈرە) ئاش ــ ھېسابلىغ ئاش،
بىر سۈيۈدۆن، بىر چۆپۈدۆن، زەيناۋۇدۇن ئاداش.

يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ سۆز مۇنداق بىر ۋەقەدىن قالغانمىش: بىر كەمبەغەل ئائىلە چۆچۈرە ئېتىپ، ئۇنى ئۈسۈۋاتقاندا، ئۆي ئىگىسىنىڭ زەيناۋۇدۇن دېگەن ئاغىنىسى كىرىپ كەپتۇ. چۆچۈرە ئائىلىگە تۇشلۇق ئېتىلگەنكەن. ئۆي ئىگىسى بىر سۈيىدىن، بىر چۆپىدىن ئېلىپ ئىچسە، زەيناۋۇدۇن پەقەت چۆپىدىنلا ئاپتۇ. شۇندا ئۆي ئىگىسى مەزكۇر سۆزنى ئېيتقانىكەن. مانا شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ سۆز ماقالغا ئايلىنىپ كەتكەنمىش. بۇ ئەپسانىدە تارىخىي ھەقىقەت بارغۇ دەپ پەرەز قىلىمىز. بىرىنچىدىن، ئۇيغۇرلار تۈركمەنىستان يېرىگە كۆچۈپ بارغاندا، دەسلەپ ئۇلار ناھايىتى كەمبەغەل ياشىغان⑦. قىسىنچىلىق ۋاقىتتا بىر چىنە چۆچۈرە توغرىسىدا ئورۇنلۇق ئېيتىلغان سۆز خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ كېتىشى، ھەتتا ئۇنىڭ ماقالغا ئايلىنىپ كېتىشى ئەجەب ئەمەس. ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، زەيىندىن ئاخۇن دېگەن كىشىنىڭ تارىخىي شەخس ئىكەنلىكى مەلۇم⑧.

لەتىپىلەر

ياق، ياق، سىلى ئاقسىلا، بىز ئاققاندەك !

بىر شەھەرنىڭ كاتتا بېيى بوپتۇ. باي تۇرغان شەھەرنى سۇ بېسىپ كېتىپتۇ. باي ئۆزىنىڭ چاكىرى بىلەن ئېشەككە مىنىپ قېچىپتۇ. سۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن يېتىپ كېلىپ، ئىككىلىسىنى ئېقىتىپ مېڭىپتۇ. چاكار ئۆمۈر بويى ئىشلەپ يۈرگەن نېمىدە، كۆچلۈك ھەم ئەپچىل ئىكەن، سۇدىن ئۈزۈپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. باي بولسا ئېقىپ كېتىۋېتىپ، چاكىرىغا ھەلەتتىن قولىنى سۇنغۇدەك:
ــ چىقىرىۋال ! ــ دەپتۇ. چاكىرى سۇنىڭ ياقىسىدا تۇرۇپ:

ــ ياق، ياق، سىلى ئاقسىلا، بىز ئاققاندەك، ــ دەپتۇ.

ئىككى كىشىنىڭ روزا تۇتۇشى

(ئىككى كىشى) روزا تۇتۇپتۇ، بۇلار راسا ئۇسساپ كېتىپتۇ ـ دە، ئاندىكىن (ئاندىن كېيىن) سۇغا چۆمۈلمەكچى بولۇپتۇ. شۇ ئاردا باش چۆكۈرمەكچى بولۇشۇپتۇ. بىرى باش چۆكۈرگەندە، سۇ ئىچىۋاپتۇ. ئۇ باش چۆكۈرۈۋاتقاندا، يەنە بىرسىمۇ سۇ ئىچىۋاپتۇ.

كۆڭۈلدىكى پاراڭ

بىر كەمبەغەل كىشى بوپتۇ. ئۇ پاڭكەن، ئۇنىڭ خاتۇنىمۇ، قىزىمۇ بارکەن. بۇ بىچارە كەمبەغەل ھېيت نامىزىغا قوشنىسىنىڭ چاپىنىنى سوراپ كىيىپ بېرىپتۇ. نامازغا تۇگەپ، ھېلىقى پاڭنى چاپانىنىڭ ئىگىسى ھېيت كۈنى بىلەن مۇگەرەڭدىسە (مۇبارەكلىسە)، پاڭ:

ــ نېمە ئالدىرايسىز، چاپىنىڭىزنى ئۆيگۈ بارغاندا ئالاسىز، ــ دەپتۇ. چاپىنىنى سوراۋاتقىدۇ دەپ قاپتۇ ـ دە، پاڭ ئۆيگە كىرىپ، بولغان ۋەقەنى خاتۇنىغا گەپلەپ بېرىپتۇ. خاتۇنى:

ــ ھە مەيلى، ئېپەرسىڭىز، شايى ـ توگا بولسىمۇ كىيىۋېرىمەن، ــ دەپتۇ. خاتۇن: «ماڭا كىيىم ئېلىپ بېرىدىغان بولدى» دەپ قىزىغا ئېيتسا، قىزى:

ــ مەيلى، كېكەچلا دېمىسەڭلا تېگىۋېرمەن، ــ دەپتۇ. شۇنداق قىپ، ھەرقايسى ئۆزلۇرۇنىڭ كۆڭنۇ پاراڭنى ئېيتىپتۇ.

كىشى ئاتلىرى

پەرغانە ۋادىسىدا تۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلارنىڭ شەخسكە قويۇلىدىغان ئاتلىرىدىمۇ (ئىسىملىرىدىمۇ) ئەيـ تارلىق ئۆزگىچىلىكلەرنىڭ بارلىقى مەلۇم⑨. ئەمدى بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرى، ئەكسىچە يەتتىسۇ ئۇيغۇرـ لىرىغا نىسبەتەن كىشى ئاتلىرى ساھەسىدە بىرەر ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەمەس. دېمەك، بۇ جەھەتتىن ئۇلار تۇركمەن تىلىنىڭ تەسىرىدىن خالىي. شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، بەلگىسى ئېنىق بىلىنىپ تۇرغان كىشى ئاتلىرى بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرىدا ئادەتتىكىچە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئازاخۇن (ئازى ـ ئاخۇن)، غازى، خوجامئىياز، ئېپىدىمىن، نىياز باقى، ئوبۇل، ئوشەمى، ھوشۋاقى قاتارلىق ئەر كىشى ئاتـ لىرىنى، گۆھەم، مېمبانە، شاۋاخان دېگەندەك ئايال كىشى ئىسىملىرىنى ھازىر يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ياشلىرىدىن ئۇچرىتىش قىيىن.

ئونوماستىكا (خاس ئىسىم) نۇقتىئىينەزىرىدىن مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە بولار دېگەن ئوي بىلەن، تۇۋەندە بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرىدا قوللىنىلىدىغان كىشى ئاتلىرىنىڭ تىزىمىنى بەردۇق .

ئەر كىشى ئاتلىرى: ئابدۇراخمان، ئابدۇۋاھاپ، ئابدۇرۇسۇل، ئازاخۇن، ئايۇپجان، ئەزىمشا، ئەخمەت، بارات، گاست، فازىل، غوجامنىياز، غۇلام، ئىبەي، ئىبدىمىن، ئىۋرايىم، ئىدرىس، ئىمىن، ئىمىناخۇن، قۇرۋان، مېھمەتجان، مېھراۋۇدۇن، موللاۋۇت، مۇسا، مۇختەر، ناسىر، نىدەۋاقى نۇرمەھەممەت، ئوبۇل، ئوشەمس، پىدامۇھەممەت، رەخمىتۇللا، روزاخۇن، ساۋۇت، سەپەر غەلى، سۇلتان، تېيىپ، توختاخۇن،

تۇدام، ھاپىز، ھاشىم، ھاشىر، ھوسمان، ھوشۇاقى، يونۇس.

ئايال كىشى ئاتلىرى: گۆھەر، گۈلقەمەر، گۈلپەم، زىلەيخام، مەريەمخان، مېھمانە، ئوغۇلخان، رابىيەم، رازىيەم، رەخمە، تۇراخان، شاۋاخان ۋە باشقىلار.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تىل پاكىتلىرىغا ئاساسلىنىپ، تۆۋەندىكىلەرنى ئېيتىش مۇمكىن:

1. تۈركمەنىستان ئۇيغۇرلىرى 80 يىلغا يېقىن ۋاقىت داۋامىدا تۈركمەن خەلقى بىلەن ئارىلىشىپ ياشاپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، سان جەھەتتىن ئازچىلىقنى تەشكىل قىلىدىغىنىغا قارىماي، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىلىنى ئاساسەن ياخشى ساقلاپ قالغان. مەزكۇر ئۇيغۇرلارغا تۈركمەن تىلىنىڭ نىسبەتەن ئاز تەسىر قىلغانلىقىنى، ئالدى بىلەن بۇ ئىككى تىلنىڭ بىر تىل تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىككى گۇرۇپپىغا، يەنى تۈركمەن تىلىنىڭ ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قارلۇق گۇرۇپپىسىغا ياتىدىغانلىقى بىلەن باغلىق دەپ قاراش مۇمكىن. ئەگەر، مەزكۇر ئۇيغۇرلار قارلۇق گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان ئۆزبېك تىلىنىڭ مۇھىتىدا ياشىغان بولسا، تامامەن باشقا ئەھۋال يۈز بەرگەن بولار ئىدى، دەپ ئېيتالايمىز ⑩.

2. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈركمەنىستانغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت سەۋىيىسى، جۈملىدىن تىل مەدەنىيىتى، شۇ چاغدىكى تۈركمەن مەدەنىيىتىدىن تۆۋەن بولمىغان دەپ پەرەز قىلىمىز. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە مەلۇم دەرىجىدە شەكىللەشكەن ۋە يېتەرلىك تەرەققىي ئەتكەن تۈركىي تىللاردىن بىرى ئىدى. دېمەك، بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرىغا ئۇلارنىڭ تىلى پۈتكۈل مۇشۇ دائىرە ئىچىدە ئوخشاشلۇق خىزمەت قىلىپ كەلدى ۋە كۈندىلىك ئالاقە ـ قاتناشقا تۈركمەن تىلىغا نىسبەتەن موھتاجلىقى سېزىلمىدى. بېقىندىلىق شارائىتىدا بولمىغان تىلغا باشقا تىللارنىڭ ئاز تەسىر قىلىدىغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن بەلگىلىك.

3. بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرى سان جەھەتتىن ئازلىقىغا قارىماي ، ھەممە ۋاقىت دېگۈدەك توپلىشىپ، زىچ ياشاپ كەلمەكتە. دېمەك، ئۇلار ئۆزئارا ھەردائىم ئانا تىلىدا سۆزلىشىش مۇمكىنچىلىكىگە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار بايرامئېلىگە كۆچۈپ بارغاندىن بېرى، بولۇپمۇ كېيىنكى يىللار مابەينىدە يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىۋاستە ۋە ئۇيغۇر مەتبۇئاتى ئارقىلىق ئۆزلۇكسىز مۇناسىۋەت باغلاپ تۇرماقتا. مانا بۇ ئەھۋالمۇ مەزكۇر ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمەن ئۆز مىللىي خۇسۇسىيىتىنى تولۇق دېگۈدەك ساقلاپ قىلىشتا مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. تۈركمەن تىلىدىن كىرگەن ئېلىھمېنتلار (تەركىبلەر، گىرامماتىكىلىق شەكىللەر) شۇ ئېلىھمېنتلارنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلىدا يوق بولغانلىقى سەۋەبىدىن قوبۇل قىلىنغان دەپ ئېيتىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، تۈركىي تىللاردىن قىسمەن ئۆزبېك تىلىدىن ئۆزلەشكەن مۇنداق سۆزلەر بىلەن گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ئېكۇنۋالېنتلىرى (تەڭداشلىرى) ئۇيغۇر تىلىدا بار. ھەرھالدا بۇنىڭغا قارىماي تۈركمەن ئېلىھمېنتلىرىنىڭ ئۆزلىشىشى تىل ئەمەلىيىتىگە، يەنى بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۈركمەن خەلقى بىلەن ئۇزاقتىن جانلىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنلىكىگە باغلىق.

5. تۈركمەنىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھازىرقى ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئۇنىڭ كەلگۈسى تەرەققىيات تېندېنسىيەسى (يۆنىلىشى) بىلەن باغلاپ ئېتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش مۇھىم ۋەزىپىلەردىن بىرىدۇر. ئۇلارنىڭ تىلى ھەققىدە ئېيتىلغان بىزنىڭ ئايرىم ۋە دەسلەپكى ئوي ـ پىكىرلىرىمىز كېلەچەكتە تولۇقلاشنى، ئېنىقلاشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇنداقتىمۇ، قولىمىزدا بار تىل ماتېرىيالى تۈركمەنىستاندا تۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق ، گىرامماتىكىلىق

ۋە ئايرىم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە بولا (كۆرە)، ھازىرچە سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇستەقىل بىر شېۋىسىنى تەشكىل قىلمايدۇ، دەپ خۇلاسە چىقىرىشقا مۇمكىنچىلىك بېرىدۇ. بۇنى ئىلمى شېۋىسىنىڭ تەركىبىگە كىرىدىغان ئۇششاق شېۋىلەردىن بىرى دەپ قاراش ئورۇنلۇق.

خۇلاسە

مەزكۇر ماقالىدە بايرامئېلى شەھىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىكى لېكسىكىلىق، گىراممماتىكىلىق ۋە بىر قىسىم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر تەتقىق قىلىندى.

ئاپتورلار تىل پاكىتلىرىنى ئانالىز قىلىپ، تۇركمەنىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدىكى ئىلمى شېۋىسىنىڭ تارماق شېۋىسىدىن ئىبارەت، دېگەن خۇلاسىگە ئېرىشتى.

ئاپتورلار يەنە: ئېكسپېدىتسىيە داۋامىدا بىزگە مەخسۇس ۋاقىت ئاجرىتىپ ئىشىمىزغا يېقىندىن ياردەملەشكەن، تۇرمۇشىمىزغا ئاتىلارچە غەمخورلۇق قىلغان ھۆرمەتلىك گاستوف مەخمۇتكامغا چوڭقۇر مىننەتدارلىق ئىزھار قىلىدۇ.

ئىزاھاتلار:

① ② گ.ب.نىكولىسكايا: «19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭدىن جەنۇبىي تۇركمەنىستانغا كەلگەن كۆچمەنلەرنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى»، «تۇركمەنىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن ژۇرنىلى)»، 1962 ـ يىللىق، 6 ـ سان، 27 ـ، 28 ـ بەتلەر.

③ پ.گ.گالۇزوف: «ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇن يەتتىسۇ رايونىدا ياشىغان ئۇيغۇر ۋە تۇڭگان دېھقانلىرى» (19 ـ ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى قازاقىستان تارىخىغا دائىر مەسىلىلەر، توپلام، ئالماتا، 1961 ـ يىللىق، 97 ـ، 101 ـ بەتلەر)

④ د.ئىسېيۇ: «كوممۇنىزم تۇغى» گېزىتىنىڭ 1965 ـ يىللىق 27 ـ نويابىردىكى ئومۇمىي 1308 ـ سانىغا بېسىلغان «بايرامئېلىدىكى ئۇچرىشىشلار» سەرلەۋھىلىك ماقالىدە: ھازىرقى بايرامئېلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن مەدەنىي ئۇتۇقلىرى، ئۇلارنىڭ مەشغۇلاتى، بەزىبىر ئېتنوگرافىيەلىك ئەھۋاللىرى توغرا بايان قىلىنغان.

⑤ تۇركمەن تىلىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىللەر، 1962 ـ يىلى ئاشخاباتتا نەشر قىلىنغان «تۇركمەن سۆزلۈكى» دىن ئېلىندى.

⑥ ⑦ گ.ب.نىكولىسكايانىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىنىڭ 29 ـ ۋە 31 ـ بەتلىرى.

⑧ «زەينىدىن» دېگەن كىشى ئىسمى خەلق ئارىسىدا: زەيناۋىدىن، زەينۇدۇن تۇرىدىغۇ ئېيتىلىۋېرىدۇ.

⑨ غ.سەدىۋاقاسوۋ: «فەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىغا ئائىت بەزىبىر مەسىلىلەر» («ئۇيغۇر تىلى بويىچە تەكشۈرۈشلەر»، ئالماتا، 1965 ـ يىلى نەشرى، 92 ـ، 93 ـ بەتلەر).

⑩ غ.سەدىۋاقاسوۋنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىنىڭ 71 ـ ۋە 72 ـ بەتلىرى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن: تاھىرجان مۇھەممەد شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان، ئادىلجان تاھىر توكيو چەت ئەل تىللىرى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاسپىرانتى)

چاغاتاي تىلىنىڭ دەۋرلەر بويىچە تەرەققىيات ھالىتى ھەققىدە بىر قىسقىچە بايان

كىرىش سۆز

ھەممىگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلى ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت ئۇچكە بۆلۈنىدۇ.

ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ــ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكا جەھەتلەردىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ راۋاجى شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىش ئاساسى.

14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى ئورتاق قوللانغان يېزىق ئەدەبىي تىلى ئادەتتە «تۈركىي تىل»، «قەشقەر تۈركچىسى» دېگەن ناملاردا ئاتىلىش بىلەن بىللە «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ ئەدەبىي تىل قاراخانىيلار دەۋرىدە مەھمۇد كاشغەرىي تەرىپىدىن «تۈرك تىلى» ياكى «خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى» دەپ ئاتالسىمۇ، كېيىنچە ئەدەب ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۈل ـ ھەقايىق» ناملىق ئەسىرىدە «كاشغەر تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەسلىدە ئۆزىگە ئاساس بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. ئۇ ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ھاسىل قىلغان بىر قاتار ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئەرەب ـ پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە خېلى دەرىجىدە ئۇچرىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ قېلىشى ئۇنىڭ تەۋەلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەس. بەلكى پەقەت چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا ئورناتقان «چاغاتاي خانلىقى قاتارلىق ھاكىمىيەتلەرنىڭ بۇ تىلنى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللانغانلىقى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك[1].»

600 يىلغا يېقىن ئىشلىتىپ، شۇ جەريانda ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن يارىتىلغان مول يازما مىراسلىرىمىزنى خاتىرىلەشتە قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى ــ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا جەھەتتە ئەرەب ـ پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى، فونېتىكا جەھەتتىكى مەلۇم ئۆزگىرىشلەر، گىرامماتىكا جەھەتتىن تېخىمۇ مۇكەممەللەشكەنلىكى جەھەتلەردىن قەدىمكى ئۇيغۇر

① مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۇمۇر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1993 ـ يىللىق 1 ـ سان.

تىللىرىدىن پەرقلەنسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى خېلى دەرىجىدە ساقلانغان. شۇنداقلا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاساس بولغان. چاغاتاي تىلىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىنىش ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئىزچىل مەۋجۇت بولغان فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنى ئىلمىي ئاساستا چۈشەنگىلى بولىدۇ. خېلى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلىغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يېڭى سۆز ياساش ۋە سۆز ـ ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇشتىمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بىزدە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىش، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان كىلاسسىك ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى يېغىش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىش 1960 ـ يىللاردىن ئېتىبارەن باشلاندى. بۇ جەريانداا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى توغرۇلۇق بىرمۇنچە ماقالىلەر يېزىلىپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇستىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ دەسلەپكى ئاساسى تۇرغۇزۇلدى. بۇ ھەقتە ئىبراھىم مۇتىئىي، مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئابدۇرېشىت ئىسلام، رەھمىتۇللا جارى، خەمىت تۆمۇر، ئابدۇرەئۇپ پولات، ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۇسەيىن قاتارلىق تەتقىقاتچىلارنى ۋەكىل سۈپىتىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. ئېلىمىزنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقات ساھەسىدە ھازىر بىر قىسىم دەرسلىكلەر، لۇغەتلەر نەشر قىلىندى. خېلى بىر قىسىم چاغاتايچە يازما يادىكارلىقلار قېزىلدى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى تەرىپىدىن 30 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر رەتلەپ نەشر قىلىندى. بۇ ھەقتە خېلى كۆپ مەخسۇس تېمىلىق ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. گەرچە يۇقىرىقىدەك بىر قىسىم ئىلمىي ئەمگەكلەر ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئەجدادلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن 600 يىللىق مول مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قېزىشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ دېگۈدەك بىر تامچە. بوشلۇق ناھايىتى كۆپ، ئىلمىي تەتقىقات قوشۇنى ئاجىز، پېشقەدەملەر ئازلاپ كەتتى، ياشلارنىڭ ئىز بېسىپ يېتىشىپ چىقىشى كەمچىل. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنى يەنمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش دەۋرنىڭ تەقەززاسى بولۇپ قالماقتا. مۇشۇ نۇقتىدىن، بىز 1980 ـ يىلدىن بۇيان، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا ئائىت نەشر قىلىنغان مەخسۇس كىتاب ۋە ئۆزىمىز توپلىغان مەخسۇس تېمىلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى رەتلەپ چىقتۇق ھەمدە بىر قىسىم ئىلمىي ماقالىلەرنى كەسىپداشلارغا تونۇشتۇرۇش بىلەن بىللە ھازىرغىچە نەشر قىلىنغان كىتاب ۋە ئىلمىي ماقالىلەرنىڭ كاتالوگىنى بېرىشنى لايىق تاپتۇق. بۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگەنگۈچىلەر ۋە تەتقىق قىلغۇچىلار ئۈچۈن ئازدۇر ـ كۆپتۇر پايدىلىنىش قىممىتى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

1980 ـ يىلىدىن بۇيانقى ئىلمىي ماقالىلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

1980 ـ يىللاردىن بۇيان بىزدە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت مەخسۇس كىتابتىن سەككىز پارچە كىتاب نەشر قىلىندى، 57 پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالىدە بۇ ھەقتە نەشر قىلىنغان ماقالىلەر توغرىسىدا كەڭ ئوقۇرمەنلەرنى ئۈچۈر بىلەن تەمىنلەيمىز. ماقالىلەر تۆۋەندىكىدەك:

1) «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئومۇميۈزلۈك شەرھلىگەن ماقالىلەر

بۇ تۈردىكى ماقالىلەردىن مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈرنىڭ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1993 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى

قاراشلىرىمىز»، دولقۇن ماخمۇتجاننىڭ «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1985 ـ يىللىق 5 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «چاغاتاي يېزىقى» ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە، رەھمىتۇللا جارىنىڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 1985 ـ يىللىق 5 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «چاغاتاي تىلى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» قاتارلىق ماقالىلىرىنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن.

بۇ تۈردىكى ماقالىلەردە ئاساسەن، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دېگەن نامنىڭ قويۇلۇشى، بۇ نامنىڭ پەيدا بولۇش ئارقا كۆرۈنۈشى، چاغاتاي خان توغرىسىدا قىسقىچە تارىخىي بايانلار شۇنداقلا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەۋەلىكى توغرىسىدا تەپسىلىي توختالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى ۋە بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ خۇسۇسىيىتى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىلاسسىك دەۋرى ۋە بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ خۇسۇسىيىتى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى قاتارلىق تېمىلار تارىخىي پاكىتلار ۋە تىل پاكىتلىرى ئاساسىدا سىستېمىلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن.

2) «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» نىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئۇستىدە توختالغان ماقالىلەر

بۇ تۈردىكى ماقالىلەردىن ئابدۇرەئۇپ پولاتنىڭ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1986 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا ئېلان قىلغان «چاغاتاي تىلىنىڭ سىنتاكسىس جەھەتتىكى بەزى ئالاھىدىلىكلىرى»، ئەركىن ئابدۇرېھىمنىڭ «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1987 ـ يىللىق 7 ـ سانىدا ئېلان قىلغان «چاغاتاي تىلىدا ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى توغرىسىدا»، ئابلىمىت ئەھەتنىڭ «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 2002 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلغان «چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىدىكى قىسمەن فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر» ... قاتارلىق ماقالىلىرىنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن.

بۇ تۈردىكى ماقالىلەردە، ئاساسەن كونكرېت ھالدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى تىل پاكىتلىرى ئارقىلىق ئىنچىكە چۈشەندۈرۈلگەن. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئېچىپ بېرىش ئارقىلىق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگەنگۈچىلەر ۋە تەتقىق قىلغۇچىلارنى ئىلمىي تىل ئاساسى بىلەن تەمىنلەپ بەرگەن. شۇنداقلا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش مەقسىتىدە كونكرېت تەھلىللەر يۈرگۈزۈلگەن.

3) «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»نىڭ تەتقىقات ئەھۋالىدىن ئۇچۇر بەرگەن ماقالىلەر

بۇ تۈردىكى ماقالىلەردىن باربجان زەپەرنىڭ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1995 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا ئېلان قىلغان «چاغاتاي تىلى يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ياپونىيەدە تەتقىق قىلىنىشى»، ئۆمەر داۋۇتنىڭ «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1997 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى تارىخىدىن قىسقىچە بايان»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى (خەنزۇچە) 2000 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلغان «چەت ئەللەردىكى چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» ... قاتارلىق ماقالىلىرىنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن.

بۇ تۈردىكى ماقالىلەردە، ئاساسەن مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدىكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى، تەتقىقات يۈزلىنىشى، تەتقىقات ئۇسۇلى قاتارلىقلار ئەتراپلىق، چۈشىنىشلىك كۆرسىتىلىپ بېرىلگەن. بولۇپمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ چەت ئەللەردىكى تەتقىقاتى كۆپرەك تىلغا

ئېلىنىپ، ۋېنگرىيە، فرانسىيە، روسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، تۈركىيە ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى بىر قىسىم چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇستىدە ھەر خىل تېمىلاردا نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان ئالىملارنى ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن سۆيۈنۈش ئاساسىدا تونۇشتۇرغان.

1980 ـ يىللاردىن بۇيان نەشر قىلىنغان كىتابلار ۋە ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلەر كاتالوگى

1) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت نەشر قىلىنغان كىتابلار

(1) خەمىت تۆمۇر، ئابدۇرەئۇپ پولات تۈزگەن «چاغاتاي تىلى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى.

(2) ئەركىن ئابدۇرېھىم تۈزگەن، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي باشقارمىسى باستۇرغان «چاغاتاي تىلى» (دەرسلىك)، 1986 ـ يىل 7 ـ ئاي.

(3) ئابلىمىت ئەھەت تۈزگەن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتى باستۇرغان «چاغاتاي تىلىدىن ئاساس» (دەرسلىك)، 1994 ـ يىل 3 ـ ئاي.

(4) تۇردى ئەخمەت تۈزگەن «چاغاتاي تىلى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل فاكۇلتېتى ماي مەتبەئە، 1998 ـ يىل.

(5) مۇھەممەتتۇرسۇن باۋۇدۇن قاتارلىقلار تۈزگەن «چاغاتاي تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىل 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

(6) ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ تۈزگەن «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

(7) ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلىماكانىي تۈزگەن «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەقىقىدە مۇپەسسەل بايان»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

(8) ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلىماكانىي: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىل 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

2) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلەر

(1) قاسىم ئارش: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1983 ـ يىللىق 3 ـ سان.

(2) يې شياۋ جۇن: «چاغاتاي تىلى فونېتىكىسى»، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1985 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(3) ئەركىن ئابدۇرېھىم: «چاغاتاي يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تىرانسكرىپسىيە قىلىش پىرىنسىپلىرى توغرىسىدا»، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1985 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(4) مۇھەممەت مۇسا: «چاغاتاي تىلىنىڭ خۇسۇسىيىتى»، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1985 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(5) رەھمىتۇللا جارى: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر

تەتقىقاتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1985 ـ يىللىق 5 ـ سان.

(6) مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت: «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1986 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(7) ئابدۇرېشىت ئىسلامى: «چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتى ۋە بۇ تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1986 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(8) ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلىنىڭ سىنتاكسىس جەھەتتىكى بەزى ئالاھىدىلىكلىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1986 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(9) ئابلىمىت ئەھەت: «چاغاتاي تىلى ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىش جەريانى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1986 ـ يىللىق 4 ـ سان (بۇ ماقالە ما گۇڭجۇن تەرىپىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1988 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان).

(10) رەھمىتۇللا جارى: «چاغاتاي تىلى تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(11) ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى تۈپكى ئارتۇقچىلىقلىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1987 ـ يىللىق 3 ـ سان.

(12) دولقۇن ماخمۇتجان: «چاغاتاي يېزىقى، ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىللىق 5 ـ سان.

(13) ئەركىن ئابدۇرېھىم: «چاغاتاي تىلىدا ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىللىق 7 ـ سان.

(14) ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1989 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(15) ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى، دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1992 ـ يىللىق 3 ـ سان.

(16) خامادا ماسامى (ياپونىيە): «شىنجاڭدىن تېپىلغان چاغاتاي يېزىقىدىكى قوليازمىلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىللىق 3 ـ سان.

(17) شياۋ يۆ: «چاغاتاي تىلىنىڭ مورفولوگىيە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1993 ـ يىللىق 3 ـ سان.

(18) ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا تەتقىقاتىدىكى رولى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، ۋاڭ چى تەرجىمە قىلغان، 1994 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(19) ئۆمەر داۋۇت: «چاغاتاي تىلىدا قاراتما كېلىش بارمۇ»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(20) باربجان زەپەر: «چاغاتاي تىلى يازما يادنامىلىرىنىڭ ياپونىيەدە تەتقىق قىلىنىشى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(21) ھەببۇللا ئابدۇسالام: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق پەرقى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1996 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(22) ئۆمەر داۋۇت: «چاغاتاي تىلى تەتقىقات تارىخىدىن قىسقىچە بايان»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى،

1997 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(23) تۇرنىسا روزى: «چاغاتاي تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى كېلىشىلەرنىڭ تۇرلىنىش ئۇسۇلى جەھەتتىكى پەرقى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1998 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(24) ئۆمەر داۋۇت: «چاغاتايچە يازما يادىكارلىقلارنىڭ چەت ئەللەردە تەتقىق قىلىنىشى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1998 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(25) ئۆمەر داۋۇت: «چاغاتاي تىلىنىڭ لېكسىكىلىق قۇرۇلمىسى ئۇستىدە ئىزدىنىش»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1998 ـ يىللىق 11 ـ سان.

(26) ئۆمەر داۋۇت: «چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي خان ھەققىدە»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(27) مۇنىرە ئابدۇۋۇلى: «چاغاتاي تىلىدىكى نەزم ئەسەرلەرنىڭ جۈملە قۇرۇلمىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىللىق 6 ـ سان.

(28) پەرھات رەخى، ئەھەت مۇھەممەدۇللا: «چاغاتاي تىلىنى ئۆگەنگەندىن كېيىن ھېس قىلغانلىرىمىز»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىللىق 6 ـ سان.

(29) ئەركىن ئوغۇز ئابدۇرېھىم ئوغلى: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلغان ئالماشلار ۋە بىر قىسىم ئالماشلارنىڭ بىرقانچە مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكى»، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2000 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(30) ئۆمەر داۋۇت: «چەت ئەللەردىكى چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 2000 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(31) بېلىقىز ئەخمەت: «چاغاتاي تىلىدىكى ئوغۇز ـ قىپچاق تىلىنىڭ گىرامماتىكىلىق تەركىبلىرى ھەققىدە»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(32) ئابلىمىت ئەھەت، جاۋ جيەنگو: «ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى ـ چاغاتاي تىلى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 2000 ـ يىللىق 3 ـ سان.

(33) ئەركىن ئوغۇز ئابدۇرېھىم ئوغلى: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بۇيرۇق ۋە شەرت پېئىللىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى توغرىسىدا»، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2000 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(34) ئايىمسا مىرسۇلتان: «چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان نەزمىي ئەسەرلەردىكى جۈملە تەركىبلىرىنىڭ ئورنى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىللىق 5 ـ سان.

(35) ئابلىمىت ئەھەت: «چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىدىكى قىسمەن فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(36) ئەركىن ئوغۇز ئابدۇرېھىم ئوغلى: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(37) ئابلىمىت ئەھەت: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم پارسچە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(38) ئابلىمىت ئەھەت: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پارسچە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار توغرىسىدا»،

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىللىق 3 ـ سان.

(39) ئەركىن ئوغۇز ئابدۇرېھىم ئوغلى: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ھەرىكەتنام، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىللىق 3 ـ سان.

(40) ئالىم نىياز، ماخمۇتجان ئوبۇل: «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن ئارقىلىق چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈشكە نەزەر»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(41) مۇھەممەتېھىم سايىت: «چاغاتاي تىل ـ يېزىقىدىكى ئەسەرلەرنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى توغرىسىدا»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2002 ـ يىللىق 6 ـ سان.

(42) ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ بۈگۈنكى رېئال ئەھمىيىتى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2003 ـ يىللىق 5 ـ سان.

(43) يۈسۈپ ئىگەم: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىن پايدىلىنىش ـــ ئاتالغۇ بېكىتىشتىكى مۇھىم چارە»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2003 ـ يىللىق 6 ـ سان.

(44) غەنىزات غەيىۋرانى: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ بۈگۈنكى كۈندىكى رېئال ئەھمىيىتى، ناملىق ماقالە ھەققىدىكى قاراشلىرىم»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(45) تۇرنىسا روزى: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گىراممانتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(46) ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلىماكانىي: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى (ال) ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىشى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(47) ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ: «ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتىغا دائىر قولىيازمىلار تەتقىقاتىدا ئەسەر ناملىرىنىڭ ئىملاسى مەسىلىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2007 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(48) مەرىيەم مەتتۇرسۇن: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بەش پارچە يەر، ئۆي ـ مۈلۈك ھۆججىتىدىن ئەينى دەۋرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە بىر نەزەر»، «ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(49) ياسىن مۇھەممەتنىياز تېكە: «خوتەن خەلق داستانلىرىدا ئىپادىلەنگەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئامىللار ۋە دىيالېكتلىق تەركىبلەر»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(50) مۇھەممەتتۇرسۇن ئابدۇللا: «چاغاتاي تىلى، دېگەن نام ھەققىدە يېڭى ئويلىنىش»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق 3 ـ سان.

(51) ئالىم نىياز: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللاشتۇرغۇچى يارىمچى پېئىللار»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق 3 ـ سان.

(52) مەرپۇئاي ئوسمان: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «مەسلى» تىركەلمىسى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(53) رۇقىيە ئوسمان: «چاغاتاي تىلى يادىكارلىقلىرىغا ئائىت سۆزلۈكلەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(54) ئىدرىس تۇرنىياز كۆكيار: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پارسچە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ھەققىدە»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2009 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(55) ئالىم نىياز، پەرمىدە پەرھات: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹ئەر› يارەمچى پېئىلى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2009 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(56) قۇربانجان ئابدۇقادىر، ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ: «‹چاغاتاي تىلى، ئاتالغۇسى ۋە ئۇنىڭ تارىخى ئۇستىدە ئىزدىنىش›»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 2009 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(57) قۇربانجان ئابدۇقادىر: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى (ا ي، ي) نىڭ تەلەپپۇزى ۋە تىرانسكرىپسىيەسى توغرىسىدا»، شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2009 ـ يىللىق 1 ـ سان.

خاتىمە

بىز يۇقىرىدا 1980 ـ يىلىدىن بۇيانقى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا ئائىت ماقالىلەرنى تونۇشتۇردۇق ۋە بارلىق ماقالىلەرنىڭ كاتالوگى بىلەن كەسىپداشلارنى تەمىنلىدۇق. گەرچە ماقالىمىزنىڭ يېڭىلىق تەرەپلىرى يوق دېيەرلىك بولسىمۇ، لېكىن كەسىپداشلارغا نىسبەتەن مۇنداق ئىككى جەھەتتىن ئەھمىيىتى بار دەپ قارايمىز:

بىرى، باشقىلارنىڭ بۇ جەھەتتە ئېلىپ بارغان ئىلمىي ئەمگىكىدىن خەۋەردار بولۇپ، تەكرار ئەمگەك قىلىشتىن ساقلىنىپ، تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى قىلىشقا نىسبەتەن ياردىمى بار.

يەنە بىرى، باشقىلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن ئىلھام ئېلىپ، يېڭى تېما، يېڭى مەسىلىلەرنى بايقاپ ۋە ئۇنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشقا نىسبەتەن پايدىسى بار.

بىز توپلىغان ماتېرىياللارنى 1980 ـ يىلىدىن بۇيانقى ماقالىلەرنىڭ تولۇق توپلىمى دېيەلمىسەكمۇ، 600 يىللىق مول مەدەنىيەت خەزىنىسى مۇجەسسەملەنگەن بۇ يېزىق ئەدەبىي تىلى ئۇستىدە 30 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ئۆزىمىز يازغان 60 پارچىغا يېقىن ئىلمىي ماقالە ھەققەتەن بەك ئاز. بۇ ئەھۋال بۇ ساھەدە ئىلمىي تەتقىقات قوشۇنىنىڭ نىسبەتەن ئاجىزلىقى، تەتقىقات قىزغىنلىقىنىڭ نىسبەتەن تۆۋەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. بىزدە يېقىنقى بىرقانچە يىللاردىن بۇيان «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» كەسپى ۋە تىلشۇناسلىق كەسپى بويىچە بىر تۈركۈم ئاسپىرانتلار ئوقۇش پۈتكۈزدى. ئۇلار بۇ ساھەدە مەخسۇس كىتابلارنى تۈزۈۋاتامدۇ ياكى كەسىپ ئالماشتۇردىمۇ بىلمىدۇق، ژۇرناللاردا ئىلمىي ماقالىلەر ئازلاپ كەتتى. چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، تىل كەسپىدە مەخسۇس تەربىيەلەنگەنلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى تېخىمۇ ئېغىر. بىزمۇ شۇنىڭ ئىچىدە، ئەلۋەتتە.

بارلىق زىيالىيلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشنى تەلەپ قىلىش ئاقىلانىلىك بولمىسىمۇ، ئۆمۈچۈك پۈتىغا ئوخشايدىغان، بۇگۈن ئۆگەنسە ئەتە ئۇنتۇپ كېتىدىغان تىللارنى ئۆگىنىۋاتقان ۋە ئۆگەنگەن يەردە، ئەجدادلىرىمىز ھۆسنىخەت شەكلىدە يېزىپ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن، ھازىر ئىشلىتىۋاتقان تىلىمىزغا شۇنچە يېقىن بولغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ھەر بىر ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى، ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىۋاتقان ۋە مۇشۇ تېمىلار ئۇستىدە ئىزدىنىۋاتقانلار ئۆگىنىشى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ كەسپىي سەۋىيەسى دائىرىسىدە بەلگىلىك تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىشى زۆرۈر، دەپ قارايمىز. بۇ ھەقتە يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

(ئاپتور شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە)

ئومۇملاشقان قائىدە بويىچە ئېيتقاندا، ئەخلاق ـــ ئىجتىمائىي ئاڭ شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ مۇئەييەن جەمئىيەتتىكى كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەيدىغان ھەرىكەت ئۆلچەملىرى ۋە مىزانلىرىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «ئەخلاق» بىلەن بىر قاتاردا يەنە «ئەدەپ» ۋە «پەزىلەت» سۆزلىرىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئەخلاقتا ياخشىلىق ۋە يامانلىق، ھەقانىيەت ۋە شەخسىيەتچىلىك، ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىك، سەممىيەت ۋە ساختىلىق قاتارلىق ئەخلاقىي ئۇقۇملار ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ھەر خىل ھەرىكەت ـ قىلمىشلىرى باھالىنىدۇ. ھەر خىل شەكىلدىكى تەربىيە ئۇسۇلى ھەم جامائەت پىكرىنىڭ كۈچى ئارقىلىق كىشىلەردە مەلۇم خىلدىكى ئەقىدە، ئادەت ۋە ئەنئەنە شەكىللەندۈرۈلىدۇ.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەخلاقى شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە ئەخلاق غايىسىنى، شەخسلەرنىڭ ئەخلاق ھەرىكىتى ۋە پەزىلىتىنى يەكۈنلىشىنىڭ نەتىجىسى. ئۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەخلاقىدىكى تۈپ پىرىنسىپلار ھەمدە ئەخلاق نورمىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ياكى ئۇنىڭ ئۇنۇمىنى رېئاللىقتا كۆرسىتىشتىكى مۇھىم ھالقا بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆز بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان.

ئىنسانىيەت تارىخى ھەقىقەت بىلەن ئەپسانە، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، ياخشى ئادەملەر بىلەن يامان ئادەملەر، ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىق ئوتتۇرىسىدا كۈرەش بولۇپ كەلگەن تارىختۇر. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئىنسانلارنىڭ ئەجدادىدىن باشلانغان. مەسىلەن، ئادەم ئەلەيھىسسالام جەننەتنىڭ مەنئى قىلىنغان مېۋىسىنى يەپ جەننەتتىن قوغلانغاندىن تارتىپ، كىشىلەرنىڭ قىمار ئويناش، ئوغرىلىق قىلىش، زەھەرلىك چېكىملىك چېكىش، بۇزۇقچىلىق قىلىش، ھاراق ئىچىش، ئۆزئارا ئۇرۇشۇش، بۇزغۇنچىلىق قىلىش، ئادەم ئۆلتۈرۈش قاتارلىق قىلمىشلىرىنىڭ ھەممىسى ئېتىقادىمىزغا خىلاپ ئىش ـ ھەرىكەت بولۇپ، ئېغىر گۇناھ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ئەخلاق ئەنئەنىسىدىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىق پەقەت خەلقە ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشنىلا كۆرسەتكەن ئەمەس. ياخشىلىق كىشىلەرگە ۋاستىلىك ھالەتتە ياخشى تەسىر كۆرسىتىدىغان ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپنى تەڭشەشكە پايدىلىق بولغان ۋاپادارلىق، ھالاللىق، ھۆرمەت، توغرىلىق، راستچىللىق، ئىتتىپاقلىق، مېھماندوستلۇق، سېخىيلىق، ئاز ۋە ياخشى سۆزلەش، گەپ ـ سۆز ۋە ئىش ـ ھەرىكەتتىكى بىردەكلىك... قاتارلىق بىر قاتار ئىش ـ ھەرىكەتلەرنى ، شۇنداقلا شەخسنىڭ ئېڭى ۋە

مىجەزىدىكى غەيرەت ـ شىجائەت، ئەمگەكچانلىق، ئىلىم خۇمارلىق... قاتارلىقلارغا ئوخشاش ياخشى سۈپەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يامانلىق بولسا خەلققە ئىقتىسادىي جەھەتتە زىيان كەلتۈرىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتلەردىن باشقا، كىشىلەرنىڭ ئادىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ۋاپاسىزلىق، يالغانچىلىق، مۇناپىقلىق، پىتنىخورلۇق، بىئەدەپلىك قاتارلىق ئىش ـ ھەرىكەتلەرنى شۇنداقلا شەخسنىڭ ئېگىز ۋە مىجەزىدىكى يالغانچىلىق، قوپاللىق، نومۇسنى بىلمەسلىك، ھۇرۇنلۇق، نادانلىق، ھەسەتخورلۇق... قاتارلىقلارغا ئوخشاش يامان سۈپەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار بۇ ئۆلچەملەرنى شەكىللەندۈرگەن چاغلىردا ئىسلام ئەخلاقى تەسىرىنى سىڭدۈرۈشتىن خالىي بولالمىغان. مەيلى تارىخىمىزدىكى ئەخلاقشۇناسلار بولسۇن ياكى خەلق بولسۇن، ياخشىلىق ۋە يامانلىقنى ئىزاھلىغاندا، ئۇلارنى ئاخىرەتتىكى مۇكاپات ۋە جازاغا باغلاپ چۈشەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئۆلچەملەرنى «قۇرئان» ۋە «ھەدىس» كە ئوخشاش ئىسلام دەستۇرلىرىدىن ئالاقىدار نەقىللەرنى ئېلىپ قۇۋۋەتلىگەن. ئەلۋەتتە، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخلاق ئەنئەنىسىدىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىق كاتېگورىيىلىرى تەۋەسىدىكى ئۆلچەملەرنىڭ ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ، ھەتتا ھازىرقى دەۋردىمۇ مەلۇم جانلىقلىققا، ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە بولغانلىقىنى ۋە بولۇۋاتقانلىقىنى چەتكە قاقمايمىز. مەسىلەن، ھاراق ئىچىش ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەۋردە باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىگە دەخلى يەتكۈزمىگەن ئەھۋالدا يامان دەپ ئۆلچەنمەيتتى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇ يامانلىق تەرزدە ئۆلچەندى. ھازىرقى دەۋردە ھاراق ئىچىشنى بەزى كىشىلەر يامان دەپ قارىسا، يەنە بەزى كىشىلەر ئەخلاققا مۇناسىۋەتسىز مەسىلە سۈپىتىدە تونۇماقتا.

ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆز ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ئەخلاقى ۋە ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ كۆرۈنمەس ئىچكى مىزانى. ئۇ ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ئەخلاقىنىڭ قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ ئەھمىيىتى

كىشىلەرنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى چۈشەنچىگە كېلىشى ئەلۋەتتە مەدەنىيەت كاتېگورىيىسى بولغان دىنىي تەلىماتلاردىن باشلىنىدۇ. ئۇيغۇر مىللىتى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزلىرىنى ۋە ياش ئەۋلادلارنى تەربىيەلەپ چىقىشتا ئەھمىيىتى زور بولغان قانۇن ـ نىزاملارنى يېتىلدۈرۈپ، «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆز ئارقىلىق شەخسلەرنىڭ ئۆزىنى تەربىيەلىشىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئادەم دېگەندە ئادەمگە لايىق ئەخلاق ـ پەزىلەت بولۇشى كېرەك. بۇ ئەركىن قەلب ، مۇستەھكەم ئىرادە، يۇكسەك پەزىلەتنىڭ بىرلىكىدۇر.

ئادەمدىكى يۇكسەك پەزىلەت كىشىلەرگە خۇشاللىق بېغىشلايدۇ. ھەر بىر خەلق، ھەر بىر ئادەم ئۆزلىرىدىكى ئەقلىي ئىقتىدار تېپىنى، خاسلىقىنى جارى قىلدۇرۇش، ئۆستۈرۈش ۋە ئۇلۇغ نىشانلىرىغا يېتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن دۇنيانىڭ ئورتاقلاشقان ئىلمىي نەتىجىلىرىنى ئىگىلەش، ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ تەلىم ـ تەربىيەسىدە تالانت خاسلىقىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەسقاتىدىغان كونكرېت كۆرسەتمىلىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ھەر بىر ئادەمنى ئۆزىنىڭ كېلەچەك ئىستىقبالىغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن تەربىيەلەش كېرەك.

ھەممىگە مەلۇم، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «زىيىنى بار، زىيانلىق، قورقۇنچلۇق، خەتەرلىك، ناچار، ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ» دېگەنلەردىن ئىبارەت بولۇپ،

دىنىي جەھەتتىن بولسۇن ياكى پەننىي جەھەتتىن بولسۇن كىشىلەرنى ياماندىن ساقلاش ـ ھەربىر كەتلەردىن چەكلەيدۇ. «ياماندىن ساقلاش» دېگەن سۆز گەرچە كونىلىق، خۇراپاتلىق تۇسىنى ئالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ مەڭگۈ «مۇنبەر»دىن چۈشمەي تەكىتلىنىپ تۇرۇۋاتقان كېرەك. چۈنكى، بالىلارنى ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق تەربىيەلەش ، ئۇلارغا ياخشى ئىش، ياخشى خۇلقنى ئۆگىتىش، ئۇلارنى خاتا ئىش، گۇناھتىن توسۇش ئۈچۈن ئائىلە تەربىيەسىدە كەم بولسا بولمايدۇ.

دۇنيادا ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆز ئالدىغا ئەخلاق مىزانلىرى بار. بەزى ئەخلاق مەزمۇنلىرى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق. شۇنىڭدەك ئەقىل ۋە قانۇننىڭ كۈچى يەتمىگەن «جايلار»غا ئەخلاقنىڭ كۈچى يېتىدۇ. بۇ يەردە تەشەببۇس قىلىنىۋاتقىنى مىللەت ۋە ئىنسانىيەتكە پايدىلىق ئەخلاق. چەكلىنىدىغىنى مىللەت ۋە ئىنسانىيەتكە پايدىسىز، ناچار ئەخلاق. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنۇ: «ئاتا ـ ئانا ئۆز بالىسىغا ياخشى ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىتىشتىن ئوبدانراق ئوزۇق بېرەلمەيدۇ» دېگەنىكەن.

ئۇيغۇر مىللىتى ئىشنى ئۆزىنىڭ يەككە ئىرادىسى بويىچە ئەمەس، ئورتاق خاھىش بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا كۆنگەن بولغاچقا، نۇرغۇن نەرسىلەر مۇئەييەن ئاممىۋى ئاساستا ئاسانلا قوبۇل قىلىنىدۇ ياكى ئىنكار قىلىنىدۇ. شۇڭا، پىسخىكىمىزدا «قىزىپ ـ سوۋۇش» يادرولۇق بولۇپ، ئۇ باشقىلارنىڭ خاراكتېرىدىكى «چۈۋۈپ ـ توقۇش» ئەندىزىسى بىلەن چاتىلىشىپ بەكلا غەلىتىلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە بىرەر يېڭىلىقنىڭ شەپسىگە بولغان سەزگۈرلۈكىمىز يا ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىختىكى قوبۇل قىلىشىغا ئوخشىمايدىغان، يا زامانىۋى دۇنيانىڭ ئىلغار ئۆلچىمىگە يەتمەيدىغان پەلىپەتىشلىك ۋە تېگىرقاشقا ئوخشاپ قالدى.

ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىي ھاياتىنى تەبىئەتكە باغلاپ تۇرۇپ چۈشەندۈرگەن. ئۇلار تەبىئەت بىلەن تەڭرىنىڭ، ئاسمان بىلەن زېمىننىڭ ، ئالەم بىلەن ئادەمنىڭ، شەيئىلەر بىلەن بىلىش جەريانىنىڭ، قانۇنىيەتلەر بىلەن بىلىش ھەقىقەتلىرىنىڭ، تەبىئەت رېتىمى بىلەن جەمئىيەت رېتىمىنىڭ بىرەكلىكىنى تەكىتلەپ، ئادەمنى مۇشۇ بىرلىكلەر تەرەققىياتىدىكى يۇقىرى باسقۇچ ھېسابلىغان. مۇشۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ھەر بىر ئادەمنىڭ ئالدىغا سەن كىم؟ نەدىن كەلدىڭ؟ نېمە قىلىپ نەگە كېتىسەن؟ دېگەن سوئال قويۇلىدۇ. بۇنداق سوئاللار ئارقىلىق ئۆزىنى بىلىپ ماڭماسلىق ۋە ئادەمنىڭ بۇيۇك ۋەزىپىسىنى ياقلاپ ئىنسان كامالىتى ئۈچۈن ئىزدەنمەسلىك، ھەر بىر ئادەم ئۈچۈن ئۆزىنى يوق قىلىۋېتىدىغان پاجىئەدۇر. مەسىلەن:

قىمارۋازلار ئۆز غېمىدە يۇرۇپ، باشقىلارنىڭ خانىۋەيران بولۇپ كېتىشى بىلەن كارى بولمايدۇ. ئوغرى، بۇلاڭچى، لۇكچەك بىلەنمۇ دوست بولۇۋېرىدۇ، ئوينىغاندا پۇلنىڭ قانچىلىك كەتكەنلىكى بىلەن ھېسابلاشماي پۇلنى توپىدەك چاچىدۇ، ئۇتتۇرۇۋەتسە قەرز ئېلىپ ئويناىدۇ. قەرزگە بوغۇلۇپ، ئاخىر ھەممە نېمىسىدىن ئايرىلىپ، ئائىلىسىنى ۋەيران قىلىدۇ. ھەتتا جېنىنى تىكىشكىمۇ رازى بولۇپ، ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىدۇ. ئۇلار كىشىلىك پەزىلەتتە چۈشكۈنلىشىپ كەتكەچكە ئەخلاقىنى يوقتىپ، ئىپپەت ـ نومۇسىنى بۇلغاپ، ئائىلە تەربىيەسىنى يوقتىدۇ. ئۇلار ئاتا ۋەسىيىتىگە قۇلاق سالمىغاچقا، قىمار ئويناپ ۋەيران بولغاندا، كىشىلەر ئۇلارنى: «خۇدا ئۇرۇپتۇ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ روھى قورۇنۇپتۇ» دېيىشىدۇ. ئۇلاردا مەدەنىيەت بىلىمى بولغان تەقدىردىمۇ، ئېتىقاد بولمىغاچقا، ھەرقانداق رەزىللىكە سەۋەبچى بولىدۇ. دانىشمەنلەرنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن سۇ بىلەن ھاۋادەك زۆرۈر بولغان ھېكمەتلىرىگە قۇلاق سالمايدۇ. ھەتتا مەكتەپتە ئوقۇش، ئىلىم ـ پەن تەھسىل قىلىش، خىزمەت ۋە

تىجارەت قىلىشنى، ۋەتەنى ۋە خەلقىنىڭ ئاكتىپ بىر ئەزاسى بولۇش ئۈچۈن ئەمەس، قورساق توينۇزۇشنىڭ ۋاستىسى قىلىۋېلىپ، نەپسىنى قاندۇرىدىغان ھەرقانداق يەرگە چۈشىدىغان قوندۇ. بۇلار ئائىلە تەربىيەسىدىكى «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەنمىگەچكە، نېمىنىڭ ھالال، نېمىنىڭ ھارام، نېمىنىڭ ياخشى، نېمىنىڭ يامان ئىكەنلىكىنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىپ، مىللىتىمىزنىڭ ئېتىقادىغا خىلاپ بولغان بولمىغۇر ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ۋە شۇغۇللانماقتا. بۇ بىزنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتىمىزگە خىلاپ بولۇپ، ئائىلىلەردە نورمالسىزلىق يۈز بەرمەكتە. شۇڭا، ئۇلارغا ھالال بىلەن ھارامنىڭ، ياخشى بىلەن يامانىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنى كۈچەيتىپ، «يامان بولىدۇ» دېگەن ئەنئەنىۋى سۆز ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ۋىجدانىنى قوزغىتىپ، ياشلارنىڭ پېشقەدەملەر ئالدىدىكى، بالىلارنىڭ ئاتا ـ ئانا ئالدىدىكى قەرزىنى، نومۇس ۋە ھۆرمەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ شۇنچىلىك بولغۇچە ئاتا ـ ئانا، يۇرت ـ مەھەللە، ئانا ۋەتەنگە قەرزدار بولۇۋاتقانلىقىنى، قەرزنى قايتۇرۇش ئۈچۈن ئىچىدە: مەن ئاتا ـ ئانامغا قەرزدار، مېنىڭ بۇ قىممەتلىك ھاياتىمنى ئاتا ـ ئانام بەرگەن، بىراق مەن ئۇلارغا نېمە بېرەلىدىم؟! مەن كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن ئانا ۋەتەنگە، ئەل ـ يۇرتقا قەرزدار دەپ ئۆزىگە ئۆزى سوئال قويالايدىغان قىلىش كېرەك. ئۇنداق قىلمىغاندا «ئۇستازى قانداق بولسا، شاگىرتى شۇنداق بولىدۇ» دېگەندەك ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ.

ۋەتەنلى، مىللەتنى، ئۆزىنى چۈشەنمەسلىك نادانلىقنىڭ ئۈستىگە نادانلىق بولۇپ، ۋەتەن، مىللەت چۈشەنچىسى يوق ئادەملەر ئۆمۈر بويى نەپسىنىڭ تەقەززاسىدا ئۆتىدۇ. ھەتتا ئۇلۇغ ئالىملارنىمۇ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىنكى قايغۇ ـ ھەسرەتلىك ماتەم خەۋەرلىرىدىن بىلىدۇ. بۇنداق ئادەم ئۆز يۇرتىغا ئۆزى مۇساپىر بولىدۇ. ئۇلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ بارا ـ بارا خورىدى ئاتا ـ ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەن يېتىم بالىدەك تۆت تەرەپكە قاراپ قالىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئاللىقانداق بىر روھ ئۇلارغا يېڭى ۋەھىمە ئەرۋاھلىرىنى ھەمراھ قىلىپ، «توۋا» قىلمىسا ئۇلارنى يەنە نادانلىقتىن ئىبارەت ياۋۇزلۇق بىلەن ئالاقزادە قىلىپ، تەپەككۇر جەھەتتە بارغانسېرى ئارقىغا چېكىنىدۇرۇۋېتىدۇ. تەپەككۇردا چېكىنىش، ئويغاق تەپەككۇر دۇنياسىغا تەۋرەش ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدىغان ئەجەللىك جان تالىشىش بولغانلىقتىن، بۇنداق ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئۇلار ئالدى بىلەن ۋەتەننى، مىللەتنى، ئېتىقادنى چۈشىنىپ، تەپەككۇر دۇنياسىنى نامراتلىقتىن يېڭىشى كېرەك.

2. «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ ئائىلە تەربىيەسىدىكى رولى

ئائىلە جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكى. جەمئىيەتنى چوڭ بىنا دېسەك، ئائىلە شۇ بىنانىڭ بىر خىشى. بالىلارنىڭ كېلەچىكى، مىللەتنىڭ ئۈمىدى ئاتا ـ ئانىلاردا. ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىگە ئىللىق مېھرى بىلەن كۆيۈنۈپ، ئۇلارنى ئىنچىكە، ئەستايىل تەربىيەلەپ ، زېرىكمەي ـ تېرىكمەي ئۆگىتىپ، ۋۇجۇدىدا بارلىق بالىلارغا ئاتىغاندىلا سۈپەتلىك، ياراملىق ئەۋلاد تەربىيەلەپ چىقالايدۇ.

يالىنى ياخشى تەربىيەلەش بىزنىڭ مىللەت ئالدىدىكى بۇرچىمىز ۋە پەرزىمىز. بۇ ھەقتە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام : «سىلەر ھەممىڭلار پادىچى، پادىچى بولغان ئادەم ئۆزىنىڭ پادىسىدىن سوئال قىلىنىدۇ، ئاتا ـ ئانىمۇ ئۆز ئائىلىسىگە نىسبەتەن پادىچىغا ئوخشاش، ئۇمۇ ئائىلىسىدىن ئىبارەت بولغان بىر بۆلەك پادىسىدىن سوئال قىلىنىدۇ» دېگەنىدى. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى بىلىملىك، تالانتلىق، قابىلىيەتلىك، پەزىلەتلىك سانسىزلىغان ئەۋلادلارغا باغلىق. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشالايدىغان ئەۋلادلار دەسلەپتە ئائىلىلەردىن تەربىيەلىنىپ يېتىشىپ چىقىدۇ. شۇڭا، بالىلارنى

جەمئىيەتكە يارىملىق قىلىپ تەربىيەلەپ چىقىش ئۈچۈن، شۇنداقلا ئالىلانىڭ ئالدىدا سوراقسىز تارتىلماسلىق، جەمئىيەتتە يەرگە قاراپ قالماسلىق ئۈچۈن ئائىلىدە بالىلارنى تەربىيەلەشكە ئالاھىدە كۈچ چىقىرىش، زېھىن ئىشلىتىش كېرەك.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە ئىسلام دىنى بىلەن ئىلىم ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. ئىسلام مەدەنىيىتى ئىلىم ـ مەرىپەتكە ئەھمىيەت بېرىدۇ، كىشىلەرنى ئىلىم ئۆگىنىشكە ئۈندەيدۇ. مەسىلەن، «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرىدە «ئىلىم» سۆزى 721 جايدا تىلغا ئېلىنغان. قۇرئاندىكى (68 ـ سۈرە) دە ئالالا تۇنجى بولۇپ «قەلەم» نى يارىتقانلىقى كۆرسىتىلگەن. «ئەلەق» سۈرىسىنىڭ ئالدىنقى بەش ئايىتىنى «ئوقۇغىن»، «قەلەم بىلەن يازغىن»، «بىلمىگەننى ئۆگەن» دېگەن ئۇچ مۇقەددەس سۆزدىن باشلىغان. بۇلارغا ئاساسلانغاندا بىلىم ئۆگىنىش ئۇيغۇر ئەخلاقىدىكى مۇھىم تېما . شۇنداقلا، ئەخلاقىي تەربىيەلىنىشنىڭ مۇھىم ئۈسۈلىدۇر. ئەخلاق بىلىم ئېلىشقا بېقىپ مەلۇم سۈپەت ۋە دەرىجىلەرگە ئىگە بولىدۇ. بىلىم ئىگىلىگەندە ئاندىن ھەق ـ ناھەقنى، ئاق ـ قارىنى، ياخشى بىلەن يامانىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بۇ «ئوقۇغىن»، «يازغىن»، « ئۆگەنگىن» دېگەن ئۇچ ئەگىشتۈر بىزنىڭ جىسمىمىزغا كۈچ، كاللىمىزغا ئەقىل بېرىدۇ.

بۈگۈنكى دەۋردە ئائىلىدىكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەر ئاساسىدىكى تەلىم ـ تەربىيەدە، نۇرغۇن ئاتا ـ ئانىلار بالا تەربىيەلەشتىن ئاۋۇال ئۆزىنى مۇناسىۋەتلىك بىلىم ئاساسىدا ئەتراپلىق تەربىيەلىمىگەنلىكتىن، ئادەم تەربىيەلەشنىڭ مۇھىم ھالقىسى بولغان ئائىلە تەربىيەسىدە ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن بالا تەربىيەلەشنىڭ ئومۇمىي قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلالماي، تەتۇر كوچىلاردا مېڭىپ، بالا تەربىيەلەشتە سەۋەنلىك يۈز بېرىۋاتىدۇ. مەسىلەن، بەزى ئاتا ـ ئانىلار بالىلارنى ئىقتىدار جەھەتتە تەربىيەلەشكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، ئەخلاق جەھەتتە تەربىيەلەشكە ئەھمىيەت بەرمەيۋاتىدۇ. بالىلار مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئائىلىلەردە ئاتا ـ ئانىلار ۋە جەمئىيەت كۈتكەندەك تەربىيەلىنىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن بەزى ئائىلىلەردە ئاتا ـ ئانا ۋە ئۇستازلارنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالماي، «قازانغا يولۇقساڭ قارىنسى، يامانغا يولۇقساڭ يالىسى» دېگەندەك يامانلارغا ئارىلىشىپ، بەزىلىرىنىڭ دىلى يارا، بەزىلىرىنىڭ قولى قارا بولۇپ، تەييارتاپلارغا ئايلىنىپ كېتىۋاتىدۇ. تارىختىن بۇيانقى جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ ئەمگەك قىلىدىغان، يېڭىلىق يارىتىدىغان، ۋەتەنى ئۈچۈن تىنماي ئىشلەشكە تەييار تۇرىدىغان ئىدىيەۋى روھلار سۇسلىشىپ، نەتىجىدە قىران يىگىت بولغاندىمۇ ئىجتىمائىي مەجبۇرىيەتلەرنى زىممىسىگە ئالماي گېزىرلىپ يۈرىدىغان، تۇرلۇك يامان قىلمىقلار ئارقىلىق «بالا ئەمەس بالا» ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغانلار پەيدا بولۇپ، پۈتكۈل مىللەتتە ۋاقىتدا تاڭمىسا يىرىڭلاپ كېتىدىغان يارىغا ئايلانماقتا. ھەر بىر ئاتا ـ ئانا ۋە بالا ـ چاقا ئۆز ئائىلىمىزگە قاراپ باقايلى، بىز سەھەر تۇرۇپ ئىمان ئېيتىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان ئىنسانلىق شەرىپى بىلەن ياشاپ كەلگەن تۇرۇقلۇق، بۈگۈن نېمە قىلىۋاتىمىز؟ نەگىلا قارىساق ئەقىللىمىزنى بۇلغاپ، كۆڭلىمىزنى قارا قىلىۋېتىدىغان خۇنۇك نەرسىلەر كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. روشەنكى، ھازىر سودا خاراكتېرىدىكى پەسكەش ۋە چاكىنا مەدەنىيەت سورۇنلىرى، كىنو ۋە تېلېۋىزىيە فىلىملىرى، ئادەمنىڭ ئىچى سىقىلىپ پارتلاپ كەتكۈدەك ئارقا ـ ئارقىدىن بېرىلىۋاتقان تېتىقسىز ئېلانلار، مۇزلىغان تاش شەھەرنىڭ ئەينەكتەك پېشانىلىرىگە ئېسىلغان نازىنىنلارنىڭ كىيىمسىز سۈرەتلىرى ياش ـ ئۆسمۈرلەرنى زەھەرلىمەكتە. ئاخبارات ۋاستىلىرى ئەۋەر قىلىۋاتقان «ئۇرۇش ـ تالاش قىلىش، يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىش، لۇكچەكلەرنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىشى،

قاتىللارنىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈشى» دەك ئىشلار كىشىنى چۆچۈتىدۇ. كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن شەرم ـ ھايا كۆتۈرۈلۈپ، ئېتىقادسىز، روھسىز غېرىبسىنماقتا. ئاتا ـ ئانىلار بالىلارغا قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ كەلگۈسىدە چوقۇم غايىۋى بىر ئادەم بولۇپ چىقىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ. ئادەمنىڭ ھاياتى ئۇنىڭ مەقسىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مەقسەتسىز، نىشانسىز ھايات ھايات بولمايدۇ.

بالىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلارغا قارىتا ۋاپادار بولۇش، ياخشىلىق قىلىش، بويسۇنۇش، ھۆرمەتلەش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلىرى بار. مانا بۇ ئىنسان تەبىئىتىنىڭ چاقىرىقى. ۋاپادارلىق ۋە ياخشىلىق قىلغانىنى بىلىش ئىنسانىي خىسلەتلەرنىڭ تەقەززاسىدۇر. ئاتا ـ ئانىسىغا ۋاپاسىزلىق قىلىش، ئەخلاقسىزلىق قىلىش قاتارلىق قىلمىشلارنىڭ ھەممىسى شۇ ئادەمنىڭ پەزىلىتى ۋە قىممىتىنىڭ بار ـ يوقلۇقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئاتا ـ ئانىلار «ئادەم قۇلاقتىن، ھايۋان تۇياقتىن» دېگەن تەلىم ـ تەربىيە ئۇسۇلىغا تولۇق ئەھمىيەت بېرىپ، «ياماق بولىدۇ» دېگەن سۆزنى بالىلارنىڭ قۇلىقىغا قۇيۇپ، ئۇلارنىڭ بولمىغۇر قىلىقلىرىنى كۆرگەندە مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق چەكلەپ تۇرۇش كېرەك. ئوغۇل ـ قىزلىرىمىزغا «مېنى ئاللا ياراتقان، ئاللا ھەرگىز ناچار نەرسىلەرنى ياراتمايدۇ. ئاللا ياراتقان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى بۈيۈك، مەنمۇ شۇ بۈيۈكلەر ئىچىدىكى بىر بۈيۈكمەن» دېگەن ھەقىقەتنى تونۇتۇپ، ئۇلارنى «مەن بەختلىك، مېنىڭ قەلبىمدە تەبىئىي مۇكەممەللىك، يوشۇرۇن ئىقتىدار بار. مەن ھاياتنى، ئىنسانىيەتنى ياخشى كۆرىمەن ، مەن ئىززەت ـ ھۆرمەتنى، غۇرۇرۇمنى ساقلىيالايمەن، يامان بولىدىغان ئىشلارنى ھەرگىز قىلمايمەن» دېگەن قەتئىي ئىشەنچىگە ئىگە قىلىش، ئاكتىپ تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلىنى جانلىق ئىشلىتەلەيدىغان كىشىلەرنىڭ تولىمۇ بەختلىك ئىكەنلىكىنى، كىشىلەرگە رۇھىي جەھەتتىن ساغلام بولۇشنىڭ تولىمۇ مۇھىم ئىكەنلىكىنى تونۇتۇش كېرەك.

ئادەم ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن قىلمىشى بىلەن تۇغۇلمايدۇ، بەلكى ئىنسانلار ئۆز قىلمىشىنى ئۆزلىرى يارىتىدۇ. چۈنكى، شەيئىلا بولمىدىكەن، شۇ شەيئىنى ياخشى ياكى يامان نەرسىگە ئايلاندۇرىدىغان خۇسۇسىيەت بولىدۇ. مەسىلەن، «ساداقەت» چىن كۆڭۈلدىن ئىپادىلەنگەن سەمىمىيلىك، ۋاپادارلىق، سادىقلىق بولۇپ، ئۇ ئەزەلدىن «ياخشىلىققا» خاس بىر خىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە. «ساختىلىق» يالغانچىلىق، ياسالمىلىق، ساختا ئىش ـ ھەرىكەت بولۇپ، ئەزەلدىن «يامانلىق» قا خاس بىر خىل خۇسۇسىيەت ئىپادىلىنىدۇ. بەزى شەيئىلەر ئەسلىدىلا ياخشى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىدۇ. بەزى شەيئىلەر ئەسلىدىلا يامان بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ قىلىشى قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ. شۇڭا، بىزنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرىمىز بىرەر بولمىغۇر ئىش ـ ھەرىكەتلىرىمىزنى كۆرسە ياكى يامان گەپ ـ سۆزلەرنى ئاڭلاپ قالسا «بالام ئۇنداق دېمەك» ياكى بولمىسا «بۇنداق قىلماك، يامان بولىدۇ» دېگەن سۆزنى قۇلىقىمىزغا قۇيۇپ، «بۇنداق سەت گەپ قىلسىڭىز ئاغزىڭىز مايماق بولۇپ قالىدۇ»، «چوڭلارغا ئالايسىڭىز كۆزىڭىز قارىغۇ بولۇپ قالىدۇ»، «يالغان گەپ قىلسىڭىز گېلىڭىزگە تىكەن ئونۇپ قالىدۇ»، «خەقلەرنىڭ نەرسىلىرىنى سورىماي ئېلىۋالسىڭىز قولىڭىز چولاق بولۇپ قالىدۇ»، «ئىسراپخورلۇق قىلسىڭىز چوك بولغاندا قەھەتچىلىكتە ئۆتىسىز»، «ئاتا ـ ئانىسى بىلەن جاۋابلاشسا زۇۋانى تۇتۇلۇپ قالىدۇ»، «قوينى تەپسىڭىز پۇتىڭىز توكۇر بولۇپ قالىدۇ»، «نان ئۇۋۇقىنى دەسسىسىڭىز كۆزىڭىز قارىغۇ بولۇپ قالىدۇ»، «بېشىغا ياغلىق چەگمەي تاماق ئەتسە ھارام بولىدۇ»، «ئاتا ـ ئانىسىنى قاقشاتسا دوزاخقا چۈشىدۇ»، «قىز بالا كەچتە تالاغا چىقسا جىن ئېلىپ قاچىدۇ» (ھازىرقى جەمئىيەتتە كېچىلىرى كوچىلاردا تەمسىقلاپ يۈرگەن قىزلارنى جىن ئېلىپ قېچىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئالۋاستىمۇ ئۇلاردىن

قورقىدىغان بولۇپ قالدى)، «گۈلنى ئۈزسە خۇدايىم پەرزەنت بەرمەيدۇ» دېگەندەك سۆزلەرنى مىسال قىلىپ، ھەر بىر سىمزىنىڭ بولمىغۇر ئىش ـ ھەرىكەتلىرىنى «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆز ئارقىلىق چەكلەپ تۇراتتى.

بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ھاياتىمىزغا سىڭىپ كەتكەن ئاشۇ «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆزنى «كونىلىق» دەپ تاشلىۋەتتۇقمۇ؟ ۋە ياكى باشقىلار بىزدىن تارتىۋالدىمۇ؟ ھازىر «ئۇنداق قىلىسىڭىز يامان بولىدۇ بالام» دەپ ئوغۇل ـ قىزلىرىنى تەربىيەلەيدىغان ئاتا ـ ئانىلىرىمىزنىڭ نەسلى قۇرۇپ كېتىۋاتىدۇ. ئاتا ـ ئانىلار بالىلار تەربىيەسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشى كېرەك. چۈنكى، ئاتا ـ ئانا ئوغۇل ـ قىز پەرزەنتلەرگە بىلىم، ئەدەپ ـ ئەخلاق پەزىلەتنى ئۆزى ئۆگىتىشى كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە مۇنداق يازغان:

تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز ـ ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيەچى سەن ئۆزۈڭلا بول.
ئوغۇل ـ قىزغا ئۆگەت بىلىم ۋە ئەدەپ،
بەرۈر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيادا نەپ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ تەلىمى ھەرقانداق ئاتا ـ ئانا ئۈچۈن بىر سىگنال. بىر مىللەتنىڭ يېتىشىپ چىققان ئالىملىرىدىن شۇ مىللەتنىڭ ساپاسىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئاتا ـ ئانا جەمئىيەتنىڭ مۇنبەت دالاسىغا ئېسىل، سۈپەتلىك ئۇرۇقلارنى چاچقۇچى. ئائىلە بىر پارنىك، سورتلۇق، ئۇنۇمى يۇقىرى مايسىلاردىن مول ئۇنۇم ئالغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئائىلە تەربىيەسىدە «ئۆزىنى تولۇق بىلگەنلەر ئەۋلىيا بولىدۇ» دېگەن ئەقىدە بويىچە «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆزنى ئاچقۇچ قىلىپ، تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە تۇرمۇشتىكى قانۇنىي ھەقىقەتلەرنى بالىلارغا ئۆگىتىش كېرەك.

بىز ئۆزىمىزنىڭ ۋۇجۇدىنى ھەسەل ھەرىسىگە سېلىشتۇرۇپ باقايلى، ھەسەل ھەرىسىنىڭ مېڭىسىدە 900 نېرۋا بولىدۇ، ھەسەل ھەرىسى بۇ نېرۋىلارنىڭ يارىمى بىلەن خۇددى جەڭگىۋار جەڭچىلەردەك رەتلىك ھەم ئۆزئارا دوستانىلىق بىلەن ھەسەل يىغىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلايدۇ. ھەسەل ھەرىسى پەقەت ئۆزىنىڭ تەجرىبىسى ئارقىلىق شۇنچە مۇرەككەپ پائالىيەتلەرنى بېجىرىپ، ھەسەل يىغىشنى ئۆگىنىدۇ. ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىدىن يۈكسەك دەرىجىدىكى ئەقىل ـ پاراسەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مۇھىتنى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرىدۇ. ئادەمنىڭ ئۆزىنى چۈشىنىشى قانچە چوڭقۇر بولغانسېرى ھايات شۇنچە جانلىنىپ، ھاياتقا سۆيگۈ تۇغۇلىدۇ.

كىشىلەر تەبىئەت دۇنياسىدىكى ياپيېشىل قارىغايلىقلارنى، ھۆپپىدە ئېچىلغان گۈللەرنى كۆرگىنىدە ئىختىيارسىز ئۇنىڭغا مەپتۇن بولىدۇ. كىشىلەر تەبىئەتتىكى گۈزەللىك ئالامەتلىرىگە ئوخشاش خۇسۇسىيەتكە ئىگە. كىشىلەر تەبىئەتتىكى گۈزەل مەنزىرىلەردىن كۆپرەك، ئادەملەر قىلغان ئۇلۇغ ئىش ۋە ياخشى ھەرىكەتلەرنى ھەقىقىي گۈزەللىك ھېسابلايدۇ. ئىنسان ئۆزىنىڭ جەمئىيەتكە ، ۋەتەنگە ۋە مىللەتكە قوشقان تۆھپىسى بىلەن قەدىرلىك بولىدۇ.

كىشىنىڭ نىيەت ـ ئىقبالى شۇ كىشىنىڭ پوزىتسىيە ۋە ئىشەنچىسىدە ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ، ھەر بىر ئاتا ـ ئانا ئۆز پەرزەنتىنىڭ ساغلام بەدەن، گۈزەل قەلب بولۇشى، ئەخلاق ـ پەزىلەتتە كامالەتكە

يەتكەن بولۇشى، گەپ ـ سۆز، يۇرۇش ـ تۇرۇشتا ئۆزىنى تەربىيەلىشى، ئۆزىگە تەلەپچان بولۇشى، ھەرقانداق ئىشتا قانۇنغا رىئايە قىلىشى، ئۆزىگىمۇ، ئۆزگىگىمۇ زىيان يەتكۈزمەسلىكى، ئەخلاقسىز بولماسلىقى، جامائەتكە زىيان يەتكۈزمەسلىكى، ھەممە يەردە ئۆزىنى پاك تۇتۇشى ئۈچۈن كۈندىلىك تۇرمۇش ھاياتىمىزغا سىڭىپ كەتكەن، پايدىلىنىش قىممىتى يۇقىرى بولغان «يامان بولىدۇ» دېگەندەك تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە سۆزلەردىن پايدىلىنىپ، ئائىلىدە بالىلارغا بولغان تەلىم ـ تەربىيەنى كۈچەيتىش كېرەك.

21 ـ ئەسىر كۈچلۈكلەرنى، ئىلىم ـ پەندە يۈكسەلگەنلەرنى تالىلايدۇ. ئاجىزلارنى، بىلىمسىز، مەدەنىيەتسىز، قابىلىيەتسىزلەرنى شاللايدۇ. ھازىر بىر مىللەت ، بىر ئائىلە، بىر ئادەمنىڭ تەقدىرى بىلىم بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. بىز چوقۇم بالىلىرىمىزنى ياخشى ئوقۇتۇپ، ئۇلارنىڭ يۇقىرى پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلىشىگە يار ـ يۆلەك بولساق، بالىلىرىمىز ئۆگەنگەن بىلىمدىن خەلقىمىز ئەمەلىي نەپ بېرىدىغان بىرەر ئۇنۇم يارىتسا، بالىلىرىمىز بەختتىن كۈلىدۇ، بىز بالىلىرىمىزنىڭ بەختىدىن پەخىرلىنىمىز، خەلقىمىزمۇ پەخىرلىنىدۇ.

يېڭىپ ئېيتقاندا، قانداق ياشاش، قانداق ھايات كەچۈرۈش ئۈچۈن تۇرمۇش يولىدا قانداق مېڭىش، ھەر بىر ئادەمنىڭ ۋىجدان، غۇرۇر، ئېتىقادىغا ، تىرىشچانلىقىغا باغلىق. دۇنيا ئەسلىي ئىنسان ئۈچۈن يارىتىلغان، بارلىق ئىزدىنىشلەرنىڭ ھەممىسى ئىنسان ئۈچۈندۇر.

ئاخىرىدا بارلىق ئاتا ـ ئانىلارنىڭ، شۇنداقلا ئوغۇل ـ قىزلىرىمىزنىڭ تۇرمۇش سەپىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىنى تىلەش بىلەن بىللە، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ «يامان بولىدۇ»، «زېمىنى بار» دېگەن ئەنئەنىۋى سۆزلەرگە مۇجەسسەملەشكەن ئەخلاق جەۋھەرلىرىنى دائىم جۇلالاندۇرۇپ تۇرۇشنى، ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئەنئەنىۋى ئەخلاقنا دائىر ئېسىل كىتابلارنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن كىشىلىك پەزىلەت ئوزۇقلىرىنى قوبۇل قىلىشنى ھەر دائىم تەكىتلەپ تۇرۇشنى ئۈمىد قىلىمەن.

پايدىلانمىلار:

1. ئىسلامجان شېرىپ: «ياشاش سەنئىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2003 ـ يىل 1 ـ نەشرى.
2. تەرجىمە قىلغۇچىلار ئىممىنجان سەيدىن، غوپۇرجان ئابدۇرېھىم: «ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى تارىخى» (1)، «ئىسلامنىڭ سۇبھى دەۋرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىل 8 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى.
3. يارمۇھەممەد تاھىر تۇغلۇق، ئابدۇبەسىر شۇكۇرى: «مەدەنىيەت كارۋانلىرى»، 2004 ـ يىل 8 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى.
4. تەرجىمە قىلغۇچى ئابدۇللاجان كېرەم: «دىن مەدەنىيىتى خەزىنىسى» «ئىسلام دىنىغا دائىر سوئال ـ جاۋابلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىل 9 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى.
5. شۇ يۇچى: «مىللەت نەزەرىيىسى ۋە مىللەتلەر سىياسىتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىل 7 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى (تەرجىمە نۇسخىسى).

(ئاپتور شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنىدا)

سودىگەرنىڭ ئوغلى بىلەن پادىشاھ

(چۆچەك)

توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەتئىمىن قۇربان

بۇرۇنلىك بۇرۇنلىسدا يىراق بىر شەھەردە بىر سودىگەر ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ مال ـ دۇنيالىرىنىڭ ھېسابى يوق ئىكەن. بىراق، پەرزەنتى بولمىغاچقا، كېچە ـ كۈندۈز پەرىشان يۈرىدىكەن. سودىگەر 40 ياشقا كىرگەن يىلى خوتۇنى ئۇنىڭغا بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىپتۇ. سودىگەرنىڭ خۇشاللىقتىن بېشى ئاسمانغا يېتىپتۇ ھەمدە خوتۇنىغا ئالتۇن جابدۇقلارنى ياستىپ بېرىپتۇ. يۇرت چوڭلىرىغا، قولۇم ـ قوشنىلىرىغا بولسا كاتتا زىياپەت بېرىپتۇ. ئۇلار ئوغلىغا ئىلى دەپ ئات قويۇپتۇ ۋە ئوغلىنى ئەتىۋارلاپ بېقىپتۇ. ئاي، يىللار ئۆتۈپ ئىلىمۇ 20 ياشقا تولۇپ چوپچوڭلا بىر يىگىت بولۇپ قاپتۇ. شۇ يىلى ئۇنىڭ دادىسى كېسەل بولۇپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ. داڭلىق تېۋىپلاردىن قىممەت باھالىق دورىلارنى سېتىۋېلىپ يېگەن بولسىمۇ كېسىلى شىپالىق تاپالماپتۇ. سودىگەر كېسەلدىن ساقىيىشىغا كۆزى يەتمىگەنلىكتىن ئوغلىنى ئالدىغا چاقىرىپ:

ـــ ئوغلۇم، ئەجىلىم يېقىنلاپ قالغان ئوخشايدۇ. بىرنەچچە ئىغىز ۋەسىيىتىم بار؛ مەندىن كېيىن قالساڭ ئېسىڭدە چىڭ تۇت، ـــ دەپتۇ.

ـــ ئەي قەدىرلىك ئاتا، جېنىم بىلەن ئالماشلايمەن ھەم ئۆمۈر بويى ئەمەل قىلىمەن، ـــ دەپتۇ ئىلى.

ـــ بىرىنچى ۋەسىيىتىم شۇكى، ـــ دەپتۇ سودىگەر، ـــ ياماننى كىشىلەر بىلەن ئاغىنە بولما. بىزدە «يامانغا يولۇقساڭ يالىسى يۇقىدۇ، قازانغا يولۇقساڭ قارىسى»، «قاغا بىلەن دوست بولساڭ يېيىشىڭ پوق» دېگەن گەپ بار. بۇ گەپلەرنى قۇلىقىڭدا تۇت.

ـــ ماقۇل، دادا.

ـــ ئىككىنچى ۋەسىيىتىم شۇكى، پۇل ۋە مالىلىرىڭنى بۇزۇپ ـ چاچما، ـــ سودىگەرنىڭ ئاۋازى بارغانسېرى پەسىيىپتۇ، ـــ ئىسراپچىلىق ھەرقانچە باي كىشىنىمۇ ئىپلاس ئادەملەرنىڭ قولىغا قارىتىپ قويىدۇ. مۇشۇ ئىككى تۈرلۈك ۋەسىيىتىمگە ئەمەل قىلساڭ ئۆمۈر بويى خاتىرجەم، بايلىقات ياشايسەن.

ـــ خاتىرجەم بول دادا، چوقۇم ئېسىمدە تۇتىمەن، ـــ دەپ ۋەدە بېرىپتۇ ئىلى. بىرنەچچە

كۈندىن كېيىن سودىگەر بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپ ئۇ ئالەمگە سەپەر قىپتۇ. بۇ ئىش ئېلىنىڭ ئانىسىغا بەك ئېغىر كەپتۇ. ئاردىدىن ئۈزۈن ئۆتمەي ئۇمۇ ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قاپتۇ ھەم شۇ ياتقىنىچە ئورنىدىن قايتا تۇرالماي ئېلىنى بۇ دۇنيادا يالغۇز قويۇپ ئېرىنىڭ يېنىغا سەپەر قىپتۇ. ئېلى دادىسى ۋە ئانىسى ئۈچۈن بىر يىلنى قايغۇ ـ مۇسىبەت بىلەن ئۆتكۈزۈپتۇ. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئۇنىڭ ھەسرىتى ئۇنتۇلۇپتۇ. ئەتراپتىكى ھاراقكەش، نەشكەش، قىمارۋازلار ئېلىنى ئىزدەپ كېلىدىغان، ئۇنى «كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ مەرد يىگىت» دېگەندەك يالغان ـ ياۋداق سۆزلەر بىلەن ئالداشقا كىرىشىپتۇ. ئېلىمۇ بۇ ماختاشلاردىن مەست بولۇپ ئۇلاردىن ھېچنېمىسىنى ئايماپتۇ. ئېلىنىڭ ئۆيى ئۇلارنىڭ كەيپ ـ ساپا، ئەيش ـ ئىشرەتخانىسىغا ئايلىنىپتۇ. دادىسىنىڭ جان ئۈزۈش ئالدىدا قىلغان ۋەسىيەتلىرى ئېلىنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىپتۇ. «يېتىپ يېسە تاغمۇ توشمايدۇ» دېگەندەك، ئېلى دادىسىدىن قالغان ھەددى ـ ھېسابسىز بايلىقنى ھېلىقى ئاغىنىلىرى بىلەن ئىككى ـ ئۈچ يىلدىلا بۇزۇپ ـ چېچىپ تۈگىتىپتۇ. ئېلىنىڭ مال ـ دۇنياسىنىڭ تۈگىشى بىلەن ئۇنىڭغا سايەدەك ئەگىشىپ يۈرىدىغان ئاغىنىلىرى ئۇنى ئىزدىمەيدىغان، ئۇنى كۆرسە قاچىدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئېلىنىڭ كۈنلىرى كۈندىن ـ كۈنگە يامانلىشىپتۇ. ئۇ ئىلگىرى پۇللىرىنى خەجلەپ بەرگەن ھەقەمسايىلىردىن قەرز ئالماقچى بولۇپ ئۇلارنى ئىزدەپ بېرىپتۇ. ئەمما ئۇ ھەقەمسايىلىرى:

ـــ سىلەردەك بايلاردا پۇل بولمىسا، بىزدە نەدىمۇ پۇل بولسۇن، ـــ دەپ نەشتەردەك سۆزلەرنى قىلىپ ئېلىنى ئۆيىگىمۇ كىرگۈزمەپتۇ، ئېلىنىڭ ئۆيىدە تۆت تامدىن باشقا نەرسە قالماپتۇ. ئەتىدىن ـ كەچكىچە يەيدىغانىنىڭ غېمىنى قىلىپ، بىر كۈن ئاچ، بىر كۈن توق تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ. ئۇ بۇ تۇرمۇشقا زادىلا چىداپ بولالماي بىرەر ئىش قىلىپ كۈن ئۆتكۈزۈشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ھېچقانداق ئىلىم ـ ھۈنەرنى ئۆگەنمىگەچكە، بۇ ئويىمۇ ئوي پېتى قاپتۇ. ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ ئاخىر تىلەمچىلىك قىلىپ بولسىمۇ كۈن ئۆتكۈزمەكچى بوپتۇ ھەمدە ئۆز يۇرتىدا تىلەمچىلىك قىلىشتىن نومۇس قىلىپ باشقا يۇرتلارغا يول ئاپتۇ. ئېلىنىڭ يۇرتى قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، باشقا يۇرتلارغا بارماقچى بولسا پايانسىز قۇملۇقلارنى كېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن. ئۇ تەۋەككۈل كەمتىنى بېلىگە باغلاپ، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ مېڭىپتۇ. ئۇ شۇ ماڭغانچە، خېلى كۈنلەر توختىماي مېڭىپتۇ. ئۇنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى تۈگەپ، ھېرىپ ـ ئېچىپ دەرماندىن كېتىپتۇ. ئۇنىڭ كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، دەلدەڭشىگىنىچە كېتىۋاتقاندا تۇيۇقسىزلا كۆزىگە بىر يېشىللىق كۆرۈنۈپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ تېنىگە جان كىرىپ، ھاياتقا بولغان ئۈمىدى ئېشىپ، بار غەيرىتى بىلەن شۇ يەرگە قاراپ تېز يۈرۈپتۇ. كۆرۈنگەن بۇ كىچىككىنە يېشىللىق ئەسلىدە بىر چوڭ يۇرت ئىكەن. ئېلى بۇ يۇرتقا كېلىپ قورسىقىنى توقلاپتۇ، ئۇ بۇ يەردە تىلەمچىلىك قىلىپ كۈن ئۆتكۈزۈشكە باشلاپتۇ. بىر كۈنى ئۇ شەھەرگە كىرىپ چوڭ رەستىدە كېتىۋېتىپ بىر دوقمۇشتا نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ توپلىشىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپتۇ.

ئۇ بىر كىشىدىن:

ـــ بۇ يەردە نېمە ئىش بولدى؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

ھېلىقى كىشى:

ـــ بىر سودىگەر بىر قىزنى ساتماقچىكەن. ئۇ قىز ئەسلىي پادىشاھنىڭ كېنىزىكى بولۇپ تەڭداشسىز ساھىبجامال ئىكەن. شۇڭا، بۇ يۇرتتىكى قول ئىلكىدە بار كىشىلەر ئۇ قىزنى سېتىۋالماقچى، قول ئىلكىدە يوق كىشىلەر تاماشا قىلىش مەقسىتىدە بۇ يەرگە يىغىلدى، ـــ دەپتۇ.

ئېلى بۇ كىشىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كۆڭلىدە ئىشتىياق قوزغىلىپتۇ. ئۇ مىڭ

تەسلىكتە توپنى يەرگە توپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ قىزنى كۆرۈپتۇ، ئۇ سەرۋى بويلۇق، سۈمبۈل چاچلىق، شەھلا كۆزلۈك، پىستە لەۋلىك بۇ قىزنى كۆرۈپ، ئەقلى لال بولۇپ، ھاڭۋاققىنىچە تۇرۇپ قاپتۇ. ئۇ قىزغا ئاشىق ـ بىقارار بوپتۇ. بۇ كېنىزەكنىڭ باھاسى مىڭ تىللا بولغاچقا، مەن ـ مەن دېگەن بايلار، كاتتا سودىگەرلەر باھاسىغا چىدىماي ئارمانى بولسىمۇ دەرمانى بولماپتۇ. ئېلى مىڭ تىللا ئەمەس، بىر تەڭگىسىمۇ يوقلۇقىدىن ئۈمىدسىزلىنىپ بىر كونا تامنىڭ تۈۋىگە بېرىپ بوينىنى قىسىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە يۈزسىزلىك قىلىپ يامان كىشىلەر بىلەن ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ، مال ـ دۇنيالارنى بۇزۇپ ـ چاچقىنىغا پۇشايمان قىلىپ ھەقتائالادىن ئەپۇ سوراپتۇ. ھەقتائالا ئۇنىڭ گۇناھىنى مەغپىرەت قىلىپ، كېنىزەكنىڭ كۆڭلىگە ئېلىغا بولغان مەشۇقلۇق سەۋداسىنى سالىپتۇ. ئەتراپتىكى كىشىلەر تارقىغان چاغدا كېنىزەك ئېلىنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— ئەي مىسكىن يىگىت، مېنى ئەمرىڭىزگە ئېلىڭ، — دەپتۇ.

— مەندە مىڭ تىللا بولغان بولسا سىزنى كۆرگەن چېغىمدىلا سىزگە خېرىدار بولغان بولاتتىم، — دەپتۇ ئېلى.

— يېنىڭىزدا قانچىلىك پۇلىڭىز بار؟

— بىر تەڭگىمۇ يوق.

— مېنى چىن دىلىڭىزدىن ياقتۇرامسىز؟

— يۈرىكىمنى يېرىپ كۆرسىتەيمۇ؟ — ئېلى يانچۇقىدىكى پىچاقنى ئېلىپلا كۆكسىگە ئۇرماقچى بولغاندا، قىز قورققىنىدىن ئېتىلىپ كېلىپ ئېلىنىڭ قولىنى تۇتۇۋېلىپ:

— ئەشەندىم، راستىنلا ماڭا ئاشىق ئىكەنسىز. ئەكېلىڭ پىچاقنى، — دەپ پىچاقنى تارتىۋاپتۇ، ئاندىن يېنىدىن مىڭ تىللا چىقىرىپ ئۇنىڭغا تۇتقۇزۇپ:

— توققۇز يۈز تىللانى سودىگەرگە بېرىڭ، ماقۇل دەپ قالسا يۈز تىللا يېنىڭىزدا قالسۇن، بىزگە ئەسقېتىپ قالار. «مىڭ تىللادىن كەم ساتمايمەن» دەپ تۇرۇۋالسا ھەممىنى بېرىڭ، — دەپتۇ. ئېلى سودىگەرنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ توققۇز يۈز تىللانى ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ:

— كېنىزەكنى ماڭا سېتىپ بېرىڭ، — دەپتۇ. سودىگەر تىللانى ساناپ چىقىپ:

— يۈز تىللا كەمغۇ؟ — دەپتۇ.

— تاپقىنىم مۇشۇ، — دەپتۇ ئېلى. سودىگەر نۇرغۇن بايلارنىڭ مىڭ تىللا چىقىرالمىغىنىنى يادىغا ئېلىپ:

— بوپتۇ، كېنىزەكنى ساڭا ساتتىم، — دەپتۇ. ئېلى كېنىزەكنى ئېلىپ ئەسلىدىكى ئۆيىگە ئېلىپ كەپتۇ. كېنىزەك ئۆينىڭ بەك كونىراپ، تاملىرى ئۆتمىتۆشۈك بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ:

— يېنىڭىزدىكى پۇلغا كىگىز، يوتقان، كۆرپە، گىلەم، زەدىۋاللىق رەخت ئېلىپ كېلىڭ، — دەپتۇ. ئېلى كېنىزەكنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئورۇنلاپتۇ. كېنىزەك ئۆينى ئوبدانلا ياساپ ـ جابدۇپتۇ. ئۇلار بۇ جايدا يېڭىچە تۇرمۇشنى باشلاپتۇ. كېنىزەك ئېلىنى بازارغا ئەۋەتىپ ھەر خىل رەڭدىكى يىپلارنى ئەكەلدۈرۈپتۇ. كېنىزەك بۇ يىپلار بىلەن ئاجايىپ چىرايلىق ئۇچار قۇشلارنىڭ، رەڭگارەڭ چېچەكلەرنىڭ رەسىمىنى چۇشۇرۇپ كەشتە توقۇپتۇ. بۇ كەشتىنى ئېلىگە بېرىپ:

— بۇنى بازارغا ئاپىرىپ يەرلىك كىشىلەرگە سېتىڭ. يادىڭىزدا بولسۇنكى، سىرتتىن كەلگەن تىجارەتچىلەرگە ساتماڭ، بولمىسا مەندىن ئايرىلىپ قالىسىز، — دەپتۇ. ئېلى بازارغا بېرىپ كەشتىنى يانچۇقىدىن ئېلىشىغا خېرىدارلار تالىشىپ كېتىپتۇ. ئاخىرىدا بىر خېرىدار ئەللىك تىللاغا ئاپتۇ. ئېلى بۇ پۇلغا يېمەكلىكلەرنى ھەم رەڭلىك يىپەك يىپلارنى ئېلىپ ئۆيىگە كەپتۇ. كېنىزەك بىر رومال كەشتىلەپتۇ، رومالغا رەڭگارەڭ گۈل ـ چېچەكلەر ئارىسىدا ئۇچۇپ يۈرگەن كېپىنەكلەر، شاخلاردا ئېسىلىپ تۇرغان شېرىن مېۋىلەر، دەرەخنىڭ ئۇچىغا قونۇپ ئولتۇرغان رەڭلىك

قوشلارنى كەشتىلەپتۇ. رومال شۇقەدەر گۈزەل ئىكەنكى، ئۇنى كۆرگەن كىشى ئۆزىنى گۈزەل چىمەنزارلىق ئىچىدە سەيلە ـ ساياھەت قىلىۋاتقاندەك ھېس قىلىدىكەن. كېنىزەك بۇ رومالنى ئېلىگە بېرىپ:

ـــ بۇنى جاھانكەزدى سودىگەرلەرگە ساتماي، ئۆيدە ئىشلىتىدىغانلارغا سېتىڭ، بولمىسا مەندىن ئايرىلىپ قالمىسىز، ـــ دەپتۇ. ئېلى بۇ رومالنى بازارغا ئاپىرىپ يۈز تىللاغا سېتىپ پۇلىغا يېمەكلىكلەرنى، سوپۇن، گۈگۈت ھەمدە ھەر خىل رەڭدىكى يىپەك يىپلارنى ئېلىپ ئۆيگە كەپتۇ. ئاردىدىن بىر ھەپتە ئۆتۈپ، كېنىزەك ئالدىنقىسىدىن نەچچە ھەسسە چىرايلىق بىر پەردە كەشتىلەپتۇ.

كېنىزەك بۇ قېتىممۇ:

ـــ بۇ پەردىنى ئۆيدە ئىشلىتىدىغانلارغا سېتىڭ، جاھانكەزدى سودىگەرلەرگە ساتىسىڭىز مەندىن ئايرىلىپ قالمىسىز، ـــ دەپتۇ.

ئېلى ماقۇللۇق بىلدۈرۈپ بازارغا بېرىپتۇ. خېرىدارلار بۇ پەردىنى كۆرۈپلا تالىشىشقا باشلاپتۇ. بىرى ئەللىك تىللا بېرەي دېسە، يەنە بىرى ئاتمىش تىللاغا ئالاي دەپتۇ. باھا بارغانسېرى ئۆرلەپ يۈز تىللاغا چىقىپتۇ. بىر كىشى بىر يۈز ئوتتۇز تىللاغا ئالاي دەپ تۇرسا، باشقا بىر سودىگەر:

ـــ مەن بىر يۈز ئەللىك تىللاغا ئالاي، ـــ دەپتۇ. ئېلى قىممەت پۇلغا يارىغىنىغا خۇرسەن بولۇپ خوتۇنىنىڭ گەپلىرىنى ئۇنتۇپتۇ. سودىگەردىن بىر يۈز ئەللىك تىللانى ساناپ ئېلىپ پەردىنى ئۇنىڭغا بېرىپلا ئۆيگە قاراپ مېڭىپتۇ. سودىگەرنىڭ پەردىگە قارىغانسېرى ئەقلى لال بوپتۇ ھەمدە كۆڭلىدە «بۇ چېۋەر چوكانىنى قولۇمغا چۈشۈرەلسەم، ئۇنىڭ ھۈنىرى بىلەن كاتتا باي بولۇپ كەتكۈدەكمەن» دېگەننى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپ ئېلىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. ئېلى بىردەم مېڭىپ كەينىگە قارىسا، بايىقى سودىگەر ئىز بېسىپ كېلىۋاتقان. ئېلى ئۇنىڭدىن:

ـــ مەندە نېمە ئىشىڭىز بار؟ ـــ دەپ سوراپتۇ:

ـــ بىرسىنى ئىزدەيتتىم، ـــ دەپتۇ سودىگەر. ئېلى يولىغا مېڭىۋېرىپتۇ. ئۆيىنىڭ ئالدىغا بېرىپ كەينىگە قارىسا، سودىگەر كەينىدە تۇرغان.

ـــ يولۇڭىزغا مېڭىۋەرمەي، بۇ يەردە نېمىگە تۇرىسىز؟ ـــ دەپ سوريغانىكەن، سودىگەر:

ـــ مېنىڭ باردىغان يېرىم بۇ يەردىن خېلىلا يىراق. قورسىقىم ئېچىپ، ئۇسساپ كەتتىم، ـــ دەپتۇ. ئېلى ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ ئۇنى ئۆيگە باشلاپ كىرىپتۇ. كېنىزەك كۆڭلىدە «نېمىشقا يات ئادەمنى ئۆيگە باشلاپ كەلگەندۇ» دەپ ئېرىدىن نارازى بوپتۇ. ئېلى سودىگەرگە داستىخان ساپتۇ. سودىگەر ئۆي ئىگىلىرىنىڭ بىخۇد پەيتىدە ھوشسىزلاندۇرۇش ئۇپىسىنى چېچىپلا ئۇلارنى ھوشسىزلاندۇرۇپتۇ. كېنىزەكنى تاغارغا سولاپ يۈدۈپ ئۆيگە ئېلىپ كېتىپتۇ.

ئاردىدىن ئۇچ كۈن ئۆتۈپ ئېلى ھوشىغا كېلىپ قارىسا خوتۇنى ئۆيدە يوق تۇرغان. شۇندىلا ئۇ سودىگەرنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشكەنلىكىنى بىلىپ، خوتۇنىدىن ئەنسىرەپ ئۆيىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۇنلۇك يىغلىغىلى تۇرۇپتۇ. تام قوشنا مومای ئۇنىڭدىن:

ـــ بالام، نېمىگە يىغلايسەن؟ ـــ دەپ سوراپتۇ. ئېلى بولغان ئىشلارنى ئۇنىڭغا سۆزلەپ بېرىپتۇ.

ـــ سەۋر قىل بالام، مەن ئامالىنى قىلىپ باقاي، ـــ دەپتۇ مومای. ئۇ بىر لەگەنگە مونچاق، ھالقا، بىلەزۈك قاتارلىق زىبۇزىننەتلەرنى تىزىپ:

ـــ ئەرزان ساتىمەن، نەق ساتىمەن، ـــ دەپ ئۆيمۇ ئۆي كىرىپتۇ. باھادا كېلىشەلمىگىنىنى باھانە قىلىپ ئۇ ئۆيدىن چىقىپ بۇ ئۆيگە كىرىشنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. شۇ يوسۇندا يۈرت ـ مەھەللىلەرنى كېزىپ، بىرنەچچە ئايدىن كېيىن ھېلىقى سودا-

گەرنىك ئۆيىگە كىرىپ قاپتۇ. ھېلىمۇ ياخشى، سودىگەر ئۆيىدە يوق ئىكەن. كېنىزەك:

— موما، مەن سىلىنى تونۇغاندەك قىلىمەن- غۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. موماي:

— سىز قوشنام ئېلىنىڭ خوتۇنىغۇ؟ — دەپتۇ. كېنىزەك مومايغا ئېسىلىپ يىغلاپ بۇ ئۆيگە كېلىپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

— مەنمۇ سىزنى ئىزدەپ تېپىش ئۈچۈن بۇ چارىنى ئويلاپ چىقاندىم، سىزدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن ئېرىڭىزنىڭ ھالى بەك خاراب. مەن سىزنىڭ بۇ ئۆيدە بارلىقىڭىزنى ئېرىڭىزگە يەتكۈزەي، ئۇ چوقۇم سىزنى ئىزدەپ كېلىدۇ، بىر ئامال قىلىپ بىللە قېچىپ كېتىڭلار، — دەپتۇ مومای. مومای قايتىپ كېلىپ ئېلىغا خوتۇنىنىڭ ئۈچۈرىنى بېرىپتۇ.

مومايدىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئېلى دەرھال خوتۇنىنى ئىزدەپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇ ئۆز يولىدا كېتىۋەرسۇن، ئەمدى گەپنى كېنىزەكتىن ئاڭلايلى.

كېنىزەك: «ئېرىم مېنى ئىزدەپ كېلىدىغان ۋاقىت بولۇپ قالدى» دەپ ئويلاپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىر كېچىسى بىر ئوغرى سودىگەرنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى ئوغرىلاش ئۈچۈن ئۆينىڭ كەينىگە كەپتۇ. كېنىزەك ئۆينىڭ ئارقىسىدىن كەلگەن قەدەم تېۋىشىنى ئاڭلاپ «ئېرىم كەپتۇ» دەپ ئېلىپ قېچىشقا بۇرۇنلا تەييارلاپ قويغان بىر خۇرجۇن ئالتۇننى دېرىزىدىن سىرتقا تاشلاپتۇ ھەمدە ئۆزىمۇ سەكرەپ چۈشۈپتۇ. ئەتراپ قاراڭغۇ بولغاچقا كېنىزەك ئۇ كىشىنىڭ ئوغرى ئىكەنلىكىنى بىلەلمەپتۇ. كېنىزەك «ئېلى»غا:

— خۇرجۇندا ئالتۇن بار، سىز كۆتۈرۈڭ، تېز ماڭايلى، — دەپ پىچىرلاپتۇ. ئوغرى بۇ ئامەتتىن خۇشال بولۇپ خۇرجۇننى يۈدۈپ مېڭىپتۇ. كېنىزەك ئۇنىڭغا ئەگىشىپتۇ. ئۇلار باشقىلارنىڭ سېزىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ گەپ - سۆز قىلىشماي، شەپىمۇ چىقارماي جىمجىت مېڭىشىپتۇ. تەڭ كېچە بولغاندا بىر تاشلاندۇق ئۆيگە كىرىپ ئۇخلاپتۇ. ئالەم يورۇغاندا ئورنىدىن قوپۇشۇپ بىر - بىرىگە قاراپ داڭ قېتىپلا قېلىشىپتۇ. كېنىزەك بۇ ئالتۇننى قانداق قولغا چۈشۈرۈشنى ئويلىنىپ، ئوغرىغا ئەگىشىپ ئوغرىنىڭ ئۆيىگە كەپتۇ. ئوغرى كېنىزەك بىلەن ئالتۇننى ئانىسىغا ئامانەت قىلىپ سىرتقا چىقىپ كېتىپ ئاخشىمى قايتىپ كەلمەپتۇ. ئوغرىنىڭ ئانىسى بىلەن كېنىزەك ئۇخلاشقا يېتىپتۇ. ئوغرىنىڭ ئانىسى خورەك تارتىپ ئۇلگەندەك ئۇخلاپ قاپتۇ. كېنىزەك ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ خۇرجۇننى يۈدۈپ، ئۆيدىن تېۋىش چىقارماي چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇ مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ، ئىككى كۈن ئۆتۈپ بىر شەھەرگە بېرىپ قاپتۇ. ئۇ ئالدى بىلەن ئاشخانىغا كىرىپ قورسىقىنى تويغۇزۇپ، ئاندىن بىر سارايغا چۈشۈپتۇ. «قانداق قىلسام ئېرىمنى تاپارمەن» دەپ قايغۇرۇپ ئولتۇرغاندا، سارايۇەن:

— چىرايلىق خېنىم، پادىشاھىمىزنىڭ ۋاپات بولغىنىغا ئىككى ھەپتە، دۆلەت قۇشى ئۇچۇرۇ- لۇۋاتقىنىغا بىر ھەپتە بولدى. دۆلەت قۇشى ھېچ- كىمنىڭ بېشىغا قونمىغانلىقتىن شەھىرىمىز شاھسىز قېلىۋاتىدۇ. بۇنداق ئولتۇرۇۋەرمەي رەس- تىگە چىقىپ تەلىيىڭىزنى سىناپ بېقىڭ، — دەپتۇ.

— پادىشاھلىقتىن تەمەيىم يوق، — دەپتۇ كېنىزەك.

— كوچىغا چىقسىڭىز ھېچبولمىسا غەم- غۇسىلىرىڭىز ئازىيىپ، كۆڭلىڭىز كۆتۈرۈلۈپ قالار، — دەپتۇ سارايۇەن. بۇ سۆزلەر كېنىزەككە يېقىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ كوچىغا چىقىپتۇ. راست دېگەندەك ئەر - ئايال، قېرى - ياش ھەممەيلەن گۆش تۇتۇۋالغان قوللىرىنى بىر - بىرىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ ئاسماندا ئۇچۇپ يۈرگەن دۆلەت قۇشىنى ئۆزىگە قوندۇرۇش ئۈچۈن ۋارقىرىشىپ يۈرگۈدەك.

كېنىزەك بۇ ئىشلارغا قىزىقماي ناۋاينىڭ يول بويىدىكى كونا، ئىسلىشىپ كەتكەن كەپسىگە كىرىپ ئولتۇرۇپتۇ. دۆلەت قۇشى بارا ـ بارا پەسلەپ كەپىنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپتۇ، ئاندىن قانىتىنى يىغىپلا تۇخۇلۇكتىن چۈشۈپ كېنىزەكنىڭ دولىسىغا قونۇپتۇ. ئوردا كاتتىلىرى ئۇنىڭ پادىشاھ بولغىنىنى مۇبارەكلەپ، ئۇنىمىسا ئۇنىمايلا مامۇق كۆرپىلەر سېلىنغان مەپىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئوردىغا ئېلىپ بېرىپتۇ ـ دە، شاھلىق تەختىگە چىقىرىپ قويۇپتۇ. ئۇ شاھلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ تۇرسۇن. ئەمدى گەپنى ئېلىدىن ئاڭلايلى.

ئېلى مەھەللىمۇ مەھەللە، كوچىمۇ كوچا، شەھەرمۇ شەھەر ئايلىنىپ يۈرۈپ كېنىزەكنىڭ خەۋىرىنى ئالالماپتۇ. بىر كۈنى ئەتىگەندە بىر ئۆينىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، بىر ئەرنىڭ: ــ ئانا، شۇنداقمۇ بىپەرۋالىق قىلامسىز؟ كېنىزەك بىر خۇرجۇن ئالتۇننى ئېلىپ قاچسىمۇ تۈيماپسىز. ئۇنىڭ قاچقىنىغا بىر ئاي بولدى، ئەمدى ئۇنى نەدىن تاپىمەن؟ ــ دېگەن ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. ئۇ بۇ تونۇشلا ئاۋازنى ئاڭلاپ ئويلاپ ـ ئويلاپ ھېلىقى سودىگەرنىڭ ئاۋازى ئىكەنلىكىنى ئېسىگە ئاپتۇ. خوتۇنىنىڭ بۇ يەردە ئەمەسلىكىگە كۆزى يېتىپ يەنە ئىزدەشكە باشلاپتۇ. خەقلەرنىڭ ئوتۇنىنى يېرىپ، سۇيىنى توشۇپ كۈن ئۆتكۈزۈپتۇ، كېچىلىرى كونا تاملىقلاردا قونۇپتۇ. مۇشۇنداق سەرسانچىلىقتا بىرنەچچە ئاينى ئۆتكۈزۈپتۇ. خوتۇنىنىڭ گېپىگە كىرمەي ئۆيىگە سودىگەرنى باشلاپ كەلگىنىگە مىڭ پۇشايمان قىپتۇ. بىر كۈنى ئۇ بىر شەھەرنىڭ رەستىسىدە كېتىۋېتىپ دوقمۇشقا چاپلانغان پەرىزاتتەك چىرايلىق بىر قىزنىڭ رەسىمىگە كۆزى چۈشۈپتۇ. يېقىن كېلىپ قارىسا ئۆزىنىڭ خوتۇنى تۇرغان. ئەسلىي كېنىزەك شاھ بولغاندىن كېيىن تەرەپ ـ تەرەپلەرگە، يۇرت ـ يۇرتلارغا ئادەم ئەۋەتىپ ئېرىنى ئىزدىتىپتۇ، ئېلى تېپىلماپتۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ «ئېرىم بۇ شەھەرگە كېلىپ قالسا مېنى تونۇسۇن» دېگەن نىيەتتە رەسىمنى سىزدۇرۇپ كوچىغا چاپلىتىپ، كۆزەتچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانىكەن. ئېلى رەسىمنى كۆرۈپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. كۆزەتچىلەر بۇ يىگىتنىڭ پادىشاھنىڭ ئېرى ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ ھەمدە ئېلىنى ھوشسىز پېتى ھارۋىغا سېلىپ شاھنىڭ ئالدىغا ئەكەپتۇ. شاھ ئېرىنى كۆرۈپ خۇشاللىقىدىن كۆزلىرىگە ياش ئاپتۇ. كۆزەتچىلەر ئېلىغا سوغۇق سۇ پۈركۈپ ئۇنى ھوشىغا كەلتۈرۈپتۇ. ئېلى خوتۇنىنى تونۇپ قايتىدىن ھوشىدىن كېتىپتۇ. تېۋىپلار دورا ئىچكۈزۈپ ئۇنى ئاران ھوشىغا كەلتۈرۈپتۇ. شاھ ئېرى بىلەن دىدارلاشقىنىغا تەنتەنە قىلىپ شەھەر خەلقىگە كاتتا زىياپەت بېرىپتۇ. سوۋغا ـ سالاملارنى تارقىتىپتۇ. ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنىڭ، پۇقرالارنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ ئېرىنى شاھلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۆزى مەسلىھەتچى بوپتۇ. ئېلى شاھ بولغاندىن كېيىن دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى ئۇنتۇپ نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتقىنىنى، خوتۇنىنىڭ گېپىگە قۇلاق سالمايلا ئاجايىپ كەچمىشلەرنى باشتىن كەچۈرگىنىنى يادىدىن چىقارماي، باشقىلارنىڭ تەنقىد، مەسلىھەتلىرىنىڭ توغرىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، شاھلىقنى ئادىللىق بىلەن يۈرگۈزۈپتۇ. دۆلەت گۈللەپ ياشناپتۇ، خەلق خاتىرجەم، بايا‌شات ياشاپتۇ. پادىشاھ بىلەن مەسلىھەتچىمۇ كۆڭۈللۈك، ئامان ـ ئېسەن ياشاپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

(سۆزلەپ بەرگۈچى: قاراقاش ناھىيە ياۋا يېزا قوشكۆل كەنتىدىن ئەسقەرجان)
(توپلاپ رەتلىگۈچى: قاراقاش ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

ئوبۇل كاج بىلەن جىسىلەك جاھىل

(چۆچەك)

توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇرەھىم سابىت قاراخان

بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنىسىدا، زامانىنىڭ ئاۋۋىلىدا بىر يۇرتتا ئوبۇل كاج دېگەن بىر ئەر كىشى بىلەن جىمىلەك جاھىل دېگەن بىر ئايال ئۆتكەنكەن. ئۇلار كاجلىقى ۋە جاھىللىقى بىلەن يۇرتتا داڭق چىقارغانكەن. شۇنداقتىمۇ، ئېلىشمىغۇچە تېپىشماس دېگەندەك، ئوبۇل كاج بىلەن جىمىلەك جاھىل ياخشى كۈنلەرنىڭ بىرىدە توي قىلىشىپتۇ. ئۆزلىرى ئەپلىشىپ، خۇيلىرى ماسلىشىپ، جېدەللەشسىمۇ ئۇرۇشماي، بىر - بىرىگە نەپ بەرسىمۇ گەپ بەرمەي ئۆي تۈتۈپ، بىر زامانلارنى ئۆتكۈزۈپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئايلار، يىللار ئۆتۈپتۇ. باھار مەزگىلى يېتىپ كېلىپ، تېرەك يوپۇرماقلىرى تەڭگە بوپتۇ. چوكانلارمۇ بەڭگە بوپتۇ. ھاۋا ئىسسىپ، گۈللەر ئېچىلىپ، پۈتۈن ئەتراپ ياپيېشىللىققا چۆمۈپتۇ. تەبىئەتمۇ گۈزەل ھۆسنىگە تولۇپتۇ. بۇ گۈزەللىك، ياپيېشىللىققا مەستلىكى كەلگەن ئوبۇل كاجنىڭ خوتۇنىنى ئېلىپ چىقىپ، سەھرا، يېزا ـ قىشلاقلارنى كۆرسەتكۈسى كېلىپ قاپتۇ. ئۆيگە بېرىپتۇ، ئېشىكىنى توقۇپتۇ. خوتۇننى مىنگۈزۈپ، ئۆزى ئارقىدىن ئېشەكنى ھەيدەپ يېزىغا مېڭىپتۇ. يول بويلىرىدىكى ياپيېشىللىقنى، ئېچىلغان رەڭگارەڭ گۈللەرنى كۆرۈپ، سايراۋاتقان قۇشلارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، جىمىلەك جاھىلنىڭ كۆڭلى قەۋەتلا ئېچىلىپ كېتىپتۇ. ئېتىزلاردىكى ئەمدىلا باش تارتقان بۇغداي مايسىلىرىنى كۆرۈپ، ئۆزىنى بېسىۋالالماي «ئەجەب قىرقىپتۇ» دەپتۇ. خوتۇنىنىڭ كۆڭلىنىڭ يايراپ كەتكىنىگە مەستلىكى كېلىپ، خۇشال كېلىۋاتقان ئوبۇل كاج بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال توختاپتۇ ۋە خوتۇنىغا قاراپ: «ھەي خوتۇن، قىرقىپتۇ ئەمەس، تاختا بوپتۇ، دە» دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان جىمىلەك جاھىلنىڭ ئاچچىقى كېلىپ، جاھىللىقى تۇتۇشقا باشلاپتۇ. «قىرقىپتۇ، قىرقىپتۇ» دېگىنىچە ئېرىگە قارىماي ئالدىغا قاراپ مېڭىۋېرىپتۇ. ئوبۇل كاجنىڭمۇ كاجلىقى تۇتۇشقا باشلاپتۇ. «تاختا بوپتۇ، دە، تاختا بوپتۇ، دە» دېگىنىچە خوتۇنىغا گەپ بەرمەي مېڭىۋېرىپتۇ. جىمىلەك جاھىلمۇ ئېرى بىلەن گەپ تالىشىپ، ئۇنىڭغا گەپ بەرمەي «قىرقىپتۇ، قىرقىپتۇ» دەۋېرىپتۇ. ئوبۇل كاج جىمىلەك جاھىللىقى «تاختا بوپتۇ» دېگەن گەپكە كۆندۈرەلمىگەندىن كېيىن، ئاخىر بولالماي،

خوتۇننىڭ تىلىنى قىرقىپ تاشلاپتۇ. بۇ ئەلەمگە چىدىمىغان جەمئىلەك جاھىلنىڭ غەزىپى دەرھال ئۆرلەپتۇ. ئىككى قولىنى قايچا شەكلىگە كەلتۈرۈپ «قىرقىپتۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ مېڭىۋېرىپتۇ. ئوبۇل كاج خوتۇنىنى تىللاپ بېقىپتۇ، ئۇرۇپ بېقىپتۇ، يالۋۇرۇپ بېقىپتۇ. «تاختا بوپتۇ» دېگەن گەپكە مۇتلەق قايىل قىلالماپتۇ. ئاخىر ئىككى قولىنى باغلاپ ماتاپ تاشلاپتۇ. جەمئىلەك جاھىلنىڭ جاھىللىقى تېخىمۇ ئەۋج ئاپتۇ. قولى ماتالغان بىلەن ماتالمىغان ئىككى پۇتىنى قايچا شەكلىگە كەلتۈرۈپ، سىلكىپ «قىرقىپتۇ» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەپ ئېشەك ئۈستىدە ئولتۇرۇۋېرىپتۇ. جەمئىلەك جاھىلنىڭ جاھىللىقىدىن غەزىپى ئۆرلەپ تاشقان ئوبۇل كاج ئاخىر بولالماي خوتۇنىنىڭ قول ـ پۇتىنى قىرقىپ تاشلاپ، ئۇنى دەرياغا تاشلۇۋېتىپتۇ. جەمئىلەك جاھىل سۇدا تۇنجۇقۇپ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسىتى سۇ ئۈستىگە لەيلەپ چىقىپتۇ ۋە لەپەڭشىپ ئېقىپ مېڭىپتۇ. جەسەتنىڭ ھەر بىر لەپەڭلىشىنى «قىرقىپتۇ» دېگەن مەنىدە چۈشەنگەن ئوبۇل كاج «تاختا بوپتۇ دېگىن» دەپ توۋلاپ، دەريا بويلاپ مېڭىپتۇ. خېلى ئۇزۇن ماڭسىمۇ جەسەت يەنە لەيلەپ لەپەڭشىپ كېتىۋاتقۇدەك. ئوبۇل كاج «خوتۇنۇم مېنىڭ دېگىنىمگە كۆنمىدى» دەپ ئويلاپتۇ ۋە كاجلىقى تۇتۇلدىن تۇتۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى خوتۇنىنىڭ ئۆلۈكىنىڭ ئۈستىگە قارىتىپ ئېتىپتىكەن، ئوبۇل كاج سۇغا چۆكۈپ كېتىپ ئۆلۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئوبۇل كاج بىلەن جەمئىلەك جاھىل بىر ـ بىرىگە گەپ بەرمەي ئالەمدىن ئەنە شۇنداق ئۆتكەنىكەن.

(ئېيتىپ بەرگۈچى قەشقەر شەھەرلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتىن مۇنەۋۋەر ئىسمايىل. مەرھۇم مۇنەۋۋەر ئىسمايىل بۇ چۆچەكنى بالىلىق ۋاقتىدا ئانىسى مەرھۇم ئايشەم ھەسەنھاجىمدىن ئاڭلىغانىكەن)

(توپلاپ رەتلىگۈچى قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش، باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

ھەر تېرىك جان قىلسا ھەرىكەت،
ھەر ىكە تكە قارا پ تاپار بەرىكەت.

ـ دانالار خەزىنىسىدىن ئېلىندى.

ئومۇرنى توگىتەرمەن پەرسەن،
قارىسام ئوشكەدىن كوپى قالمىغان.
ئەي يىگىت ئويقۇدا ئوتتى ئەللىك يىل،
بوقالغان بەش كۈننى سەن غەنىمەت بىل.
شوكىشى خىجىلدۇر كەتتىش قىلمايى،
كۆچۈشۈڭ ۋاقتى يېتىپ كېلىدۇ ئارسىمايى.
خارغان چاغ شىبىنىدۇر ئويقۇ ھەرزە،
يايا قىنى قالدۇرار يولدىن سېپ زەرە.
كەمنىكى پىچكەدىن سالسا ئىمارەت،
ئوكتەپ باشقىسىغا كۆرىدۇ راھەت.
ۋەلېكىن باشقىدا يە نە شۇھرەۋەسى،
چېچكەم بۇبىنانى پوتىمۇ كەن ئەمەسى.

بېشۋا پادىست بىلەن بولمىغىن ئاشنا،
بوخائىن دوستلوقىغا يارىمىس ئەسلا.
يا خشىمۇ يامانمۇ ئۆلەر ئاقىۋەت،
يا خشىنىڭ ئىشى قىلغانلار تاپار ساماۋەت.
لازىملىقنى كۆرگەن سەن ئۇرۇق ماشكەدۇر،
ئاز قاشكەن ئەۋەتمەس، ماشكەنى مەغىن بالىدۇر.
ئومۇر قارىغۇيا كى ئومۇز كونىدە،
ئاز قالدى ئىگىسى مەغرۇرلۇكىدە.
ئەي كىشى بازارغا بارسەن ئوبۇق،
قورقمەن يا غلىقىڭ قايتار مۇقۇرۇق.
ئاشلىقنى خام ئۇرۇپ يېيىش بولماس كەم،
خامانىڭ ۋاقىدا باشقا تېرىشلازىم.

كۇلاستان

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

نوروز ئېشى

رەسسام : ئەسقەر تۇردى

بۇلاق

（قوش ئايلىق ژۇرنال）ئومۇمىي 131-سان

باش مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن　مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزەخمەت

源泉(布拉克)

（维吾尔文）　总131期

BULAK A BIMOUNTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编:阿布来提·伊明　副主编: 买买提吐尔地

新疆人民出版社编辑出版
（乌鲁木齐市解放南路348号）
新疆滨尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
（ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر）
شىنجاڭ مورتوم（MORTOM）مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھىرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقاتتى
جۇڭگو خەلقئارا كتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118　邮政编码:830001
邮政代号:58-108　定价:7.50元
广告经营许可证号: 6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
خەلقئارالىق قوزغىلىش ژۇرنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: Q1118　پوچتا نومۇرى:830001
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 58-108　باھاسى: 7.50 يۈەن
ئېلان تىجارەتى گۇۋاھنامىسى نومۇرى : 6500006000043